

SZÉGEDEI TUDOMÁNYOS EGYETEM
Magyar Irodalomtudományi Intézetének Közlönye

ItK

6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1969**

A TARTALOMBÓL

Hopp Lajos: Mikes Kelemen, a műfordító

Lukácsy Sándor: Aszimmetrikus ihleték

Szuromi Lajos: Ady szimultán ritmusa

Kisebb közlemények

Boronkai Iván: A ritmikus próza Vitéz János leveleiben

Kuczka Péter: Megjegyzések Petőfi egyik verséhez

Adattár

Markovits Györgyi: Elsüllyedt irodalom

Szemle

Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig (Csetri Lajos)

Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista (Pásztor Bertalan)

Cornides-kódex (V. Kovács Sándor)

A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve (Pirnát Antal)

Fónagy Iván — Magdics Klára: A magyar beszéd dallama (Bonyhai Gábor)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1969. LXXIII. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Klanczay Tibor
Komlovszki Tibor
Németh G. Béla
Szauder József
Tarnai Andor
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Németh G. Béla
Szauder József
felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlovszki Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Hopp Lajos: Mikes Kelemen, a műfordító 643
Lukácsy Sándor: Aszimmetrikus ihleték 658
Szuromi Lajos: Ady szimultán ritmusa 671

Kisebb közlemények

Boronkai Iván: A ritmikus próza Vitéz János leveleiben. 693 — Kathona Géza: Problémák Dávid Ferenc antitrinitárius tevékenységének kezdeti szakaszában. 697 — Fried István: Kölcsey Ferenc fordításai? — 702
Kuczka Péter: Megjegyzések Petőfi egyik verséhez. 704
— Alekszandr Gerskovics: A Zöld Marci. 711 — Végh Ferenc: Madách — piarista novicius? 716 — Ficzy Dénes: Karinthy Frigyes Aradon. 716

Adattár

Erdélyi Péter: Dobokay Sándor levelei Melith Péterhez. 718 — Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Vajda János két levele. 721 — Markovits Györgyi: Élsüllyedt irodalom 724

Szemle

Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig (Csetri Lajos) 742
Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista (Pásztor Bertalan) 744
Cornides-kódex (V. Kovács Sándor) 747
A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve (Pirnát Antal) 751
Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dalama (Bonyhai Gábor) 754

*

Szigeti József: A Balassi-comoedia és szerzője. — Fekete Sándor: Petőfi, a vándorszínész. — F(ülöpné) Csanak Dóra: Vörösmarty Mihály-levelezés. — Csokonai Vitéz Mihály-levelezés — Ady Endre-gyűjtemény. — Rosszijanov, Oleg: Zalka Máté. — Olosz Lajos: Versek. — Fábry Zoltán: Hazánk, Európa. — Mándi Péter: A könyv és közönsége. (Végh Ferenc, Mályuszné Császár Edit, Reguli Ernő, Tóth János, Jékely Adrienne, Kovács Győző, Sinka Erzsébet)

*

Magyar irodalomtörténetírás. 1968 (Bibliográfia) (V. Kovács Sándor) 766

HOPP LAJOS

MIKES KELEMEN A MŰFORDÍTÓ

Zolnai Béla emlékére

Zágoni Mikes Kelemen úgy él a köztudatban, mint a legszebb irodalmi levelek szerzője, a régebbi magyar széppróza legjelesebb „levélírója”. A fordító Mikes sokáig háttérben maradt, franciából fordított kéziratának túlnyomó része több mint két évszázadon keresztül szerényen meghúzódott a Nemzeti Múzeum kéziratárának polcain.¹ A rodostói levélírónak a XVIII. század végén szerencsésen hazakerült irodalmi hagyatéka — a *Törökországi Levelek* és a *Mulatságos napok*, s néhány töredék kivételével — kiadatlanul maradt.

A fordító Mikes háttérben maradását a levélíró tudatos hallgatása is előidézte. A *Törökországi Levelek* írója sehol sem tesz említést „az édes nénének” arról, hogy valaha is foglalkozott volna idegen nyelvű művek magyarra történő átültetésével. Pedig ismerjük nevezetes levelét, amelyben az erdélyi nemes ifjak iskolázását bírálva szól a fordítói munka fontosságáról és országos hasznáról.²

Misszilis leveleiben azonban már ő sem állhatta meg, hogy háromszéki atyafiságának tudomására hozza: szülőföldjétől elszakadt élete, hazájától távoli bujdosása nem múlt el nyomtalanul. „Tudom, hogy kedves Öcsém Uram azt is akarná tudni, hogy miben áll a foglalatosságom. Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok, a csendes életet a Könyvek fordítására szenteltem, és sok francia Könyvet magyarra változtattam, amelyekből, ha alkalmatosságom adatik, Öcsém Uramot is részeltetem.”³ S egy esztendő múlva, 1760 márciusában az ősz Mikes útnak indította Erdélybe egyik kedves fordított munkáját. Mostohatestvérének küldött levele végén ezek a büszke öntudattal írott sorok olvashatók: „Egy Könyvet is küldök Öcsém Uramnak, ha lehet, a keresztől beszél. A Könyvnek hasznos voltát maga megmondja Bévezető. Az én ítéletem szerént méltó, hogy kinyomtassák. Az első Auctora Spanyol Jesuita volt, azután Franciára fordították, a Franciából Székely Nyelvre.”⁴

A levélíró Mikes, aki tulajdonképpen egy műkedvelő irodalmi szférában kezdte el alkotói tevékenységét, négy évtizeden keresztül folytatott irodalmi levelezésével párhuzamosan hatalmas méretű fordítói munkásságot fejtett ki, olyannyira, hogy életének utolsó két évtizedében

¹ A Mikes fordítások többsége 1873 decemberében került a Nemzeti Múzeum Könyvtárának állományába. Pulszky Ferenc, a Könyvtár akkori igazgatója fedezte föl a Mikes-kéziratokat, s Toldy Ferencsel együtt megállapították azok hitelességét. Vö. a kéziratok soráról, Mikes Kelemen összes művei, II. köt. *Epistolák*. . . Bp. 1967. 907.

² „... ha a fiait csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, így a tanulásokat a közönséges jóra fordítanak, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmasok volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának.” (62. lev. Rodosto, 11 juny 1725.)

³ Br. Huszár (Boér) Józsefnek Constantinapoly, 5 jan. 1759. Vö. Mikes ÖM I. köt. *Törökországi Levelek és misszilis levelek*. Bp. 1966. 304. és 817–818.

⁴ Br. Huszár (Boér) Józsefnek Rodosto, 25 Marty 1760. L. Mikes ÖM I. köt. 315; A keresztnek királyi uttya c. kéziratról 825, 827.

irodalmi működésének súlypontja a fordításra helyeződött át. Összesen tizenkét prózai munkát fordított franciából magyarra, mintegy hatezer kéziratoldal terjedelemben.

Mikes minden kézirata névtelen. Az anonimitás az író korában elterjedt, tudatos írói magatartás. Jellemző a francia barokk és klasszicizmus korára s a korai felvilágosodás évtizedeire is. A Mikes által lefordított francia könyvek közül is több anonim kiadásban jelent meg először. Mikes esetében a kordivat mellett egy kényszerítő okkal is számolnunk kell. A rodostói író nem akarta, hogy neve, az az „örök hütlenségben” elmarasztalt, „fő- és jószágvesztésre” ítelt, kegyelemért folyamodott, de „gráciát” nem kapott bujdosó erdélyi nemes meghurcolt neve eljessze a hazaiakat munkáinak olvasásától és kinyomtatásától. Mert hogy Mikes „az otthon maradtok” okulására, hazai közönségnek szánta őket, az bizonyos; könyveinek ajánlásai és missziális levelei híven tanúsítják.

Mikes ismert megnyilvánulásai arra engednek következtetni, hogy „magyarrá változtatott” műveivel az „auktorok” táborába óhajtott lépni, mivel ezt a munkát talán még komolyabb irodalmi cselekedetként értékelte, mint saját kedvtelésére írott *Leveleskönyvét*.⁵ Az írói tudatosság és önállóság nyomaival bőven találkozunk Mikes fordításaiban. Módszere és szemlélete sokban hasonlít ahhoz a magatartáshoz, melyet a fiatal Kazinczy fogalmazott meg a század végén: „Meg akarom érdemelni, hogy fordításaim originalis darabok gyanánt tartassanak” (1793).

Mikes Kelemen nagy arányú fordítói tevékenysége, irodalmi célkitűzése Rákóczi és a kuruc kancellária által propagált nemesi-nemzeti abszolutizmus ideológiájának hazai kulturális és művelődési programjához kapcsolódik. De franciaországi éveinek tapasztalatai erősítették meg benne igazán, hogy a nemzeti kultúra megteremtésének egyik fontos előfeltétele az anyanyelv kiművelése, a nemzeti nyelvű irodalom és kultúra ápolása. Mikesnél ez a gondolat már modern formát öltött; az „esméret” anyanyelvi terjesztésének ügye nem nemzeti bezárkózást, hanem az ablakok kitérését jelentette az európai civilizációra.

Ennek a „modern” tájékozódásnak nyoma van Mikes *Leveleskönyvében*, főleg az ifjak nevelésével kapcsolatos leveleiben. „Azt írta volt kéd a minap, hogy már ért franciául. Aztot igen jól cselekszi kéd, hogy idegen nyelvet tanul. Bár a mi földink azon volnának, hogy idegen nyelvre tanyitátnák gyermekeket . . .”⁶ A francia példa Mikes számára azért is vonzó volt, mert személyes élményein és élettapasztalatain túl, Rákóczi politikai megfontolásai Franciaország felé orientáltak. „Arról igen okosan gondolkodik kéd, hogy ugy szeretné neveltetni a fiát és leányát, valamint ott Pérában nevelik a franciák, . . . de az országokban kellene látni, hogy a nemes ember gyermekeit mint nevelik. Az való, hogy nekik magok királyok vagyon, és ahol minden fele tudományok és mesterségek virágoznak; az is való, hogy egy országnak a boldogsága az ifjakot való jó neveltetésekből áll . . .”⁷ A fejedelem kisebbik fiának Törökországból történt távozásakor Mikes még egyszer visszatér erre a témára: „György herceg tegnap elmene innét egy francia hajón Franciaország felé. Legnagyobb fogyatkozást azt találok benne, hogy magyarul nem tud. De nem az ő vétke, németek nevelték, akik csak a miatyánkot sem engedték volna, hogy magyarul megtanulja . . . ahová megyen, az az ország még nagy hasznára lehet, mert jó iskola.”⁸

A magyar fordító céltudatos törekvései mögött az a szándék rejlett, hogy a fejlettebbnek ítélt francia társadalmi és irodalmi eszméket hazájában székely—magyar köntösbe öltöz-

⁵ Mikes tisztában volt levélíró művészetének értékével is, s önmagára gondolt, amikor „nénje” leveleit kinyomtatásra méltónak ítélte: „Én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint aztot megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák.” (59. lev. Rodosto, 16 jan. 1725.)

⁶ 27. lev. Jénikő, 18 juny 1719.

⁷ A már idézett 62. lev.

⁸ 88. lev. Rodosto, 24 marty 1728.

teve, izlésének megfelelően terjessze. A „jó iskola” iránti tájékozódásának időszerűségét az a tény igazolja, hogy a magyarországi felvilágosodás vezéralakja, Bessenyei György, a 70-es években a fordítások fontosságát a nyelvművelés felvilágosodott programjába foglalta.

A fordító Mikes alkotó tevékenységének egész folyamata még nincs megbízhatóan feltárva; hatalmas arányú fordítói munkásságának értékelését még nem végezte el az irodalomtörténetírás. A századforduló táján megjelent forrástanulmányozókhöz képest csak Zolnai Béla vizsgálódásai jelentettek előrehaladást.⁹ Bizonyos, hogy a fordítások sokoldalú, elmélyült vizsgálata új megvilágításba helyezte majd a korai felvilágosodás irodalmi periódusának legjelentősebb prózaírójáról rajzolt hagyományos képet; elősegíti a rodostói levéltíró és fordító irodalomszemléletének, a *Leveleskönyv* és a fordítások világnézeti összefüggéseinek, Mikes teljes életművének értékelését és írói művészetének jobb megértését. Az alábbiakban ehhez kívánunk néhány szemponttal hozzájárulni.

*

A fordításra kiszemelt francia könyvek Mikes kedvelt olvasmányai közül kerültek ki s jó részük Rákóczi rodostói könyvtárából¹⁰ való. Mikes első kísérlete *Az Iffiaknak kalauza az Isten uttyában . . .*, amelyet 1724-ben fordított le.¹¹ A barokk értekező próza lefordítása a fiatal Mikes számára rendkívüli erőpróbát jelentett. Erre vall az is, hogy 1744-ben, miközben más munkáin dolgozott, újra elövette kéziratát, s javíttatta, stilizálta. De Mikes ügylészik elégedetlen volt a kézirat toldozgatásával, s néhány év múlva újra lefordította és letisztázta: *Az Iffjak Kalauza a Keresztényi aítatoságban . . .* 1751.

Ez a tény arra mutat, hogy Mikes igényes fordító volt, fáradhatatlanul csiszolta, javíttatta kéziratait, küszködött a franciás stílusfegyelemmel és a gallicizmusokkal, egyengette mondatainak folyását, természetesebb és világosabb fogalmazásra törekedett. Kéziratjavításai, törlései, beszúrásai, az egyszerűbb szövegigazításoktól a bonyolultakig, nemcsak helyesírási, de nyelvtani és stilisztikai, sőt fordítástechnikai szempontból is tanulságosak. A kifejezőbb stílus, valamint a nyelvi tisztaság keresésének aprólékos eszközei nemcsak az önmagával elégedetlen fordító munkája, hanem Mikes egyéni írói prózastílusának alakulása szemszögéből is felbecsülhetetlen értékűek. Javítástípusai funkcionális stilisztikai szempontból is elsőrendű fontosságúak, mert a fordító javításmódszere élő stilisztikai gyakorlat, s a nyelvhasználat módjára enged következtetni. Arra, hogy az író birtokában levő nyelvi rendszer elemeiből a fordítás és a szövegalkítás, a kifejezés céljának megfelelően Mikes melyeket tart jobbnak a mondanivaló formába öntésére. A jelek arra vallanak, hogy a szépíró Mikes a francia kötetek „magyarrá változtatásá”-nak évtizedei alatt tudatos stilisztává érett.

A barokk értekező prózát Mikes először párbeszédes alakban fordította le. A dialogizált (egy apa és fia párbeszéde) formát Gobinet könyvének több francia kiadásában nem találtuk. (A kérdések egyébként adva vannak a francia szövegben, de nincsenek szerkezetiileg kiemelve.) Lehet, hogy Mikesnek ez a szerkesztési megoldása saját ötletéből fakadt, de későbbi kéziratában visszaállította a folyamatos szöveget. Egyébként a két kézirat és a francia forrás között vannak eltérések, annak ellenére, hogy Mikes egészében megtartotta Gobinet könyvének jól

⁹ DÉZSI LAJOS: Mikes fordításairól. ItK 1904. 177–191. Klny, Bp. 1905, 201. — KIRÁLY GYÖRGY: Mikes Kelemen fordításai. EPhK 1912, 21–28. — ZOLNAI BÉLA: Mikes és a francia szellemi élet. EPhK 1921. 39–43, 90–104. 1922. 25–32. — ZOLNAI: Az irodalmi gondolat. (Vázlat és előtanulmány.) Széphalom 1930. 17–19, 75–79. — ZOLNAI: Mikes eszményei. (Király György emlékeztetére.) Minerva 1937. 3–55.

¹⁰ L. ZOLNAI BÉLA: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Magyar Bibliofil Szemle 1925–1926. klny. Bp. 1926. 27.

¹¹ Forrása az *Instruction de la jeunesse en la piété chrétienne . . .* c. (első kiad. Paris 1655), Charles Gobinet (1613–1690) jeles pedagógusíró, a Sorbonne-Plessis kollégium igazgatójának népszerű könyve volt.

tagolt rendszerét és általában híven követte a francia szöveget. Így pl. *Az Iffiaknak kalauza* 1724/44-i fordításában található „Negyedik szakasz 6 Rész Az oktattatásnak szeretetéről” (fr. Chap. VI. „De la Docialité”) nincs meg a későbbi átdolgozásban.

Az *Ifjak Kalauza* 1751-i második átdolgozásában meglevő következő részek viszont hiányoznak az első változatból:

„Második könyv 17 Rész A rossz könyvekről” (fr. Chap. XVII. „Avertissement contre les mauvais Livres”).)

„Harmadik könyv 12 Rész Az olyan ifju egyháziaknak, kik beneficiumokat birnak különös akadályairól” (fr. Chap. XII. „Obstacles particuliers aux Beneficiers”)

„Negyedik könyv 9 Rész A módos magaviselésről” (fr. Chap. X. „De la Modestie”).)

„Ötödik könyv 11 Rész V Articulus A világi életnek meg más rendeiről” (fr. Chap. XI. Article V. „Des autres Conditions de la Vie seculiere”).)

„Ötödik könyv 13 Rész A nőtlenségnek rendéről” (Ez a fejezet nincs meg az 1664-i kötetben, de megvan az 1677-iben, Chap. XIII. „De l’Etat du Celibat”).)

A fordító szerkesztési módszerére jellemző ebben a kéziratban, hogy a francia szerző didaktikus célú, egyes gondolatok előzményeire, párhuzamaira, fejezetekre történő visszautalásait Mikes általában elhagyta a folyamatos szövegből. A főgondolatokat ismételtlen kiemelő kurzívált margószövegeket Mikes csak ritkán fordítja le. Vannak a kiadásban auktoroktól (pl. Seneca, Juvenalis, Cicero, Ovidius, Szt. Bernát, Szt. Ágoston, Szt. Hieronimus, Szt. Ambrus, Szt. Tamás, Rufinus, Origines stb.) vagy a bibliából való latin nyelvű margóidézetek is, a hozzájuk tartozó utalásokkal. Az 1751-es átdolgozásban ezek az utalások és margóidézetek jobban igazodnak a nyomtatáshoz; teljesebb az idézetek száma és szövege. Igaz, előfordul az is, hogy az első változat olyan margóidézeteket tartalmaz, amelyeket a végleges szerzői tisztázat csak utalással jelöl. Mindkét kéziratban található hiányos vagy lerövidített margóidézetek is. Ez érthető, mert Gobinet gyakran összezsúfolja őket, s nem takarékoskodik a terjedős latin idézetekkel.

Gobinet erkölcsi és pedagógiai gondolatainak gyűjteménye sok kiadást ért meg, s még a XVIII. században is népszerű volt. Használták iskolákban és kollégiumokban; olvasták szülők, nevelők, tanárok, diákok, egyháziak és világiak, udvari emberek, francia polgárok és külföldiek. Rákóczi is beszerezte könyvtárába. Témája: az ifjak nevelése, a fejedelmet és kamarását is érdekelte.

A francia író-nevelő egész pedagógiai gondolatrendszere természetesen vallásos világnézetbe van ágyazva. De reális, racionális szemléletével, szociális eszméivel, kritikus társadalmi nézőpontjával s az anyanyelvi művelődés szellemével még a XVIII. században sem avult el Mikes számára. Kalauza a dolgoz, munkás életmódot dicséri, s a kulturált időtöltésre, tanulásra ösztökél. Az udvari és polgári életből vett példák felsorakoztatásával munkára sarkall; morális megfontolásból küzd a tétlen életmód ellen, mert „otium est pulvinar diaboli”, vagy mint Mikes mondja: „a semmittevés az ördög párnája”. A továbbiakban a legfőbb akadályt az oktatás fogyatkozásában és a munkában való állhatatlanságban látja. Valódinak mondott példákkal és helyenként finom lélektani elemzéssel festegeti a részegség, a mértéktelen élet káros következményeit, a „heverő és henyélő” életrajzát. Orvossága, minden baj előzője: a „jó könyvek” olvasása és a munka, mert „az emberek mindnyájan a munkára születtek”.¹²

Az ifjak munkakörét társadalmi rétegződés szerint is differenciálja: „az gazdag ifjak rend szerint rosszabb erkölcsűek másoknál . . . restek, a munkát gyűlölik . . . nagyravágyók, . . . kevélyek, . . . másokat megvetők, engedetlenek, az oktatásokat bé nem veszik . . . gyakorta hamisak, . . . a gazdagsághoz való szeretet” uralkodik bennük. Van a társadalomnak törekvő, hasznosabb rétege is: „ellenben pediglen az olyanok akik szegények vagy közép

¹² „Considerez que tous les hommes sont nez pour le travail” (p. III, 38. 1664. kiad.) III. könyv 7. rész.

értékük¹³ . . . jó erkölcsben elébb mennek, a henyélést kerülik, a munkát szeretik, a tanulást keresik és azt hasznokra fordítják." A bölcsesség és jó erkölcs nélküli gazdag ifjú „olyan lesz mint egy cifrán felöltötötetett ló, aki minden ékességével csak okosság nélkül való állat”¹⁴ — ez már nemcsak kritikus, de indulatos, a nemességet sértő hang is.

Külön is kitér azokra az „akadályokra”, amelyek a gazdag, a nemes világi és a beneficiumos egyházi ifjakat „tekintik”. Az egyházi pályára vagy hivatalba lépők ne engedjenek az anyagi haszongyűjtés önző reményeinek, ne legyenek „heverők, fősvények, mértékletlenek”. Helyenként kemény egyházkritikával él; máskor szigorú ítélettel szól a „kevély nemes emberek”-ről, akik „veszekedők, szemtelenek, káromkodók, szabad életűek”. A XVII. század derekán készült morális szempontú francia társadalomrajzot elevenítette meg Mikes tolla, s így tolmácsolta Gobinet pedagógiai és társadalmi tapasztalatait: „Csak egy kevéssé vizsgáljuk meg a nemesek életét, ez az igazság kiteszünk, . . . hogy rend szerént ennél megromlottabb, de rossz erkölccsel teljes rend ennél nincsen.”¹⁵

A valláserkölcsi burokban született társadalombírálat merész gondolat fölvetését készíti elő. A biblikus nézőponton túl, a társadalmi ellentéteket kifejező polgári magatartás kap hangsúlyt. A szerző válogatott jelzők garmadáját zúdítja a nemesi rendre, hangot adva az ismert korabeli polgári sérelmeknek. A sokat támadott születési előjogok merülnek föl, „mert ha a nemesség a főrenden levő szüléktől való születésből áll, . . . és hogy a nemesség, amely a jó erkölcsnek jutalmára adatott, az mostanában a nemeseknek megromlásokra és veszedelmekre váljék, úgy annyira, hogy gyakorta jele a megvettetésnek, hogy jobb lett volna, ha a nemeseknek legnagyobb része alább való familiákból volnának.”¹⁶ Ennek magvas kimondása után kompromisszum következnek: a „valóságos nemes” és a „rossz nemes” megfelelő erkölcsi intelmekben részesül. S ha nem is lehetett sok foganatja a nemesi rendben az ilyenféle oktatásnak, Gobinet bátor álláspontja akkor is tiszteletreméltó, amikor hangsúlyozza „a mi vallásunk nem személyválogató, az emberek rendét nem tekinti, hanem az életet, a szokásokról itéli a nemességet.” Mikes ezeket az intelmeket élethűen tolmácsolja, mondván „ne becsüljed magadot feljebb másoknál nemességedért: és meg ne vessed azokat, akik nem nemesek.”¹⁷

Az utolsó könyvben a szerző a pályaválasztásról értekezik. Ebben a kérdésben egészen modern álláspontot foglal el, a hajlandóságot, a hivatásérzetet s a rátermettséget tartja jogosult kiindulási alpnak a feudális előítéletekkel szemben. Óva inti a szülőket, hogy a „familia haszná”-ért hatalmukkal visszaéljenek. Tartsák szem előtt, hogy „természet szerént minden ember szabad”! A világi életpályák fölsorolása és a főrend kritikus jellemzése után az előljárók, fejedelmek s uralkodók kötelességei következnek: ne a maguk gyönyörűségére, hanem alattvalóik javára munkálkodjanak. Az éretté vált ifjút ezután a szerző a házaset bonyodalmairól és a „nőtlenség rendéről” oktatja ki.

Gobinet gondolatait tolmácsolva Mikes szívvel-lélekkel, saját élettapszlatával is tanítja, kalauzolja leendő ifjú erdélyi olvasóját. Az *Iffjak Kalauza* elsősorban e tematika révén

¹³ „. . . paures ou de mediocre fortune” (p. III, 106. 1664.).

¹⁴ „. . . vous estes semblable à vn cheval richement encharnaché, qui avec tous ses ornemens n'est qu'une beste sans raison.” (p. III, 108. 1664.) X. rész.

¹⁵ „Il suffit de faire quelque peu de reflexion sur la vie de la noblesse pour voir cette verité, & pour connoistre euidentment qu'il n'y a point d'estat plus corrompu pour l'ordinaire, ny plus remply de vices que celui-la.” S a „Corruption de la Noblesse” jelzésű fejezetében kíméletlenül ostorozza a nemesi rendet. (p. III, 111–114. 1664.) XI. rész.

¹⁶ „Et que la noblesse, qui est donnée pour recompense de la Vertu, & pour y exciter les autres, soit deuenue la source du vice & de la deprauation des nobles? en sorte qu'elle est à plusieurs vne marque de reprobation, & qu'il seroit beaucoup plus souhaitable pour la plus grande partie des nobles, qu'ils ne l'eussent iamais esté. . .” (p. III, 111–114.).

¹⁷ „Ne vous estimez iamais plus que les autres à cause de vostre noblesse, et ne méprisez pas ceux qui ne sont pas nobles.” (p. III, 116.).

rokon a *Leveleskönyv* pedagógiai célzatú, kritikus hangú leveleivel valamint a kulturált idő-töltéssel és az egészséges, munkás életmóddal kapcsolatos részletekkel.

„Ez a könyv nem kíván hosszú előljáró beszédet — írja Mikes egy auktor komolyságával —, mivel midőn idegen nyelvből magyarra akartam fordítani . . . szándékom nem egyéb vala, hanem hogy . . . az ifjaknak lelki hasznokra légyem.” S az 1724-i rövid előljáró beszédben életkörülményeiről is tájékoztatja a „kegyes olvasót”: „ . . . az bujdosásomnak ideje adván alkalmatosságot erre, hogy szomorúsággal muló időmet haszontalanul ne tölteném, . . .”

Az *Ifjak Kalauza* józan nevelő célzatával rokon Mikesnek egy másik hasonló jellegű, jóval rövidebb kézirat munkája: *Az idő Jöll el Töltésének Mődgya Minden féle rendben.* (é. n.), amely a címlap szerint „Idegen országban idegen nyelvből fordítatott Magyarra”. Az „egy néhány főrenden levő személyeknek” hat napon keresztül tartó beszélgetéséről a szerző az előljáró beszédben megjegyzi: „azért is neveztem ezeket az idő jól eltöltése módjának, mert mindenféle rendű és mesterségű emberek vehetnek magoknak valamely oktatást . . . hogy egész életükben nem fognak időt találni a henyélésre.” A fesztelen beszélgetések a restség elkerülésének módja körül forognak. A Mikes által elkeresztelt személyek jóízűen társalognak, adomákat mesélgetnek egymásnak. A vallásérkölcsei fejtegetések és moralista elbeszélések keveréke ez a szépirodalommal határos műfaj. A könyv egész tematikája Mikes egyik legkedveltebb témájával, az ifjak és a leányok nevelésével kapcsolatos. A világias jellegű „idegen nyelvű” könyv szerzője Antoine Courtin.¹⁸

A rodostói elszigeteltségben és unalomban a „hasznos időtöltést” szolgálták az elmélkedésre buzdító és „kegyességre serkentő” könyvek lefordítása is. Ezek közé tartozik a *Keresztényi Gondolatok* „Mellyek a Szent Írásokból és a Szent Atyák írásaiból vannak ki Szedegetve. A holnapnak minden napjaira 1747.” Mikes francia forrása E. F. Vernagenek, a Sorbonne doktorának anonim őskiadású elmélkedő típusú könyve¹⁹ volt. Ugyancsak meditációs jellegű a *Valóságos Keresztényeknek Tüköre. 1749.* erkölcsnevelő munka is. Eredetije Nicolas (Jacques) de Mélicques népszerű formában, jó stílussal írott, naponkénti elmélkedésre szánt műve.²⁰

Az ilyenféle könyvek arra szolgálták, hogy az elmélkedő műfaj ismert három pontja („puncta meditationis”) szerint az olvasó egyéni vallásos érzésvilágát a jámbor célzatnak megfelelően hangolják. Nem annyira teológiai érvekkel, mint inkább hangulati elemekkel, „szívhez szóló” gondolatokkal, bibliai példázatokkal adnak buzdítást azoknak „kik a világi dolgokban forognak”. A szépprózával érintkező meditációs irodalomnak ezek az emlékei teret nyitottak az írói képzeteknek; szerzőik helyenként a költői próza motívumait is fölhasználták.

Mélicques könyvében a caractère-jelleg az unalmas erkölcsprédikációt feloldva eleveniséget, dinamizmust visz a jól elrendezett olvasmányanyagba. A hónap minden napjára szánt két elmélkedés hatvan témára rúg. Ezért is jegyezte meg Mikes, hogy „nem kell azokat egymás után olvasni, valamint a históriát”. Minden elmélkedés két részből áll: az első részben jellemző erővel, mintegy tükörben mutatja a szerző a lanyha erkölcsű, közönyös keresztényt — a másodikban ezzel mindig szembeállítja a „valóságos” keresztény erényeit. A „két szívű” „két nyelvű”, színleg, hízelkedésből és megszokásból cselekvő s a kegyesen élő, szívből okosan szóló ember ellentétes jellemének összehasonlítása megértetni törekszik a jó erkölcsnek velejárójáról elmélkedő olvasóval, hogy az életben mint kell cselekednie. A tükörből, amelyet az író az emberek elé tart, gyakran egy molière-i Tartuffe képe néz vissza: „a világ tele az ilyen

¹⁸ A. Courtin (1622—1685), francia diplomatának, előbb Krisztina királynő, majd Károly Gusztáv svéd király titkárának műve: *Traité de la paresse, ou l'art de bien employer le temps en forme d'entretiens* (első kiad. Paris 1667).

¹⁹ Anonym (Etienne-François Vernage 1652—1723) *Pensées chrétiennes tirées de l'Écriture sainte et des saints Pères, Pour tous les jours du mois.* (Első kiad. Paris 1713.)

²⁰ N. J. de Mélicques (megh. 1705) *Le Caractère des vrais chrétiens* (első kiad. Paris 1693). A francia szerző maga is jeles fordító volt, Savonarola meditációit és Dávid zsolttárait ültette át latinról franciára.

színes ájtatosokkal, akik is holmi külső jó erkölcsöknek színe alatt, sokkal igazságtalanabbak, könyörületlenebbek, hasznokat inkább keresik, másokat inkább megvetnek, nagyravágyóbbak, bosszúállóbbak, . . . hipocriták, micsoda ájtatos paláttal fedezitek el bosszúálló kívánságokat.”²¹

Egyes gondolatok interpretációjakor ráismerünk a levélíró Mikes tollára. Amikor pl. az ájtatosságot elmulasztó azzal menti magát, hogy ő se nem páp, se nem barát; ha ez háborúba megy, nem a haza üdvé s java jár az eszében, hanem „a magakitüntetés”, dicsőséghajhászás, mert az ilyen mindenben csak a „maga hasznát” keresi. A szerző jól rátapint a lényegre: „A Tiéd és az enyim, ez a két dolog indítója mindennek az emberek között, és csaknem mindnyájan a keresztények között . . . oka minden perlekedésnek, a fősvénységnek . . .”²² A XVII. század végén a polgári fejlődés fejlettebb fázisában benne élő francia író élesebben látja a társadalmi egyenlőtlenség problémáit és következményeit, mint a köznemes Mikes, aki viszont érzékeny az egyéni érdeket a haza üdvének alárendelő gondolatokra, akárcsak a gazdagot elmarasztaló kitételekre. Hangsúlyozza a munkával kapcsolatos elvet: „kinek kinek a maga rende szerent kell dolgozni.” De a gazdag nem dolgozik, fősvény, alamizsnát nem ad a szegénynek „a kemény szívű gazdag a panaszt úgy hallgatja, valamint a mesét, . . .” Az erkölcsbírálat érzelmi elemekkel bővül, s a szerző a gazdagságból fakadó bűnökre tereli a figyelmet. Szembeállítja a gazdagok és a szegények életmódját, s bár jól rámutat a társadalmi különbségek és ellentétek okára, a gazdagok kemény kritikája mellett az ismert bibliai szociális szólásokat hangoztatja. Sőt meg is indokolja a szegények és gazdagok egymásra utaltságát.²³ A vallási ideológiának ilyen kompromisszumos megnyilvánulása beéri a bibliai ítélet fölidézésével: „Nó már gazdagok, sirjatok ordítván a reátok következő nyomoruságitokon.” A francia író életszemlélete találkozik a rodostói fordító sztoikus lemondásával, nem pályáznak a földi gazdagságra, mert ez is, mint a világi hírnév csak „hejában valóságoknak hejában valósága, és minden csak hejában valóság.”²⁴ Íme a sokszor ismétlődő mikesi szólam egyik forrása.

Van Mikesnek ebben a témakörben egy egészen más típusú önálló átdolgozása, amolyan legendaszerű, dialogizált regényes elbeszélése: *A Keresztnek királyi uttya 1747*. Ez a jellegzetes barokk alkotás éppen legenda-formájánál, regényszerűségénél fogva rokon a szépirodalommal. Meséje színes, misztikus szövéssé, a barokk metamorfózis kedvelt elemeivel díszített. A regényes barokk próza eredeti szerzője Benoit Van Haeften bencés apát; tehát nem jezsuita, ahogy Mikes előbb idézett misszilisében írta róla erdélyi rokonainak. A XVII. sz. harmadik évtizedében latinul írott könyv francia fordítása a század közepén került kiadásra.²⁵

²¹ „Le monde est plein de ces faux devots, qui sous pretexte de quelques vertus exterieures son beaucoup plus injustes, plus impitoyables, plus interessez, plus méprisans, plus ambitieux, plus vindicatifs, plus prompts à mal juger de leurs freres, sur tout plus remplis du desir de dominer que les autres hommes.” (p. 55.) „Hypocrites vous couvrez vötre esprit de vengeance sous un specieux pretexte de pieté;” (p. 143) 1693. kiad.

²² „Un des plus grands desordres, & des plus communs parmy les Chrétiens, est l'attachement aux richesses. . . En effet, la difference, du Tien, & du Mien, est la source de toutes les contestations. Les differentes branches de l'avarice, sont presque les uniques refforts de tous les mouvemens des hommes.” (p. 193–194.)

²³ „Les distinctions de fortune sont sagement établies dans le monde. Il faut qu'il y ait des pauvres, & pour certaines fonctions, & pour donner lieu aux riches d'exercer leur charité. Il faut qu'il y ait des riches, pour secourir les pauvres. Mais il n'est permis à aucun d'eux, d'avoir le coeur attaché aux richesses, . . . Cependant, on voit malheureusement dans le monde, que chacun s'approprie avec avidité, les richesses dont il n'est que le dispensateur. . .” (p. 193.)

²⁴ „Vanité des vanitéz, et tout est vanité.” (p. 230.) S a fejezet végét ugyanaz a francia mondat zárja: „hiúságoknak hiúsága, és minden hiúság.” A bibliai szállóige Káldi György szövegével: „Hiúságoknak hiúsága, monda a Predikátor; hiúságoknak hiúsága, és mindenek hiúság.” (Eccles 1, 2.)

²⁵ A latin eredeti: *Regia via crucis*. . . Antwerpen 1635. — Francia fordítása: *Le Chemin Royal de la Croix, composé par Dom Benoist Haeften d'Utrecht*. . . Trad. de Latin en Français... par le R. P. Didace. . . Enrichy de quarante Figures en Taille douce. Paris 1655. (1667?)

Ez a kézirat Mikes fordítói eljárásának egyik jellegzetes példája. Megtartotta a három könyvre tagolt és közel ötven fejezetre osztott mű szerkezeti beosztását. A dialógusokat az élőbeszéd frissességével törekedett gördülékennyé, eleven párbeszéddé tenni. A hosszadalmas fejezeteket megrövidítette, a terjedelmes részületeket összevonta, a dagályos ismétléseket elhagyta. Az életből s a polgári foglalkozások köréből vett példázatokot, szóláshasonlatokat bő szókincs-csel, egyszerű nyelvezettel és szemléletes stílusban fordítja magyarra. A prózai előadást szép természeti képek gazdagítják. A barokk ornamentikájú metszeteket Mikes kivágta a francia kötetből és mind a negyvenet beragasztotta kéziratába.

Mikes alaposan átdolgozta a bevezetést: auctorokat idéz, akikre a francia szöveg nem hivatkozik; hangsúlyozza a dialógus formát és fősorolija mintáit (Szent Ágoston, Chrysostomus, Nagy Sz. Gergely), amiről forrása nem szól. Önállóan írja: „Az bizonyos, hogy az ilyen beszélgetéseket nagyobb kedvességgel lehet olvasni, mint sem az olyan könyveket, amelyekben a dolgok egymás után folyvást mennek . . .” Nem feledkezik meg saját tudományáról sem: az auctorok gondolatait, szavait, „mondásit” s a bibliai passzusokat és utalásokat kiegészíti, mondván, „essze foglaltam és kötöztem őket, gyakorta adván azokhoz magamtól”. A kegyesvallásos témát a fordító változatos betétekkel fűszerezi, hogy ébren tartsa az olvasó érdeklődését: „azért is hintettem el helyel-hellyel holmi kedvre indító dolgokat, hogy egy kevésse meg vidámíthassam az olvasót”. A stílus kérdését is részletesebben veti föl Mikes, mint a kötet bevezetője.

Versidézetek és részületek (Vergilius, Horatius, Seneca) átültetésével is megbirkózott Mikes, de ereje és kedve csupán a strófák egy részének, mintegy felének lefordítására futotta. Az első könyv végén az udvari életet elmarasztaló dialógus „egy régi auctor” sztoikus soraival fejeződik be. Íme Seneca *Thyestes* c. tragédiájából vett tömör idézet a latin eredetiben:

„Stet, quicumque volet, potens
Aulae culmine lubrico:
Ne dulcis saturet quies.” (1635. kiad.)

Az idézet a francia fordításban kissé kibővül:

„Cherisse qui voudra la Cour des plus grans Princes,
Où l'heur et le péril se trouue également,
Je prens tout leur éclat pour des choses trésminces,
Et le bien du repos me plaist uniquement.” (1655, p. 146)

Mikes elkezdi prózában, majd versbe szedi: „gyakorolja bár az udvart akinek tetszik, de én nagyobbra becslöm a kedves nyugalmat a hejábavaló reménységnél és elmondom egy régi auctorral.”

Nem bánom keresse akárki nagyságát,
erővel vagy másként udvar méltóságát,
Én akarok venni kis lakóhelyemben,
távul mindenektől részt a bölcsességben.

S megtoldja még három strófával, bujdosó életére jellemző tartalommal.²⁶ Az ilyen „műfordítá-

²⁶ Folytatólag: „Ott se szomorkodni se nem kell tartani,
csendességgel nézem a napot feljönni.
Ott az esztendőknék szemlélem forgását,
és tsendesen várom magam öregsgit.

Eképpen töltvén el az én napjaimot,
tartás nélkül nézem végső óráimot,
Öregsgben iszom meg a halál mérégét,
Úgy temetnek el, mint idegen remetét. . . .”

sok²⁷ arról tanúskodnak, hogy verses fordításaiban Mikes prózai író marad még akkor is, ha egyes részletek személyes átélés hatása alatt születtek.²⁷ Csak érzelmmel telített leveleiben avatja költőivé írói közlése és borongós hangulatú személyes lírája. Próbálkozásai mégis figyelemre méltók, mert ezek a versfordításrészletek összefüggésükben számottevőek s témájukban változatosak.

A fordítások egy jelentékeny csoportja janzenista szellemű, vagy janzenizmussal vádolt könyveket tolmácsol. Ilyen *Az Épistoláknak és az Evangéliumoknak . . . Magyarazattya, 1741.* négy kéziratkötetből álló munka. Eredetije és szerzője még ismeretlen.²⁸ A két kötetes *Catechismus Formájára való közönséges Oktatások* első változata 1744-ben készült; a népszerű montpellier-i katekizmus terjedelmes fordításának később egy újabb (évszám nélküli) szerzői tiszázata is fennmaradt. Eredetije az oratoriánus François Aimé Pouget egyházi indexre tett janzenista vademecuma.²⁹ *A Kristus Jézus Életének Historiája, 1748.* regényes Krisztus-életrajz, forrása Le Tournoux, ékesszóló teológus író janzenizmussal gyanúsított könyve.³⁰ Ez Mikes egyik leghívebb fordítása. A Préface elején maradt el csupán egy fél oldalnyi bevezetés; később alig néhány esetben fordul elő egy-két sornyi kihagyás vagy összevonás. Csak a margószéli bibliai hivatkozásokat ritkította meg Mikes. A fordító többször helyesbítette vagy javította a margószéli (nyomdahibából adódó téves) utalásokat. A könyv a négy evangélium alapján, helyenként szövegével íródott. A regényes Krisztus-életrajzok külön érdekessége az a mozaikszerűen kialakuló helyszínrajz, amely az egzotikus keleti tájak iránt egyre jobban érdeklődő XVII. századi olvasók figyelmét leköti, kíváncsiságát fölkelti. A keresztény mitológia szent földjén lejátszódó események kiegészülnek a korabeli zsidó társadalom keresztmetszetével, igaz, hogy csak járulékosan. Az ilyen társadalomrajz már nem tartozik az efféle életrajzi históriák célkitűzése közé.

A zsidóknak a kereszténység megalakulása korában viselt dolgairól, (beleszöve a rómaiak históriáját Vespasianusig bezárólag) Augustin Calmet neves lorraine-i historikus egyháztörténeti művének³¹ fordításában: *A Sidok és az Ujj Testámentumnak Historiája* (é.n.) olvashatunk. Calmet biblia vulgarizáló, a történeti sorrendet megtartó kötete bevezetésül szolgált Claude Fleury hűz kötetes egyháztörténetéhez. Mikes a gallikán nézeteket valló Fleury abbétól, a jó stílusú, irodalmilag művelt történésztől is lefordított két hasonló történeti-néprajzi jellegű munkát:³² *Az Izráéliták Szokásáról* (é. n.) és *A Keresztényeknek Szokásairól való beszélgetés* (é. n.). Az ilyen tudós munkákat Mikes lényeges változtatás nélkül, a szöveghez ragaszkodva fordította le. Néha ugyan egyszerűsít, de egyéni dolgokat ritkán szövegebe. Ezek a Rákóczi rodostói könyvtárából való olvasmányok az erkölcsök és szokások viszonylagosságára, válto-

²⁷ Mikes verselésére vonatkozólag vö. a Leveleskönyvben a 42, 59. lev. jegyz.

²⁸ De valószínűleg a rodostói könyvtárban meglévő: *Epitres et Evangelis 4 tomes 8°* jelzésű négy kötetes művel azonos. Vö. Mikes ÖM II. köt. *Epistolák. . .* Bp. 1967. 937.

²⁹ *A Catéchisme de Montpellier* őskiadása anonim: *Instructions générales en forme de catéchisme, où l'on explique en abrégé par l'Écriture sainte et par la tradition, l'histoire et les dogmes de la religion, la morale chrétienne, les sacrements, les prières, les cérémonies et les usages de l'Église. . .* Paris 1702. Pouget (1666–1723) a Sorbonne doktora volt; La Fontainenel levelezett. Könyve megvolt a rodostói könyvtárban. (Az 1712-ben indexre tett katekizmus 1751-ig több mint hűz kiadásban jelent meg.)

³⁰ Le Tournoux (1640–1686) híres hitszónok volt, akire Boileau is fölfigyelt. Rákóczi könyvtárából való lefordított műve: *Histoire de la vie de Nostre Seigneur Jésus-Christ* (első kiad. Paris 1678).

³¹ A. Calmet (1672–1757) *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs* (első kiad. Paris 1718). A jeles történészt maga Voltaire is fölkereste és (a maga módján) használta műveit.

³² Claude Fleury (1640–1723) *Abbé, les Moeurs des Israélites* (első kiad. Paris 1681). *Les Moeurs des chrestiens* (Paris 1682). A két könyv később közös (Éditions collectives) kiadásban is megjelent. Fleury Bossuet tanítványa, La Bruyère és Fénelon barátja, s az Akadémia tagja volt.

zására, a dolgok történeti és kritikai szemléletére tanították Mikeset, s úgy látszik, hogy ilyen gondolatok *Leveleskönyvében* is fölbukkannak.

Sajátságos vonása ezeknek a kéziratos műveknek, hogy a fiktív leveleiből világias gondolkodásáról és szépirói érdeklődéséről ismert kedélyes tollú Mikes fordításai között nagyrészt moralizáló, spirituális-elmélkedő jellegű, történeti értekező, pedagógiai érdekű munkák találhatóak. A fordító és a levélíró Mikes irodalomszemléletében vannak közösnek mondható, de eltérő vonások is. Egy ilyen szemléletbeli megkülönböztető vonás a fordító Mikesnek a didaktikus munkák iránti növekvő érdeklődése.

A francia barokk és klasszicizmus átmeneti korszakából, illetve a XVII. és XVIII. sz. fordulója körüli évtizedekből való didaktikus és kegyességi oktató művek tartalma a hazai korai felvilágosodás és késő-barokk periódusban már avultas, többnyire régies színezetű és szemléletű irodalmiságot képviselnek. Igaz, hogy Mikes idejében, a magyarországi és erdélyi kéziratos és fordításirodalom korában, az efféle moralizáló könyvek a műveltebb nemesi rétegek irodalmi olvasmányának számítottak. Szem előtt tartandó, hogy a különféle egyházi műfajok és vallásos áramlatok a hazai irodalmi és nyelvi fejlődésben még szerepet játszottak.³³

A világi tartalom szemszögéből Mikes fordításai a bibliai-vallásos és a világi szemlélet egymásmellettségére mutatnak, s kézzelfogható például szolgálnak a vallásos (teológiai) és világi irodalmi műveltség szétválásának, az írói világnézet rétegződésének, az irodalomszemlélet elvilágiasodása bonyolult folyamatának vizsgálatára. Természetes, hogy ebben az átmeneti korszakban, a retorikus, didaktikus literatúrából a modern szépirodalomba való átmenet évtizedeiben, Mikes életművében vannak modern irányba mutató és a múltra visszatekintő vonások. A régi és az új elemek közötti ellentmondások Mikes irodalomszemléletében és életfilozófiájában, erkölcsi felfogásában még megférnek egymás mellett; egyes műveiben keverednek, de túlsúlyra is juthatnak modern vagy konzervatív elemek, a bujdosó különleges életkörülményeit és világnézetét tükröző sajátos irodalmi vonások.

A Mikes-fordítások közül a *Mulattságos napok*. 1745. c. elbeszélés-gyűjtemény tűnik ki világi szépirodalmi jellegével. Mikes ezúttal kortárs-író, Madame de Gomez divatos francia írónő regényciklusa³⁴ alapján dolgozott. A *Journées amusantes* egész tematikája alkalmas volt arra, hogy Mikes kedvenc olvasmányává váljék, kielégítse irodalmi ízlését — a változatos meséket, szerelmi kalandokat, kuriózumokat kutató — fantáziáját, univerzális érdeklődését. A magyar író tetszését megnyerte Gomezné alakjainak eszményi emelkedettségé, történeteinek erkölcsi tanulsága. Ez a kulturált társas szórakozás talán felidézte Mikes rodostói magányában életének egyik legemlékezetesebb időszakát, párizsi és versailles-i éveit. A fordító bizonyára elemében volt ebben a társalgó légkörben, s hozzá asszimilálódott a francia irodalom szociális szelleméhez.³⁵

A világot látott levélíró Mikes rodostói unalmában nosztalgiával lapozgatott a *Journées amusantes* novellisztikus históriáiban, amelyek különböző világrészekben, Közép és Távols-Kele-

³³ A magyar irodalom története 2. köt. 1600-tól 1772-ig. Bp. 1964. 525–26.

³⁴ Madame de Gomez, Madeleine-Angélique Poisson (1684–1770), *Journées amusantes*. 6 tom. en 8 vol. In —12° enrichie de Figures en Taille douce. Paris 1722–1731. (1, 2. tom. 1722; 1°–6° journées. — 5. tom. 1723; 7°–9° journées. — 4. tom. 1724; 10°–12° journées. — 5. tom. (I, II vol. 1730; 13°–15° journées. — 6. tom. (I, II vol. 1731; 16°–18° journées.) Második kiadás: 1731 Amsterdam. Harmadik: Paris 1737–38. Hetedik: Amsterdam 1744. — A *Journées amusantes*-t Gomezné másik nagysikerű regényével (*Les Cent Nouvelles nouvelles*) együtt 1776-ban besorolták a népszerű Bibliothèque universelle des Romans sorozatba.

³⁵ ZOLNAI BÉLA: Mikes Kelemen. (Fejezet az irodalmi gondolat történetéből.) Minerva 1930. 176.

ten, az egyenlítő vidékein, Dél-Amerika, Ausztrália partjain, Indiában és az óceán ismeretlen szigetvilágán, az emberevők szigetén, Afrika északi partvidékén zajlanak. Érdekelték a divatos keleti témák, az ottomán udvar titkos történetei, perzsa anekdoták, indiai elbeszélések, délamerikai novellák, a kalandos, fantasztikus, egzotikus mesék, melyeket annyira kedvelt a kor francia közönsége is. Ez a szépirodalom át volt szöve földrajzi, természet-tudományi tudálékossággal, galantériával és erkölcsi intelmekkel. Alakjai otthonosak voltak a középkori feudális királyi környezetben, a reneszánsz és barokk fejedelmi és császári udvarokban, Párizs vagy Londinum városában, Madridban és Lisbonában, Róma, Moszkva, Buenos Aires, Tauris, Damaskus, Jeruzsálem és Istanbul és Goa palotáiban és rejtelmes negyedeiben.

Mindez valóságos tárháza volt az ókori, antik hősök tetteinek, történetirók és filozófusok mondásainak; pogány császárok, török szultánok és keresztény uralkodók, pápák és királyok életrajzi epizódjainak egészen XIV. Lajos uralkodásáig. Itt minden a gondviselés szárnyai alatt megy végbe, a régi pogány istenek éppúgy beleszólnak a dolgok folyásába, mint az egymás vért ontó keresztények és mohamedánok istene vagy az Isten nevében kormányzó földi monarkák. A korok és miliók változatossága fölébresztette az olvasó kíváncsiságát; a regényciklus társasági kerete és az előadás beszélgető, társalgó modora vonzotta az olvasásban enyhülést, szórakozást keresőket és unalomban szenvedőket.

Mikes már az első kiadás köteteit olvasgatva átvett néhány részletet³⁶ leveleibe (1724—1734), egy évtized múlva pedig összeválogatott Gomezné köteteiből egy egész könyvre való elbeszélést.

A *Journées amusantes* regényciklus lazán összefüggő, a társasági beszélgetés fonálára fel-fűzött színes cselekménysorozat. Műfaji szempontból az olasz és francia „keretes” elbeszélések kései hajtásának tekinthető. Egyesek Boccaccio modorát vélték benne fölfedezni,³⁷ mások közvetlen mintáját Marguerite de Navarre *Heptameron*-jában és Madame de Murat *Voyage de campagne*-jában keresik.³⁸ De említhetnők olyan reneszánsz novellagyűjteményeket is, mint a *Le Printemps d'Yver (Jacques), contenant cinq histoires discoures par cinq journées*, (Paris 1572). Az a keret, hogy előkelő személyek otthagynak a zajos várost, s egy közeli vidéki udvarházban telepednek meg, hogy egymással versengve különféle történeteket adjanak elő, ill. gáláns témákon értekezzenek, már ismerős. Így megy ez Agnolo Firezuola félbemaradt novellaciklusában (*Okoskodások a szerelemről*) is, ahol a boccacciói keretben három ifjú és ugyanannyi hölgy évődve társalog a vonzó témán. S ha Gomezné ciklusa és kerete Boccaccióra emlékeztet, gyengéje is osztozik abban a hibában, amelyet az olasz novellista kritikusan hangoztatni szoktak, tudniillik jellembrázolásának gyengeségében.³⁹

Az ún. „keretes” elbeszélésekre emlékeztető *Journées amusantes* formájára és szellemi irányára nézve a barokk pásztorregényből kinőtt francia heroikus regény egyeneságú leszár-mazottja. A hősi regény (Polexandre) kezdeményezője Marin Leroy de Gomberville, akinek félbemaradt regényét (*La jeune Alcidiane*) Gomezné fejezte be. A „romans de longus haleine” (Cléopatre, Pharamond) nevezetes szerzője Gautier de Costes, Seigneur de la Calprenède;⁴⁰ a legdivatosabb szerző Mlle Scudéry (Ibrahim, Cyrus, Clélie).

E regénytípus divata és hatása még a XVIII. század első évtizedeiben is érezhető, jóllehet Boileau és Molière már megtépták alakjainak hírért-nevét. Ezek a regényhősök ugyanis antik és keleti fedőnevek alatt a francia szalonok előkelő társaságának lovagjai és

³⁶ A következő levelekbe: 53. lev. (1724), 85. lev. (1727), 96. lev. (1731), 99. lev. (1733), 102. lev. (1734); sorrendben a *Journées amusantes* következő köteteiből: 3. tom. 4. tom. 5. tom. 6. tom. Vö. a Leveleskönyvben a vonatkozó jegyz.

³⁷ P. SZATEMÁRY KÁROLY: Mikes Kelemen kiadatlan két műve. Hon 1875. 95.

³⁸ ZOLNAI B.: Minerva 1930. 177.

³⁹ BEÖTHY ZSOLT: Mikes Kelemen és novellái. BpSz 1880. 241.

⁴⁰ Calprenède, Cassandre c. heroikus regényét a kiváló erdélyi stilszta, Báróczi Sándor testőríró fordította le (1774).

delnői, s szerepük szerint képzelt helyzetekben, affektált erkölcsi megvilágításban, gáláns modorban tűnnek föl. Egyik legkiválóbb szenvedélyük a levélírás, a másik a társalgás. De az udvarias modorosság, keresettség, finomkodás, érzelgősen mesterkéltséggel, dagályos stílus a klasszicizmus társalgó nyelvét kiforgatta természetességéből. Mind műformája, mind stílusa szempontjából, Gomezné ennek a lealkonyuló iránynak egyik utolsó, de még mindig igen népszerű képviselője volt. Érezhető rajta a francia précieuse-ök letűnő társadalmának világias mosolya és kellemkedő tónusa.

A *Journées amusantes* 18 nap alatt élőszóval előadott történeteket tartalmaz.⁴¹ Mikes 6 napra való beszélgetést, illetve novellát választott ki a tizennyolcból.⁴² Viszonylag a legmozgalmasabb s a rövidebb elbeszéléseket szemelte ki. Ezek mindegyikében sztereotip irodalmi motívumok, rendkívüli kalandok töltik meg a keretet: boldogtalan szerelmesek messze földön való hányódása, szenvedés és vergődés, tengeri ütközetek és hajótörések, kalózkodás, kegyetlen rabszolgatartók, álneves és álhuhás hölgyek, flandriai kereskedők, vad népek, háborúk, pénz, bolyongás, vagyonszerzés, tönkremenés, fogság . . . Mindegyikben a megoldás rendes módja az, hogy a véletlen szerencse segít a minden akadályon győzelmes szerelem, állhatatosság és rettenthetetlen vitézség révén. A színes és sokszor bonyolult meseszöveg vége: a gondviselés bölcsessége, a szigorú igazságszolgáltatás megméri az erényt és a vétket; az emberi nemesség elnyeri jutalmát, a háborgó lelkek a megnyugvás boldog állapotát.

Mikes hajlandóságot érezhetett a hősnők és regényhősök iránt, akik, mint az elrabolt jamaikai spanyol Eleonora de Valesco és hűtlennek hitt jegyese, Don Fernand, izgalmas kalandok után egymásra találhatnak a Cromwell Olivér korában lejátszódó históriában. A szép, szelíd perzsa Rakima iránt, aki a török Amurátes császár szerelmes ágyasa volt, s a féltékeny és csalárd szultánné, Roxan áldozata lett. Rokonszenvezett a felsorakozó regényes alakokkal, akik között található az okos és vitéz Thibault lovag s az afrikai szultán háreméből visszazöktetett csodálatos szépségű ponthiői fejedelemszöveg; a portugál Donna Elvir de Zuaré és Don Sebastien de Suza, a II. Fülöp idején dúló családi villongások viszontagságaiban megpróbált szerelmesek; a meghódított polgárleány, majd elűzött boldogtalan Etelgiva és Emma királyné a zsarnok Etelred érzelmes történetében, s végül a jóban-rosszban elválaszthatatlan két testvér, Agenor és Timán, az ifjú Cleodon és Felida, a rejtélyes vadleány, s a hősök boldogulását elősegítő megannyi mellékszereplő.

Az átdolgozás során tapasztalható fordítói eljárás jellemző Mikes szépirói érzékére. A szárazabb betétrezektől meg akarja kímélni magyar olvasóját, s a hangsúlyt a kitérők nélküli előadásszövegre, az eseményes novellákra helyezi. Jól érti a francia szöveget, csínjában bánik a terjedős részletekkel, nyesegeti Gomezné szószaporítását. Általában rövidít, ez a fő vonása; tömöríti mondanivalóját, anélkül, hogy az eredeti lényeges mozzanatait elejtené. A külső bonyodalmak követése mellett érdeklí alakjainak belső világa, szereplőinek jelleme és érzelmi élete.

A fordító jobban beleéli magát hőseinek lelkébe, és ahol motivációs hézagot lát, azt saját fantáziája szerint tölti ki. Egyes portrékat átstilizál, melegebben, több részvétellel áll a

⁴¹ A 34. sz. jegyzet szerinti beosztásban. — A novellák mellett különféle betétek is találhatóak. Pl. különféle levéltípusok: Lettre en forme de Dissertation sur l'Amour. Lettres en vers. Stb. Az egész társaság levelez egymással: Lettre de Géronte à Uranie, Orophane à l'adorable Félicie, . . . akárcsak az általuk előadott históriák szereplői. Értekeznek a leányok (Instruction d'une Mère à sa Fille, pour la conduite générale de sa vie), a gyermekek (Un trait que Montaigne rapporte au sujet de l'éducation des enfants) neveléséről, a könyvtár használatának módjáról stb.

⁴² Ezek a kézirat sorrendjében: „Az Eleonora de Valesco históriája” (10^e journée, 4. tom.). — „A Rákima históriája” (13^e journée, 5. tom.). — „A ponthiői fejedelem asszonynak históriája” (3^e journée, 1. tom.). — „A dona Elvir de Zuaré históriája” (18^e journée, 6. tom., II. vol.). — „Az angliai királynak, Etelrednek históriája” (15^e journée, 5. tom., II. vol.). — „A Cleodon históriája” (7^e journée, 3. tom.). — Vö. I. KONT: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Paris 1902. 293, 382.

bujdosásba jutott fejedelem, száműzetésbe küldött lovagok, a bajba jutottak oldalára, mint Gomezné. A politikába erős érzelmi elemet visz; sokszor gondol önmagukra, olvasmányaiban is élményrokonságot keres. A *Mulatságos napokban* elárad Mikes egyéniségének varázsa. Alakjaival együtt ő is szellemes csevegő, a világi élet örömeit kereső gáláns társalgó. Mégsem esik ki az objektív előadás szerepéből; úgy látszik megérezte, hogy a novella törvényei erre nem adnak módot. De a műfajfegyelmét mégis áthágja azzal, hogy önmagát, a maga egyéni tárgyait belehelyezi a fikció kereteibe.⁴³ A környezetet, a tárgyak, a fordító érzéseinek közvetlen közelsége, a mikesi jelenvalóság a realitások költőiségét árasztja.

Ennek a jelenségnek egyik döntő befolyásoló tényezője, hogy Mikes a francia elbeszélések keretét megmagyarosította. A helyszínt a Szajna partjáról Erdélybe, „a Szamos mellett lévő szép városba” (Kolozsvár) s egy Szamos-parti birtokra helyezte át. A főrangú társaság a természet kelleméinek élvezésével, sétálással, olvasással, beszélgetéssel tölt el egy hetet; három leány és jegyeseik versengenek egymással, zálogosdit játszanak, s aki veszít, egy történet elmondásával váltja meg magát. Az eredetitől eltérően⁴⁴ a párok Hilaria—Julius, Constantia—Octavius, Victoria—Valerius nevet viselnek. Az erdélyi társadalmi szabályoknak megfelelőleg a fiatalság nem magára hagyva szórakozik, mint a francia regényben, hanem Hilaria anyjának, az özvegy Honorianának felügyelete alatt. Ugyancsak a hazai társasági élet szokásaival magyarázható, hogy Mikes zálogosdit játszát alakjaival, jóllehet a francia íróról erről nem szól. S ha a századforduló körüli erdélyi kulturális állapotokról Mikesnek olyan emlékei voltak, hogy egy falusi jószágon nem magától értetődő egy könyvtársalon, úgy változtat fordításában, hogy az elbeszélések színhelyét a könyvtár helyett kerti pázsitra teszi át.

A környezet és a kert bemutatása Mikesnél bővebb, mint Gomezné bevezető lapjain. A kertleírás igen jellemző a *Leveleskönyvből* ismert mikesi tájésményre; Mikes rokokó kertszemléletében itt erdélyi, francia és egzotikus török elemek keverednek. Ez a kert nemcsak szép, de hasznos is, dísznövények és kerti vetemények, gyümölcsfák találhatóak benne. A tavaszi virágokkal, narancsfákkal és lauruszokkal övezett rokokó levél-palota pedig a XVIII. századi európai orientalizmus kertkultúrájának divatos eleme.

Ez a szép palota Honoria asszony kertjének közepén található. Valódi mikesi jellegzettség: „egy nagy lugos, amelyet a szőlőlevelek egészen befedtek, és olyan volt valamint egy levélből való palota.” S egy újabb szubjektív motívum: a „szőlőfák” arról híresek, hogy Honoria azokat „mind Rodosztorló, a Mármora tengerének a partján lévő városból hozatá” — s a Mikes — a levelekből ismert módon — „hétszer hoznak szőlőt esztendőben.”⁴⁵ Nem kétséges, hogy Mikes a Rákóczi ebédlőpalotája körüli kertet örököltette meg egzotikus helyszínrajzában.

A kertben tanyázó főrendi társaság jellemzése Mikes egyéni ötlete. Ezek a személyek eszményi vonásaikkal tűnnek ki. Az erényes özvegy, Honoria gazdag, tanult, okos és messze földön híres gazdaasszony. Leánya, Hilaria és társnői „szépségit csak a képiro irhatná le, . . . az vig, nyájas, és trefás természetiért, minden kisasszonyok szeretik és mindenek tisztelik.” A leányok „jó erkölce” és „szép természete, ritka szépsége” közös jellemvonásuk. A társalgásban páratlan tőkelyre tettek szert; Hilaria „kegyes, és értelmes beszédit mindenek csudálják.” Constantia „keveset beszélt, de okosan.” Victoria „minden szívet meggyőzött és rabság alá vetette.”

Jegyeseik azokat az erdélyi ifjakat testesítik meg, akikről Mikes *Leveleskönyvében*⁴⁶

⁴³ ZOENAI: i. m. 1930. 66.

⁴⁴ A *Journées amusantes*-ban két férfi és négy hölgy alkotja a hatos társaságot: Thelamon és Orophane valamint jegyeseik: Uranie és Felicie, továbbá ezek barátnői, Camille és Florinde. Időközben azonban vendégekkel is kibővül, akik a vidéki kastélyban jönnek-mennek és nemcsak hallgatói lesznek az elbeszéléseknek, hanem a novellák előadásában is részt vesznek.

⁴⁵ 3. lev. (1717), 77. lev. (1726) és az 1760. márc. 25-i misszilisben volt szó a „hétyszer hozó” szőlőfáról.

⁴⁶ Vö. a már idézett 62. lev.

mint az ifjúság ideális típusairól emlékezik meg: „ezek mind olyan nagy főrenden lévő ifjú urak valának, akik mind az iskolájokat elvégezvén, mind más tudományokban részesek lévén, alkalmatosak valának az ország szolgálatjára”; s annyiban hasonlítanak mátkáikhoz, hogy „ezekben mind a jó erkölcs, mind az okosság bővölködött.” A nemes társaság napirendje mintha a rodostói fejedelmi udvar rendtartására is emlékeztetne.

A „jó erkölcs” és az „okosság” hangsúlyozása a szépirodalmi munka morális szempontjaira vezethető vissza. Mikes már a bevezetőben figyelmezteti a „kegyes olvasót” az írói célkitűzés lényegére: „ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassa.” Az író lelki haszonra törekszik, a „szép, jó erkölcsűek és nemesi indulatuk” példájára int: „ugyanezen végre is adom elődbe ezen hat uri személyeknek hat napig tartó beszélgetéseket, amelyek mind az elmének multságára és hasznára, mind a szívnek megjobbítására lehetnek.” Ez az irodalmi hitvallás elég világosan beszél. Mikes szépirodalmi művében a „multság” csak eszköz, irodalmi kalauz, amely irodalom fölötti célokra vezérel.⁴⁷ A *Multságos napok*at Mikes azzal a kifejezett céltudatossággal indítja útnak, hogy hasson valakire, tudniillik az olvasóra, akit aposztrofál is önálló előljáró beszédében. A hatni akarás e természetes megnyilvánulásában meglepő a szubjektív élmények közvetlen feldolgozása a Journées amusantes átdolgozásában.

A francia kalandregény magyarra történő átültetésekor megnyilatkozó alkotói szándék bonyolult kísérő jelensége a *Multságos napok* stílusa. Ennek vizsgálatakor mindig a francia regényciklus stílusirányának és Mikes egyéni stílusának relációját kell szem előtt tartani. Bár Madame de Gomez tónusa a maga korában alapjában választékos, könnyed és megragadó volt, gondolatainak finomsága, a helyzetek írói érdekessége gyakran fullad el a modorosságtól dagályossá váló stílus útvesztőjében. Ennélfogva Mikes stílusa is egyenetlen. „A gondolat és ruhája má nem együtt születnek; ez úgy van amarra ráigazítva. Mindenütt megvan jó, magyaros, folyó, tiszta értelmes nyelve, de semmivel sem több. Idegen gondolatoknak, idegen érzéseknek nem oly kész tolmácsa: halványabb, színtelenebb . . . stylje messze marad frissességben és változatosságban a levelekétől, s az eredetinek disztől és méltóságától is.”⁴⁸ Valóban, a levélíró Mikes mondatfűzésének önkéntelen kerekése és rövidsége, gondolataihoz igazodó szabadabb folyása és természetes egyszerűsége a fordítás közben gyakran feloldódik, mesterkéltébbé válik. Mikes megszokott, ízes-zamatos stílusa ernyedtebb, s jöllehet törekszik saját hangjának és stílusának érvényesítésére, erősen köti a fordítás. Az igényes stiláris teljesítmény és tudatos stilisztikai eredmények ellenére a *Multságos napok* stílusa nem éri el a fiktív és misszilis levelek nyelvi eredetiségét, originális stílusát.

De mindez nem csorbítja Mikes munkájának stílustörténeti jelentőségét, s az átdolgozás nyelvi értékét, melyet Mikes legjobban sikerült fordításának tarthatunk. A *Multságos napok* az első jelentkezése annak a hazai fordítói gyakorlatnak, mely az eredeti epikus műnek nemcsak a nyelvét, hanem a szereplőit, helyszínét, cselekményét is „megmagyarosítja”, amint azt Mikes után nemcsak Faludi Ferenc, de még Kazinczy és Kisfaludy Károly is tette.

Mikes még ezel az európai viszonylatban késeinek számító kalandregény-fordításával is szinte egyedül áll a magyar felvilágosodás küszöbéig, kiemelkedő színvonalú fordítói teljesítményével, stílusával és öntudatos stilisztikai gyakorlatával. Csak az államregény kalandos formája, a *Télémaque* készült el Haller László (1755) tolmácsolásában; Mészáros Ignác *Kártigámja* később, 1772-ben jelent meg. Faludi *Téli éjtszakák* c. gyűjteményében található, az elbeszéléssé sűrített — szinte középkori szellemű — lovagregény emlékéit felidéző novellák még később (1787) láttak napvilágot. A hősi regénytípusok nálunk sokáig éltek, a Szigvártok, Kártigámok, Kassandrák, Telamon királyfiak és ponthiúi fejedele nasszonyok szívós életűek voltak. De ezek az avult „románok” is — az elszórta és későn jelentkező korszerűbb regények mellett — a nyelv és kultúra megújhodását, a regény műfajának megeremtését, s végső

⁴⁷ ZOLNAI: i. m. 1930. 172.

⁴⁸ BEÖTHY: i. m. 1880. 238.

fokon az eredetiség útját egyengették a magyar irodalomban.⁴⁹ Ehhez kell mérnünk és ilyen szemszögből kell megítélnünk a rodostói fordítónak még egy hosszú évszázadig kéziratban maradt szépirodalmi munkáját.

Ez a fejlődéstörténeti szempont meghatározza Mikes Kelemen fordítói munkásságának helyét: francia fordításai, átdolgozásai, a hagyományos felfogásnak megfelelően, szervesen épülnek bele a magyarországi és erdélyi irodalmi, nyelvi, művelődéstörténeti fejlődés menetébe.

Leginkább Mikes fordítói tevékenységére érvényes, hogy a törökországi Rákóczi-emigrációban élő, hazájától eltiltott írónak hasznos időtöltésként, de tudatos írói program keretében folytatott irodalmi munkássága hasonló karakterű, szellemű és izlésű, mint az itthon élő (Hermányi D. József, Bod Péter, Faludi Ferenc, Báróczi Sándor) kortársíróké.

Ugyanakkor Mikes francia tájékozódása és műveltsége révén, továbbá különleges életkörülményei folytán, fordításai sajátosan egyéni szint és tendenciát képviselnek a francia magyar irodalmi kapcsolatok történetében. A francia irodalomnak számos közvetítője volt a XVIII. század végéig Magyarországon. Mikes kiemelkedik valamennyi közül⁵⁰, mert Rákóczi udvarában és Franciaországban (1713–17) szerzett irodalmi kultúrájával a legtöbbet fordító magyar író volt a felvilágosodást közvetlenül megelőző évtizedekig.

Lajos Hopp

KELEMEN MIKES LE TRADUCTEUR

L'ensemble des traductions de Kelemen Mikes n'est pas encore entièrement connu, on ne s'est pas non plus occupé d'une manière approfondie de la méthode de cet écrivain. Il n'est pas inutile de mentionner que dans ses Lettres de Turquie, l'épistolaire n'indiquait, nulle part qu'il traduisit lui-même les oeuvres françaises en hongrois, bien qu'il fût l'écrivain en Hongrie et en Transylvanie se signalait qui a le plus de traductions avant l'époque des lumières. Les débuts de ses travaux remontent aux années 1720 passées à Rodosto près de Constantinople. Dès 1740, la traduction occupa le centre des activités littéraires de Mikes. Pendant les vingt dernières années de sa vie, il traduisit douze livres en prose, soit 6000 pages manuscrites in 4°. Ces oeuvres sont les produits de la période de transition du baroque au classicisme française, ou du classicisme et du rococo. Si nous tenons compte de ce que, parmi les auteurs choisis par Mikes, il y avait non seulement des savants illustres, mais aussi des écrivains considérés comme d'excellents connaisseurs de la langue et du style, les traductions de Mikes deviennent importantes aussi bien du point de vue linguistique, que de la littérature et de la stylistique. Malgré l'isolement de l'écrivain, ses traductions, conformément à la conception traditionnelle hongroise, s'intègrent organiquement au développement de la littérature de la Hongrie. Les expériences l'avaient raffermi dans sa conception, à savoir que la création d'une civilisation nationale imposait avant tout l'existence d'un instrument bien poli que constitue la langue maternelle et le développement de la littérature de langue hongroise. Chez Mikes, cette conception prenait une forme moderne. L'idée de la propagation des connaissances par le truchement de la langue maternelle n'était pas le signe du repliement de la nation sur elle-même, mais, au contraire, d'une ouverture de la Hongrie à la civilisation européenne.

⁴⁹ WÉBER ANTAL: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959. — BARÓTI DEZSŐ: A XVIII. század izléséről. A PIM Évkönyve 1960–61. Bp. 1961. 34–35.

⁵⁰ VÖ. BABANYAI ZOLTÁN: Francia eredetű széppróza-fordításaink a XVIII. században. (Bibliográfiai vázlat.) MNy 1927. 426–37. — GYÖRGY LAJOS: A magyar regény előzményei. Bp. 1941.

LUKÁCSY SÁNDOR

ASZIMMETRIKUS IHLETEK

Petőfi *A nép* című verse a kritikai kiadás szerint 1846 június–augusztusában Pesten keletkezett.

Egyik kezében ekeszarva,
Másik kezében kard,
Igy látni a szegény jó népet,
Igy ont majd vért, majd verítéket,
Amíg csak élte tart.

Miért hullatja verítékét?
Amennyit ő kíván
Az edeldből és ruhából:
Hisz azt az anyaföld magátul
Megtermené talán.

S ha jó az ellen, vért miért ont?
Kardot miért foga?
Hogy védje a hazát? . . . valóban! . . .
Haza csak ott van, hol jog is van,
S a népnek nincs joga.

Közismert, sokat idézett vers; jelentőségéhez képest azonban a tudomány még nem foglalkozott vele eleget.

Horváth János nem elemzi; beéri annak megállapításával, hogy benne, „ha diszkrétül is, de már határozottan előtűnik a demokrata tendentia”, továbbá, hogy „a jobbjágy-feliszabadás aktuális programjához ad lyrai kíséretet”, végül: „*demokratikus* irányzatú . . . anélkül, hogy *népies* is volna egyszersmind”.¹ Pándi Pál szerint: „Ebben a költeményben mondja ki Petőfi forradalmi demokratizmusának alaptételét: a nép szabadsága és a nemzeti függetlenség ügye elválaszthatatlanok egymástól.”² A vers befejező két sorát Pándi mint a népi haza-felfogás példáját idézi;³ hasonló szellemben nyilatkozik Horváth Márton is.⁴

¹ HORVÁTH JÁNOS: Petőfi Sándor. Bp. 1926.² 251—252, 335, 427.

² Petőfi Sándor Összes művei. Szerk. PÁNDI PÁL. Bp. 1955. I. köt. 605.

³ PÁNDI PÁL: Petőfi. Bp. 1961. 287.

⁴ HORVÁTH MÁRTON: Lobogóknak: Petőfi. Bp. 1950. 190.

Egybevágó vélemények tehát: A *nép* című költemény és különösen a jelígeszerű sor („Haza csak ott van, hol jog is van”): Petőfi demokratizmusának bizonyítékai, a liberalizmustól való elszakadása tanújelei.⁵

Azonban éppen Pándi figyelmeztet arra, hogy a jelíggel rokon gondolatot más, liberális szerzők is hangoztattak: Erdélyi („a népek »sem országa, sem hazája« tulajdonképp”), Irinyi („Mit féltsen a nemtelen a haza függetlenségében?”), Vörösmarty, „liberális létére”, mint Pándi hangsúlyozza, *Az emberek és az Országháza* című versekre utalva.⁶

Nyilvánvaló az ellenmondás; és logikus a következtetés: a jelíggében foglalt gondolat — magában véve és mintegy magától értődően — nem tarthatjuk a liberalizmustól megkülönböztető jegynek.

Még kevésbé tarthatjuk annak, ha a gondolat származásfáját vesszük szemügyre. A hazafogalomnak az a meghatározása ugyanis, melyet Petőfi sora költői tömörséggel fejez ki, régi, felvilágosodáskori közhely.

A hazafogalom az európai történelemben viszonylag újkeletű képződmény. A franciáknál maga a szó is (*patrie*): a XVI. század harmincas éveiben bukkan fel először, mint latinból képzett alkotás, Jeanne d'Arc még nem ismeri.⁷ A XVIII. században Coyer abbé közvéleménykutatást végzett: mennyire használatos a *patrie* szó; s kiderült: alig.⁸ Ennek ellenére: a XVIII. század kezd elmélni a haza fogalmán, kezdi meghatározni jelentését. Jaucourt az Enciklopédia *patrie* szócikkében, Coyer abbét követve, így ír: Szolga-államban nincs haza; azoknak, akik szarnokságban élnek, ahol az uralkodó akarata és szeszélye az egyetlen törvény, s a tulajdon és a személy nincs biztonságban, nincs hazájuk.⁹ És leírja a maximát, mely nagyjövőjű közhellyé válik: „Il n'est point de patrie sous le joug du despotisme.”¹⁰ Hasonlóképpen szól Voltaire, azzal a jellemző különbséggel, hogy erősebben hangsúlyozza a tulajdon és a haza azonoságát: A haza a föld, amelyet művelek, a ház, melyet építettem magamnak; a hozzám hasonló birtokosok gyülekezetében nekem is van szavam, részesülök a felségjogban; ime, ez a haza.¹¹ A maxima Voltaire-nál így hangzik: „On a une patrie sous un bon roi; on n'en a point sous un méchant” (rossz uralkodó birodalmában nincs haza); Diderot-nál fájdalmas felkiáltásként: „il n'y a plus de patrie, je ne vois d'un pôle à l'autre que des tyrans et des esclaves” (nincs

⁵ Demokratizmuson, Révai József tanulmányai nyomán, közönségesen a liberalizmus meghaladását, minőségileg mást szokás érteni.

⁶ PÁNDI: i. m. 286–287. — Hasonló párhuzamot magam is említettem, Tóth Lőrincztől. (Az Athenaeum, a szabadelvűség műhelye és terjesztője. MKSz. 1965. 4. sz. 337–338.) Idézhetem továbbá a Quodlibet című liberális röpirat (Lipese, Wigand Ottónál, 1845) anonim szerzőjét: „Olly országban, mellynek lakói még szoros értelemben vett kasztokra oszlanak, hol nem mindenki egyenlően ember, vagy egyenlően polgár; ... ott, mondom, hazafiságról, mint éreynről, keveset írhatni.” (2.)

⁷ A. AULARD: Le patriotisme français de la Renaissance à la Révolution. Paris, 1921. 12–15.

⁸ N. JONARD: L'idée de patrie en Italie et en France au XVIII^e siècle. In: Revue de Littérature Comparée 1964. N^o 1. p. 77. — Coyer műve: Dissertation sur le vieux mot de Patrie. 1755.

⁹ „... il ne peut y avoir de patrie dans les États qui sont asservis. Ainsi, ceux qui vivent sous le despotisme oriental, où on ne connaît d'autre loi que la volonté du souverain, d'autres maximes que l'adoration de ses caprices, d'autres principes de gouvernement que la terreur, où aucune fortune, aucune tête n'est en sûreté; ceux-là, dis-je, n'ont point de patrie.”

¹⁰ A maxima már korábban megtalálható La Bruyère-nél, a Jellemrajzok X. fejezetében: „Il n'y a point de patrie dans le despotique”.

¹¹ „Qu'est-ce donc que la patrie? Ne serait-ce pas par hasard un bon champ, dont le possesseur, logé commodément dans une maison bien tenue, pourrait dire: ce champ que je cultive, cette maison que j'ai bâtie sont à moi; j'y vis sous la protection des lois, qu'aucun tyran ne peut enfreindre? Quand ceux qui possèdent, comme moi, des champs et des maisons, s'assemblent pour leurs intérêts communs, j'ai une voix dans cette assemblée, je suis une partie du tout, une partie de la communauté, une partie de la souveraineté: voilà ma patrie.”

már haza e föld kerekén, csak zsarnokok és szolgák); Rousseau-nál eképpen: „La patrie ne peut subsister sans la liberté” (a haza nem állhat fenn szabadság nélkül).

Coyer abbé könyve nyomán terjedelmes irodalom keletkezett a hazáról és a patriotizmusról, Franciaországban¹² és nemcsak ott. Alfieri *Della tirannide* című munkájának (1777) egyik alaptétele: nincs haza ott, ahol a szabadság és a biztonság hiányzik.¹³ Leopardi ezt jegyzi füzetébe: Szolga-népben nem él igazi hazaszeretet.¹⁴ A felvilágosodás áramlata Lengyelországba is elvitte ezeket a gondolatokat;¹⁵ Európa-szerte elterjedt s hatott az a felfogás, mely a hazát mint a szabadság és a tulajdonjog szinonimáját, a nemzethez tartozást mint az állampolgári jogok és kötelesek egy bizonyos rendszeréhez való önkéntes csatlakozás eredményét határozta meg,¹⁶ ellentétben a romantikus felfogással, mely a jogi feltételeket mellőzve és tagadva az egyetlen választási lehetőségét, a közös múlt, közös nyelv, a sors-adta fajta-közösség kapcsaiban látta a haza- és nemzet-fogalom lényegi tartozékait.¹⁷

Látnivaló, már csupán az idézett szerzők névsorából is, hogy a „haza = jog + tulajdon” tétel polgári gondolat; a Harmadik Rend jelenti ki benne szándékát, hogy a nemzet teljes jogú részese kíván lenni, be akar kerülni (esetenként szövetségesével, a néppel együtt) a háborítatlan jog- és tulajdonbírhatalom sáncái közé. Mint polgári gondolat faltörő kosként szolgálhatott mindenütt, ahol a feudalizmus és az abszolutista önkény akadályozta a polgári nemzetvé válást, a polgár-uralom kialakulását. Mint polgári gondolat beépülhetett a francia (polgári) forradalom ideológiájába, például Robespierre-nél, aki Voltaire tézisést ismételte meg a forradalom szószékén: A haza olyan ország, melyben az állampolgár a felségjog részese.¹⁸ Voltaire alkalmasint tiltakozott volna, ha önnön szavait Robespierre ajkáról hallja; valójában a jakobinus szónok nem lépett ki a haza-fogalom polgári értelmezésének keretéből, csupán a körülményeknek és érzelmeinek megfelelő radikálisabb színezetet adott neki. A haza-fogalom felvilágosodáskori maximumának bármilyen változata polgári jellegű marad mindaddig, amíg a (magán)tulajdon jogelvét magában foglalja. Márpedig ezt kiiktatni belőle távol állott a forradalmi törvényhozóktól. Duquesnoy szerint: Csak a tulajdonnal bírók a haza igazi polgárai;¹⁹ ezt mondván, a jakobinus politikus természetesen a polgári iparúzókre s a forradalomban földhöz jutott parasztoakra gondolt, de voltaképpen nem mondott mást, mint a királypárti Maury abbé — az egyházi vagyon védelmében: Általánosan elismert tény, hogy a tulajdon a hazafiság legfőbb biztosíté-

¹² DANIEL MORNET: *Les origines intellectuelles de la Révolution française*. Paris, 1934. 258. sq.

¹³ „... non si potendo dir patria la dove non ci è libertà e sicurezza” (az Első könyv VI. fejezetének végén). Ugyanez a gondolat a Virginia című tragédiában: „V'ha patria, dove Sol UNO vuole, e l'obbediscono tutti?” (III. felv., II. jelenet.)

¹⁴ „Una nazione serva al di dentro non ha vero amor di patria”. A Zibaldonéból idézi LUIGI SALVATORELLI: *Il pensiero politico italiano dal 1700 al 1870*. Torino, 1959. 182.

¹⁵ JERZY SZACKI: *L'évolution du concept de „nation” en Pologne à la fin du XVIII^e et au début du XIX^e siècle*. In: *Cahiers d'Histoire mondiale* 1965. N° 1, pp. 59–79.

¹⁶ ALBERT SOBOL: *Problème national et réalités sociales de l'Ancien régime à l'Empire*. In: *Studi Storici* 1965. 405–434.

¹⁷ A romantikus haza- és nemzet-fogalomról I. FRIEDRICH MEINECKE: *Weltbürgertum und Nationalstaat*. München–Berlin, 1908; ANDRIES DAVID VERSCHOOR: *Die ältere deutsche Romantik und die Nationalidee*. Amsterdam, 1928; PAUL KLUCKHOHN: *Die Idee des Volkes im Schrifttum der deutschen Bewegung von Möser und Herder bis Grimm*. Berlin, 1934; OTTO VOSSLER: *Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke*. München–Berlin, 1937; MAURICE BOUCHER: *Le sentiment national en Allemagne*. Paris, 1947; JACQUES DROZ: *Le romantisme politique en Allemagne*. Paris, 1963; JACQUES DROZ: *Le romantisme allemand et l'État*. Paris, 1966.

¹⁸ „Qu'est-ce que la patrie, si ce n'est le pays où l'on est citoyen et membre du souverain? ... dans les États aristocratiques le mot patrie ne signifie quelque chose que pour les familles patriciennes ... Il n'est que la démocratie où l'État est véritablement la patrie de tous les individus qui le composent”. Idézi AULARD: i. m. 6.

¹⁹ „Il n'y a de vrais citoyens que les propriétaires”. Idézi R. PERNOD: *Histoire de la bourgeoisie en France*. Paris, 1962. t. II. 310.

ka;²⁰ kettejük gondolatait nem a felfogás lényege, hanem a politikai szándék különbözteti meg: a két szónok a birtokosok más-más osztályának érdekvédelmét képviselte.²¹

A felvilágosodás haza-fogalma általánosságot mond ki; a maxima értelme a szövegkörnyezettől, a hely és idő történeti körülményeitől, a szerző politikai habitusától függ, attól, hogy a maxima hangoztatója melyik társadalmi osztály vagy csoport részére követel — vagy kíván megtartani — jogot és tulajdont.

A megfogalmazás általánossága maga is a gondolat polgári lényegéből következik: a polgárság a feudális rendekkel szemben mint az egész nép, mint az emberiség érdekeinek képviselője lépett fel. Azonban éppen a megfogalmazás általánossága tette lehetővé, hogy a polgári eredetű gondolatot a Negyedik Rend a polgárság ellen használja fel.

Mably — akit Babeuf a bíróság előtt mesterének vallott — már nem a polgárság szájaize szerint irt, amikor a tulajdontól és a tulajdon lehetőségétől megfosztottak nevében perelt: A szegény nem szeretheti a hazát, mely csak nyomorúságban részesíti.²² Hasonlóképpen és hasonló éllel Buonarroti: A népek nincs módja arra, hogy hazát mondhasson magáénak.²³ Weitling — számos vonatkozásban Buonarroti tanítványa — egész fejezetet szánt a gondolat kifejtésére, hogy a munkásoknak nincs tulajdonuk, következésképp hazájuk sincs, majd csak az egyenlőség kommunista társadalmában lesz, mely egyaránt gondoskodik minden tagjáról.²⁴ Amikor Marx a Kiáltványban leírta a közismert mondatot: „A munkásoknak nincs hazájuk” (szoros összefüggésben grammatikai tükörképével, a Kiáltvány másik mondatával: „A proletárnak nincsen tulajdona”) — már évszázados érvelncolat hagyományába illeszkedett.²⁵

Az eddigiekből azt látjuk tehát, hogy csaknem azonos szavak, azonos érvek, a hazaogalom csaknem azonos meghatározás-közhelyei merőben más elvet, ellenmondó — polgári

²⁰ „La propriété est universellement reconnue comme le lien le plus puissant du patriotisme: aussi dans l'Europe entière tous les gouvernements ont voulu que le clergé fût propriétaire, pour l'intéresser davantage à être citoyen.” Maury 1789. október 10-én mondott beszédét közli: *Choix des plus beaux discours du temps de la Révolution française*, publié par A. LEBER, professeur du lycée de Heidelberg. Stuttgart, 1844. Az idézett rész: t. I. 64. Ugyanebben a beszédben (68): „sans propriété il n'y a plus de liberté”. — Petőfi ismerte ezeket a nézeteket: *Leber gyűjteménye megvolt könyvtárában*. (Sajnos, nem tudjuk, mikor szerezte meg.)

²¹ Maury abbéhoz hasonlóan magyar konzervatívok is érveltek: „Patriótát pedig fekvő birtok nélkül képzelni sem lehet”. (UDVARDY: *Földészet*. Ismertető, 1840. jan. 2., 8. l.) „...hazánkban a földbirtokosban találunk legtöbb hazaszeretetet, legyen ez nemes, polgár vagy jobbágy. A kereskedői, művészi s hivatalnoki testületben is észrevehető a hazaszeretet, de kisebb mértékben”. (G. I.: *Karszellelem*. Társalkodó, 1842. febr. 19., 58. l. — A továbbiakban G. I. a maximát is leírja: „a hazaszeretetnek alapjai: polgári szabadság és földbirtok.”)

²² „La Propriété nous partage en deux classes, en riches et en pauvres; en riches qui préfèrent leur fortune à la défense de l'État, en pauvres qui ne peuvent aimer uné Patrie qui ne leur donne que la misère.” Idézi CABET: *Voyage en Icarie*. Paris, 1842. 945. — Minden okunk megvan föltételezni, hogy Petőfi olvasta Cabet *Ikariáját*, ismerhette tehát Mably gondolatát is.

²³ „... la propriété individuelle, par laquelle les plus adroits ou les plus heureux dépouillèrent et dépouillent sans cesse la multitude qui, astreinte à des travaux longs et pénibles, mal nourrie, mal vêtue, mal logée, privée des jouissances qu'elle voit se multiplier pour quelques-uns, et minée par la misère, par l'ignorance, par l'envie et par le désespoir, dans ses forces physiques et morales, ne voit dans la société qu'un ennemi. et perd jusqu'à la possibilité d'avoir une patrie.” BUONARROTI: *Conspiration pour l'Égalité dite de Babeuf*. Paris, 1957. t. I. 79.

²⁴ *Garantien der Harmonie und Freiheit*, 1842. Első rész, XI. fejezet. — Petőfi versének és Weitling gondolatainak összecsengését jelzi PÁNDI PÁL is (Jegyzetek Petőfi gondolatvilágáról. It 1962. 294), anélkül azonban, hogy egyéb szövegpárhuzamokra figyelmet fordítana. Ez a találmomra való idézés helytelen módszer, mert azt a megtévesztő látszatot kelti, mintha csak Weitling és Petőfi eszméi közt lehetne rokonságot kimutatni.

²⁵ BÉKÉS ISTVÁN (Napjaink szállóigéi. Bp. 1968. 291. és 641.) utal a Kommunista Kiáltvány és a Petőfi-vers jellegének hasonlóságára, de a történeti előzmények feltárására nem tesz kísérletet.

vagy proletár, antifeudális vagy antiburzoá — szándékokat fejezhetnek ki.²⁶ Mindezek után hogyan értelmezzük Petőfi versét?

E szavakat: „Haza csak ott van, hol jog is van, S a népnek nincs joga”, következőképp hazája sincs, melyért véreznie érdemes — e szavakat a reformkor bármelyik liberális gondolkodója leírhatta volna; többen le is irtak, mint láttuk, hasonlókat. Vörösmarty, a galíciai események szomorú tapasztalataitól megrendülten, a haza és a tulajdon problémáját is fölveti: „... hajh a föld! az nem övé” (*Az emberek*); „... halj meg más javáért” (*Országháza*). Vörösmarty egész életműve, levelezése egyértelműen tanúskodik arról, hogy e kifakadásaival a jobbágyfelszabadítást sürgette, nem egyebet.²⁷ A békés jobbágyfelszabadítást tartotta a társadalmi és a nemzeti kérdés megoldásának; e megoldás eredményéről fest előlegezett idilli képet *Szabad föld* című verse, melyet 1843-ban írt, miután a megelőző országgyűlés törvényt hozott az örökvltság lehetőségéről. Ódai hangon szólaltatja meg a parasztot: „E ház, hová most lábamat teszem... E föld, e ház, e kert — megérhetém, Akarta isten, hogy most mind enyém.” A vers figyelemreméltó pontossággal határolja körül a tulajdon-rendezés tárgyát: jobbágytelek, ház, kert, semmi egyéb;²⁸ ezek megszerzése (mondhatnók pontosabban: megvásárlása) fejében a paraszt immár jóviseletet ígér: „Adónkat, legyen bár pénz, munka, vér, Örömmel adjuk biztos napokér”; elrendeződvén a társadalmi kérdés, elrendeződik a haza ügye is: „S erős lesz országunk, nagy a király, Hol ennyi ember boldog hont talál.” A haza és a birtoktalanság — jogfosztottság antinómája feloldódik, a jobbágy belép a nemzet közösségébe, létrejön a polgári nemzetállam, adójával és állandó hadseregével.²⁹

Szép és nemes cél, s a reformkorban épp a soronlevő; nem becsüljük le tehát. De beérte-e ennyivel Petőfi?

Szép és nemes cél; érthető, hogy amikor Vörösmarty a galíciai események nyomán s a hazai nemesség késlekedése miatt veszélyeztetve látta, kétségbe esett, s kétségbeesése a költszet legmagasabb hangjaira ihlette. Azonban a galíciai tanulság másfajta gondolatokat is keltett.

1846-ban jelent meg, hely föltüntetése nélkül, a *Plänkler* című röpirat. P., illetőleg V. betűjelek mögé rejtőzködő szerzők forradalmi verseit és prózáját tartalmazza. *Der Herr über Leben und Tod* című prózai darabja parabolyszerű elbeszélés.³⁰ Hőse, a szegény Konrád — „der Bauer, der Proletarier” — felbred három évszázados álmából,³¹ Galíciában ébred föl. Harci trombitákat hall, s az urak biztatását, akik az idegen elnyomó ellen, a haza védelmére szólítják harcra a parasztokat. A szegény Konrád így felel nekik: Ne beszéljétek nekem hazáról! A kunyhó, melyben lakom, a föld, melyet szántok, a hant, mely alá fektetnek majd: semmi sem enyém.

²⁶ Az eszmék történetében gyakori jelenség ez; l. a társadalmi szerződés rousseau-i gondolatának ellenmondó — forradalmi és forradalomellenes — értelmezéseit a francia forradalom szónokainál, ill. Martini állambölcséletében.

²⁷ L. különösen Vörösmarty 1846. évi leveleit Wesselényihez.

²⁸ Utaljak arra, mennyi bonyodalmat okoz majd 48-ban az „egyéb”: az elkülönített földesúri legelők, az irtványföldek, a regálék, a szellérek ügye? — Hogy Vörösmarty szemében a jobbágykérdés a jobbágytelek problémájára szűkül, megerősíti az Országháza következő sora: „A szegény s kaján telek. . .”

²⁹ Vörösmarty a Szabad föld kifejezéseivel csaknem azonos módon fogalmazta meg politikai koncepcióját Liszt Ferenchez és Fóti dal című verseiben: „És ohajtjuk nagyunk trónusában, *Boldog- és erősnek kunyhájában.*”; ill. „S vér, veríték vagy haál az, Mit kíván, Aidozatként rakjuk azt le Zsámolyán. . .”

³⁰ A P. jelű szerző kilétét nem ismerjük. Nem tájékoztat róla a Plänkler korabeli kritikusa sem. (Demokratisches Taschenbuch für 1848. Leipzig, 1847. 65—67.) B. NIKOLAJEWSKY arra figyelmeztet, hogy a szerző nem lehet Püttmann. (International Review for Social History 1936. 409—410.)

³¹ Tehát a német parasztfőlkelések évszázada óta alszik.

Hogyan lehetne hát hazám?³² S a szegény Konrád felláztatja a galíciai jobbágyokat; úri vérben merülnek meg a paraszti fegyverek. Majd továbbmegy, a sziléziai takácsokhoz, végigjárja Németországot, cseh, majd magyar földre lép, és mindenütt fölkelést szít.³³ Véres körútja további állomásai: Lengyel-, Orosz-, Írország; Angliában a chartistákkal szövetkezik, Franciaországban Robespierre, Saint-Just, Marat és Babeuf (!) szellemét idézi fel;³⁴ elviszi a szabadságháború lángját az ibér félszigetre, Skandináviába, Görögországba; fölkel szavára India, a gyarmatok fekete rabszolgája, az indián. Ennyi munka után a szegény Konrád fáradtan, de szívében megnyugvással búcsúzik el az élettől.

A galíciai események megválaszolásának két szélső változata áll előttünk Vörösmarty költszetében és a német röpiratban: békés jobbágyfelszabadítást sürget az egyik, véres leszámolást, világforradalmat a másik. Két szélsőség; hol helyezkedik el Petőfi válasza — mert aligha lehet kétséges, hogy *A nép* című költeményét a galíciai dilemmára adott válasznak kell tartanunk.³⁵

A politikai kérdések kérdése: a tulajdon. Vörösmarty a paraszt tulajdonába akarja juttatni a jobbágytelket; a német röpirat szerzője kiirtaná az urakat, megsemmisítene minden magántulajdont. Mit akar Petőfi?

Hogy válaszolhassunk, vizsgáljuk meg előbb *A nép* szerkezetét.

Szigorú és bonyolult szimmetria uralkodik a versben.³⁶ Az első strofa gazdasági-politikai helyzetképet ad; ez az első egység. A második egység (2–3. szakasz) két részre oszlik: két szillogisztikus tételt állít föl, azonban a konklúziót egyikben sem mondja ki. A szerkezet rendjét tovább szimmetria hangsúlyozza: az „ekeszarva — kard” kettős motívum képe az első szakasz végén ellenkezőjére fordul („vér — veríték”), majd visszaáll az eredeti sorrend (2. strofa: „veríték” — 3. strofa: „vér”). Zenei nyelven: téma — megfordítás — a megfordítás visszafordítása. A vers-elemek sorrendjének szimmetriája egy másfajta (mennyei, terjedelmi) szimmetriával kereszteződik: a költemény második egysége terjedelmesebb, mint az első, a két egység aránya pedig benne foglaltatik már az első egységben, mely ugyancsak egy rövidebb tagra (az aforisztikus 1–2. sor) és egy hosszabb tagra oszlik (3–5. sor: a tömör kezdőkép lebontása állító mondat) — a tagolást az ismétlődő „Igy” szó emeli ki. Végül: a költeményt mintegy bekeretezi, vaskapocsként zárja egységbe az, hogy az első két sor és a két utolsó sor egyaránt aforisztikus, jelgeszerű megfogalmazást ad.

Ez a vaskapocs azonban kiseliklani engedi a mondanivaló egyik lényeges tartozékát. A 2. strofában fölvetett kérdésre („Miért hullatja verítékét?”) nem kapunk olyan kimondatlanul is egyértelmű választ, mint a 3. szakasz kérdésére („vért miért ont?”), holott ezt a vers tartalmi lüktetése és a kérdések szimmetriával hangsúlyozott rendje egyaránt megkívánna. (Mindkét kérdőjel a szakasz-kezdő sorok végén, a legkiemeltebb ponton áll; a két „miért” kérdőszó elhelyezése viszont ellentétes: az egyik sorkezdő, a másik a sor vége felé csattan föl; ez az inverzió megismétli a téma és megfordítása játékot.) A költemény tartalmi szimmetriája akkor volna

³² „Sprich mir nicht vom Vaterland! Der arme Konrad hat keins. . . Nicht die Hütte ist mein, die ich bewohne, nicht das Feld ist mein, das ich baue, nicht der Rasen ist mein, worunter ich liegen werde. Wie sollte ich ein Vaterland haben?” (Plänkler, p. 12.)

³³ „Zu den Ungarn sprach er: »Lasst die törlichen Händel und Streitigkeiten; ob Deutsche, ob Slaven, ob Magyaren, — die reichen Hunde, die gebietenden Füchse sind einzig eure Feinde!« (17.)

³⁴ „Und jenseits des Canals erhoben sich die Geister der hingerichteten, der Revolutionsmänner aus ihren blutigen Gräbern. Robespierre, St. Just, Marat, Babeuf und Andre traten vor das geistige Auge der armen, des gefoppten Volkes.” (21.)

³⁵ E nézetem nem áll ellentétben Petőfi és Cabet című tanulmányom (ItK 1966) tézisével, mely Petőfi forradalmi optimizmusának hirtelen jelentkezését nem a galíciai lázadás, hanem más tényezők ösztönzésével magyarázza. *A nép* című vers már a világnézeti fordulat után keletkezett.

³⁶ Petőfi szimmetriáit még nem méltatták kellő figyelemre. Vö: LUKÁCSY SÁNDOR: Petőfi és Cabet. ItK 1966. 324.; „... és piros zászlókkal”, Kritika 1967. nov., 8–9.

tökéletes, ha a 2. szakasz is aforisztikus válasszal zárulna, mint a 3. strófa. Enélkül feltűnő a két versszak intenzitásbeli különbsége (a 2. szakasz rovására), melyről a 2. strófa hangsúlyos helyére, rímhelyzetbe került „talán” szó is árulkodik.

Petőfi ihlete szoros formai szimmetria-rendet épített föl, ebbe azonban a tartalom nem illeszkedett bele tökéletesen: az ihlet végül is aszimmetrikusan működött.

Nem példátlan ez Petőfi költészetében. A *csillagos ég* című verse (1847. augusztus) hasonlóképpen az ihlet szabálytalan működéséről tanúskodik.

Fekszem hanyatt a föld sötétzöld szőnyegén,
És merengve nézem a sötétkék eget;
Száll reám aranyos, ezüstös csillagfény
És koszorú gyanánt övezi fejemet.
Meggűrösztem lelkem e sugárözönben,
Lemosott magáról minden földi szennyet,
S most ujjászületve a magasba röppen,
S keresi a mennyet;

Alszik az egész föld; mély és csendes álma,
Egyetlen halk dongás érinti fülemet,
Tán mellém valami kis bogárka szálla,
Vagy távoli folyam harsogása lehet,
Vagy még távolibb felhők mennydörgése,
Mely, míg hozzám ér, ily parányivá törpül,
Vagy talán lelkemnek himnusz-éneklése
Le a csillagkörből.

Szállj, lelkem, oh szállj az égitestek között,
És pillants keresztül rejtelmök fátyolán;
Melyet az istenség titkos ujja szövött...
Bölcseségből-e vagy csak szeszélyből talán?
Nézd meg, lelkem, mi van ott a csillagokon,
És nézd meg, mi vagyon a csillagok felett,
Azután röpjél le hozzám gyors szárnyadon,
Hadd beszéljek veled;

Hadd kérddem: mit láttál? van-e ott is élet?
S ha van, ily gyötrelmes, ily bús, mint a földi?
Áll-e az a kemény, szigorú ítélet,
Amely jutalmat oszt és boszúját tölti?...
De mi közöm ehhez! egyet szeretnék én,
Csak egyet megtudni, arról hozz hírt nekem:
Vannak-e ott szívek és a szívek mélyén
Lángol-e szerelem?

Ha ott is szeretnek, ah ugy vágyok oda,
S hogy feljussak, forrón imádkozni fogok,
De ha a szerelem föl nem kísér oda,
Ugy isten hozzátok, ragyogó csillagok!
Ugy szebb a föld minden búbánata mellett,
S enyészem el, ha a sírba fognak tenni!...
A szerelem mindent pótol, s a szerelmet
Nem pótolja semmi.

Nagy versnek indul; már az első két sor — ismétléssel hangsúlyozott — végtelen távlatot nyit (a föld sötétzöld szőnyege — sötétkék ég); reáfelel a harmadik sor kettős szín-jelzője, sejtelmessé festve a gondolat pályáivét, melyet majd — föl és le — többször is végigjár; az első strófa szín-jelzőkkel érzékeltetett végtelen távlatát a második hanghatásokkal feszíti tovább (halk dongás — folyam harsogása, felhők mennydörgése); a hangeffektusok elrendezése az ölelkező rím szép alakzatát ölti fel (dongás — harsogás — mennydörgés — parányivá törpül: gyengéd — erős — erős — gyengéd effektusok); a különböző — vizuális, ill. auditív — elemekből épült két első szakasz kontrasztját fokozza a 2. szakasz újramezdése (az 1. strófa végén a szemlélődés a földtől eljutott a mennyig, a 2. strófa újra kibontja az ívet a földtől a csillagkörig); a föld — menny — föld — csillagkör szavak a strófák hangsúlyos pontjain (első, ill. utolsó sorok) helyezkednek el és keresztímet alkotnak; a „száll” ige — kettőzéssel kiemelt — megismétlése is kontrasztot ad, mert különböző grammatikai alanyokkal társul (Száll reám *csillagfény* — Szállj, *lelkem*, oh szállj), s az igei cselekvés iránya ellentétes (a végtelenből a földre — a földről a végtelenbe); ennyi kontraszt és a szüntelen ide-oda mozgás ellenére a költemény Petőfinél szokatlan nyugalmas méltósággal halad, hőmpölyög a lényegi mondanivaló felé, s annak filozofikus emelkedettségét a filozofikusan megnyújtott „istenség” szóval (melyet majd Arany *Dantéj*ának záróstrófájában látunk — háromszorosan — viszont)³⁷ mintegy előre jelzi: minden formai elem, a dús hangszerelésű lírai áradás — „himnusz-éneklés” — minden hullámvetése a nagy verset ígéri.

S az indításhoz méltó filozófiái töprengés kezdődik a 4. szakaszban. A közhelyszerű első kérdésre („van-e ott is élet?”) fontosabb második következik: kérdés, mely ismét — s most már a csillagsugar-pálya segélye nélkül — visszatérít a földre, és „gyötrelmes” szavával, mely váratlanul törli meg az előbbi három strófa éterikus nyugalmit, a mondanivaló társadalmi fogantatását jelzi.

Blanqui állott ily zaklató kérdésekkel, ki tudja hányszor, börtöne rácsai alatt, a doullens-i citadella vagy a Belle-Ile-i erőd foglya, szemben a vak éj néma csillagaival; szemben a könyörtelen csillagokkal Blanqui feszegette a kozmosz titkát, s a világegyetem végtelenségének tételéből levezette a legszomorúbb filozófiát, melyet valaha ember alkotott: ha a világ a természet elemeinek végtelen számú kombinációjából áll, a végtelen számú kombináció végtelen számban teremt Napot, földgolyót, földi életet, végtelen számban embert, végtelen számban teremt meg minden egyes embert, minden emberi sorsot, folyvást és végtelen számban teremt meg Blanquit és sorsát, s az idő parttalan ismétlődéseiben végtelen számú Blanqui áll, a doullens-i citadella vagy a Belle-Ile-i erőd foglya, szemben a vég nélküli éj kiábrándító csillagaival — mit ér hát a század vallása, a progresszió, és mi haszna küzdeni?³⁸

Petőfitől, a *Világosság*ot költőjétől nem voltak idegenek az effajta töprengések,³⁹ a „mi haszna küzdeni?” irtóztató kérdőjellel szembenézett ő is. A *csillagos ég* vissza is utal a néhány hónappal korábbi versre: a „büntetés — jutalom”, a „jutalom — bosszú” problémája gyötri mindkettőben a költőt. Áll-e amott — más csillagzaton vagy a túlvilágon (a vers szövege e tekintetben nem egyértelmű) — „az a kemény, szigorú ítélet”, mellyel az egyházak vígasz-

³⁷ Petőfi és Arany versének strófa képlete teljesen egybevág, azzal az egyetlen különbséggel, hogy Petőfinél az utolsó sorok hatszótagosra rövidülnek. — A két költemény rokonságára már KARDOS TIBOR felhívta a figyelmet. (Arany Dante-ódája keletkezéséhez. FK 1968. 60.)

³⁸ A[UGUSTE] BLANQUI: L'éternité par les astres. Paris, 1872. — Petőfi természetesen nem ismerhette Blanqui e fejtegetéseit.

³⁹ A természetfilozófiái töprengések sem. — Petőfi természetfelfogását még nem tanulmányozták behatóan. Itt csak annyit említek meg: a keze írásában fennmaradt könyvjegyzék ilyen címetek is tartalmaz: Azaís: Constitution de l'univers, ses conséquences philosophiques; Montémont: Lettres sur l'astronomie. Misztikus természet- és társadalomfilozófia volt az egyik, színvonalas, igen népszerű ismeretterjesztő mű a másik könyv. Nem tudjuk, Petőfi el is olvasta-e őket.

talnak az igazságtalanságokért? hogy itt a földön nem áll, a *Világosságot!* költője már kimondta; hogy itt a földön csak egy ítélet lehetséges, a vér és háború istenéé, *Az ítélet* költője már kimondta.

Petőfi legmélyebb filozófiai gondolatainak közelébe jut el *A csillagos ég* 4. strófája;⁴⁰ azonban megtörik: „De mi közöm ehhez!” — s a vers a továbbiakban Júliának bókol. A törést az aforisztikus két záró sor szépsége sem feledteti.⁴¹

Mi történt? Nem tudjuk; az eredmény azonban előttünk áll: a megtorpanó, irányt változtatott, aszimmetrikus ihlet eredménye.⁴²

Az ihlet működésének egyenetlensége okozhatta *A nép* című költemény gondolati részaránytalanságát, a 2. strófa intenzitásbeli gyöngeségét is.⁴³ Mintha valami kifejtetlenül maradt gondolat lappangana ebben a szakaszban.

Kétségtelen, hogy a 2. strófa a tulajdon problémájában illetékes (ez a haza-fogalom kettős értelméből — tulajdon + jog — következik:⁴⁴ itt mondhatná ki Petőfi, hogy — miként a 3. szakaszban jogot — itt tulajdont követel a népek (telket, házat stb. a jobbágy tulajdonába); itt mondhatná ki, ha akarná — de nem mondja ki.⁴⁵

Lehetséges, hogy azért, mert a verítékező nép ügyét nem a jobbágytelek szemszögéből, hanem a munka – kizsákmányolás általánosabb nézőpontjáról szemléli? A strófa, kevésbé határozott fogalmazásban, ezt sejteti; rejtett szillogizmusa ez: a nép verítékezik; maga kevéssel beéri; hová lesz munkája eredményének nagyobb része? — Olyan kérdés ez, melyre a jobbágyfelszabadítás magában nem hoz teljes megoldást.

A strófának ezt a messzire célzó kérdését, úgy tűnik, már többen kihallották a sorokból. Petőfit „egyre inkább szegénység és gazdagság, paloták, kunyhók, nem pedig egyszerűen jobbágyosság és nemesség ellentéte” kínozza — írta 1948-ban Révai József.⁴⁶ Horváth János Shelley *Song to the Men of England*-jével rokonította Petőfi versét;⁴⁷ hatott vagy nem hatott rá, nem ez itt a kérdés; azt tartom jellemzőnek, hogy a rokonítás olyan verset társít Petőfiéhez, mely *többet* mond, mint *A nép*.⁴⁸ Jellemzőnek tartom továbbá, hogy Hatvany Lajos *A nép* kapcsán Petőfi későbbi (1847 márciusi), egyértelműen forradalmi – kizsákmányolásellenes versére, *A nép nevében* címűre utal.⁴⁹ Finom észrevételét érdemes továbbfejleszteni.

Azonosak a két költemény vezérszavai: haza, jog, nép-izzadás. Azonos a primitív népelet jellemzése: amennyit ő kíván, az anyaföld magátul megtermené — a nép hajdan csak eledelet kívánt. Azonos: a honvédelem, a nemzeti függetlenség problémájának szerepe. Azonos vonás: mindkét vers jogot, nem pedig tulajdont követel a népek. (A későbbi versben a *jog* szó hétszer fordul elő.) — A többszörös azonosság talaján szembetűnőbbek a különbségek: nemcsak *A nép nevében* fenyegetőbb hangja; nemcsak az, hogy a korábbi versben komoran és

⁴⁰ Hasonló költői motívumot (a csillagok közé szárnyaló lélek) párosít hasonló filozófiai töprengéssel (világmegváltó szándék és jutalma) Az apostol harmadik szakasza is.

⁴¹ A költemény megbicsaklását Horváth János is észlelte: (a befejezés) „Nem is szerves tartozéka az előzményeknek. Tagadhatatlan, hogy azok magas emelkedettségéhez képest e végső mozzanat naivabb költői hangot üt meg s a szerelemnek csak szükségérzetét fejezi ki magasztosabb lendülettel, de igazi filozófiai megvilágítás nélkül.” (I. m. 323.)

⁴² Az ihletet nevezem aszimmetrikusnak, nem a verset, mert szimmetriátlan vers lehet tökéletesen ép ihlet szándékolt eredménye is. (Az aszimmetrikus ihlet kifejezést egyébként nem számom terminus technicusnak.)

⁴³ Anélkül, hogy ez oly kellemetlen módon jelentkeznék, mint *A csillagos ég*ben.

⁴⁴ A koldus sirja című versében (1847. október), ahol a *nemesi* hazáról szól, Petőfi nem hagyja el a liberális maxima egyik tartalmi összetevőjét sem: „Ott forgott ő [a kiszolgált katon] a csaták tüzeiben, Ott adá vércéből áldozatját Az uraknak *birtoka s jogáért*...”

⁴⁵ A jobbágytelek (örökválság) problémáját Petőfi egyetlen verse sem érinti!

⁴⁶ RÉVAI JÓZSEF: Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. 1968. 243.

⁴⁷ HORVÁTH JÁNOS: i. m. 517–518.

⁴⁸ Shelley közismert verse általában a kizsákmányolás és különösen a munkások kizsákmányolása ellen lázít.

⁴⁹ HATVANY LAJOS: Így élt Petőfi. Bp. 1967², II. köt. 245.

nagy művészi hatásokkal elhallgatott konklúzió itt harsogva szól; nemcsak az igeidőknek a forradalmi helyzet érlelődését jelző különbsége (amennyit ő kíván — *hajdan* csak eledelt kívánt); tárgyalásunk szempontjából a legfontosabb különbség az, hogy *A nép* 2. strófájában még csak sejthető gondolat itt kibontakozik — mégpedig ipari példán:

Mit ér, csak ekkép szólni: itt a bánya!
Kéz is kell még, mely a földet kihányja,
Amíg föltűnik az arany ere . . .

Világosan áll itt előttünk, hogy Petőfi a szociális kérdést nem a jobbágytelek, hanem a munka szemszögéből nézi; „a kéz érdemét” kívánja elismertetni, az értéket teremtő munka⁵⁰ nevében azért a részért — az értékfölletért — perel, melyet a kizsákmányolás, mindennemű kizsákmányolás elragad,⁵¹ s melyet *Palota és kunyhó* című verse már korábban „orzott kincs”-nek nevezett.⁵²

⁵⁰ Azt a tételt, hogy minden érték a munkából ered, liberális közgazdák (Petty, Locke, Smith, Ricardo) dolgozták ki, de csak a szocialista szerzők (pl. John Francis Bray) változtaták a munkásosztály követeléseinek jogalapjává, a buonarrotiánus irodalom pedig harci jelzővé. „Toute richesse vient du travail. . .” — írta Voyer d'Argenson 1833-ban *Boutade d'un riche à sentiments populaires* című röpiratában, s erre hivatkozva követelt jogot a francia proletariátusnak. (*Discours et opinions*. Paris, 1845. t. II. 351. A röpirat előbb külön, majd *Le travail est la source de la richesse* címmel az *Almanach de la France démocratique* 1847. évi kötetében is megjelent. Új kiadása: ARMANDO SAITTA: *Filippo Buonarroti. Contributi alla storia della sua vita e del suo pensiero*. Roma, 1950—51. t. II. 160—164.) — Buonarroti belga híve, Félix Delhasse így érvelt a *Le Radical* című lap 1837-i évfolyamában: „Place donc au prolétariat! . . . N'est-ce pas lui qui fertilise de ses sueurs une terre avare et rebelle? N'est-ce pas lui qui use sa misérable vie dans le travail incessant et meurtrier des manufactures? N'est-ce pas lui qui s'ensevelit dans les entrailles de la terre pour en extraire le combustible? . . . Quand la patrie est en danger, quand l'ennemi s'avance le fer et la flamme à la main, au coeur de nos foyers, n'est-ce pas lui qui va lui opposer sa poitrine comme un invincible rempart? Tous les prodiges de l'art et de l'industrie, n'est-ce pas lui qui les enfante par son intelligence. . . ?” (F. Delhasse cikkét idézi LOUIS BERTRAND: *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique depuis 1830*. Bruxelles—Paris, 1906—1907. t. I. 174—175.) — Csaknem azonos szavak már korábban Auguste Caunes-nál: „. . . n'est-ce pas lui [le peuple] qui va extraire au péril de sa vie et au détriment de sa liberté, la matière première des arts, dans les entrailles de la terre? qui fouille, sillonne et féconde sa surface? La soie, le chanvre, la laine, le cuir, les métaux passent par ses mains laborieuses. . .” (*Procès politique et républicain du citoyen Auguste Caunes*. Paris, 1831. 25.) — Ugyanez a gondolat Albert Laponneraye-nál: „. . . ils [les puissants] sont incapables de gagner leur vie, . . . sans toi [peuple] pourraient-ils manger? Aurraient-ils des vêtements, des meubles, des maisons? . . . tu es donc indispensable à la classe privilégiée. . . *Peuple souverain, lève-toi . . . Reprends donc, peuple, reprenás ce qui l'appartient, rentre dans tes droits.*” (*Cours public d'Histoire de France, depuis 1789 jusqu'en 1830, par le citoyen Laponneraye*. Sceaux, 1831. Première leçon.)

⁵¹ E véleményemet nem cáfolhatja meg az, hogy az 5. strófában Petőfi csak az „ide a rózsza néhány levelét” követelést mondja ki. Ez a sor a költemény taktikai rétege; a teljes eszmei tartalomra ebből a sorból következtetni olyan volna, mintha a Dicsőséges nagyurak mondanivalóját valaki a „Hanem még se!” fölkiáltás alapján akarná meghatározni.

⁵² Ezen a ponton Petőfi felfogása világosan megkülönböződik Vajda Péterétől is, aki korábban a hazafogalom legradikálisabb kifejtését adta: „Hol az értelem fejletlen marad, ott nincs haza; hol az indulatok féktelenül csaponghatnak, ott nincs haza; hol a törvények és jogok nem szentek, ott nincs haza; hol az ember akármilyen okból és módon nem-ember, ott nincs haza. *Hazát csak ész teremthet* [kiemelés tőlem, L. S.] . . . van-e hazája azon feketének, kit . . . a fehéreknek eladnak. . . ? van-e hazája azon kurdnak és mogolnak, ki pusztákról pusztákra kalandoz, jogot tartva mindenhez, a mit erő és ravaszság által tulajdonává tehet. . . ? van-e hazája a hindunak, ki csupa osztályokat lát maga előtt. . . ? Mit szóljunk pedig a pariáról és a pariadokról, kiknek még osztályos joguk sincs, kik nem személyek, hanem dolgok. . . ? Az emberi faj nagyobb részének még nincs hazája e földön, hanem a jövendőben kell azt keresnie. . .” (VAJDA PÉTER: *A haza*. Athenaeum 1939. jún. 9.)

S nem lehetetlen, hogy már a testvér-költemény, *A nép* 2. strófájában is ez a gondolat keresi útját, csak még nem jut el a világos megfogalmazásig.

Szándékosan használtam az imént marxi kifejezéseket: hogy Petőfi és Marx közt a különbség világosabban kitűnjék. Mert végül is Petőfi mindkét költeményben csak jogot követel. Nyílt harcot a kizsákmányolás ellen nem hirdet.

Miért? *A nép* esetében még arra lehetne gondolni: mert ideológiája csak bábkorát éli. Ám *A nép* nevében már teljesen kiforrva tárja elének Petőfi világnézetét: a jog fogalma itt már „emberjog”-gá bővül — s ez nem pusztán szótani gyarapodás, és nem is csupán a versbe iktatott „jogtalanság — állat”, „jog — ember” szinoníma-párosítás összevont alakja. Az „emberjog” kifejezés — könnyen meglehet — a robespierre-i Deklaráció, a *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* tudatos leképezése.

Nem fogom jegyzetbe szorítani a következő történetet: Georges Kornheiser párizsi barátom franciára fordította *A nép nevében*.⁵³ A szóban forgó sort így: „Donc au peuple des droits, donnez les Droits de l'Homme”. Amikor megpillantottam a szokásos nagybetűs francia írásmódot Petőfi szövegében, arra kellett gondolnom: a fordító ösztöne nagyon jól működött, s a kifejezés lényegét tolmácsolta azzal, hogy magyarból voltaképpen visszafordította franciára azt, amit Petőfi valószínűleg a francia minta után írt le magyarul.

Bizonyító adat nincs. De az szinte elképzelhetetlen, hogy a robespierre-i Deklaráció, mely számtalan kiadványban forgott Európa-szerte közkézen, mely nem pusztán történeti emlék, hanem eleven hatóerő, a század egyik legtöbbször vitatott szövege volt, amelyet Cabet magasztaló kommentárokkal ismertetett,⁵⁴ melyet a legbuzgóbban Buonarroti és tanítványai terjesztettek, ideológiájuk saroktételét, pártjuk programját s névadóját⁵⁵ — lehetetlen, hogy a Deklaráció, minden radikalizmus ősnemzője s a szociális forradalom tanának alapködexe és eskümintája, melyet Petőfi barátja, Pálffy Albert magyarul is közölt,⁵⁶ Petőfit mélyen ne érintette volna.⁵⁷ „Les Rois, les Aristocrates, les Tyrans, quels qu'ils soient, sont des esclaves révoltés contre le Souverain de la terre, qui est le Genre humain”:⁵⁸ „Jogot a népnek, az emberiség Nagy szent nevében, adjatok jogot . . .” — és csak ezután következik: „S a hon nevében egyszerűs mind . . .”

Jog — szabadság: Petőfi leggyakrabban használt (politikai értelmű) szavai; az egyenlőség — szociális problematika motívuma ritkán kerül felszínre verseiben, látszólag igazolva az évszázados és tartalmatlan közhelyet: Petőfi a szabadság költője. Az hát; de ugyanez a Petőfi *Az apostolban* így határozta meg a szabadság szerepét: „Mi célja a világnak? Boldogság! s erre eszköz? a szabadság!”⁵⁹ Eszköz tehát, szerepe alárendelt a célfogalomhoz viszonyítva; de éppen mert eszköz, szerepe predomináns a gyakorlat szempontjából.

Elmaradt, feudális ország, paraszt-ország volt Magyarország, kétségkívül éretlen Petőfi szociális eszméinek, a babeufi egyenlőségnek megvalósítására. Mégsem lehet ezzel, csak ezzel magyarázni a tényt, hogy az egyenlőség-eszme háttérbe szorul a szabadság-eszme mögött Petőfi költészetében. A szabadság-eszme azért lép az előtérbe, mert a szabadság az egyenlőség szálláscsinálója. Hatalmas eszköz.

⁵³ Kézirat.

⁵⁴ CABET: *Histoire populaire de la Révolution française*. Paris, 1839–40. t. III. 467–469.

⁵⁵ Société des Droits de l'Homme et du Citoyen.

⁵⁶ Marcius Tizenötödike 1848. ápr. 7., 79–81. l.

⁵⁷ A Deklaráció elemzését máskorra hagyom.

⁵⁸ „Minden zsarnok, bármiféle, csak lázadó rabszolga — ura, az emberiség ellen.” (A francia szöveget Cabet helyesírásával közlöm; i. m. 469.)

⁵⁹ A XIX. század költői és más szövegek nyilvánvalóvá teszik, hogy a „boldogság” Petőfi szótárában az egyenlőség jegyében megoldott szociális kérdést jelenti.

Olvasmányai, történeti és élettapasztalatai megfontolásából Petőfi azt szűrte le 1846 tavaszán, hogy az emberiséget — s a hont — csak a hatalmas eszköz, a szabadság válthatja meg. Költészetének vízvázasztója, a *Levél Várady Antalhoz* óta politikai versei mindegyre ezt a témát variálják: vagy jogot követelnek a népnek, vagy a forradalmat sürgetik — az eredmény elvégre egyremegy, az eredmény a szabadság, a nép teljes jogú önrendelkezése, a népfel-ség, mely a szociális kérdés — a kor hite szerint minden szociális kérdés — megoldását eszkö-zölheti. Hogyan, miként, a kizsákmányolás mi módon való megszüntetésével, az „egyaránt vehet” egyenlőség-elvének mi módon történő megvalósításával: erre Petőfi nem ad programot — mert költő, verseket és nem paragrafusokat ír, s mert az egyenlőség művét a szabaddá lett népre bízta.

Petőfi útja messzire elkerül mindent, ami utópia, minden olyan gondolatot, amely a jövő társadalmának kezét előre kialakított szabályokkal akarja megkötni. Nem helyes azt mondani, hogy Petőfi azt, amit az utópista elképzelésekből megismert, a forradalom elvével egészítette ki. Az utópiák zárt rendszerek, nem lehet őket kiegészíteni. Petőfi költésze, Petőfi világnézete az utópiák tagadása.

S ebben megegyezik a buonarrotiánus felfogással. Az eszköz-szabadság, az eszköz-forradalom elve — az egyenlőség-boldogság mint cél állandó hangoztatása mellett — a buonarrotiánus szerzőknél is predomináns és az utópisztikus megkötések elutasításával jár együtt. „... la Société des Droits de l'Homme n'a jamais prétendu dicter des lois à l'avenir” — írta Voyer d'Argenson az Emberi Jogokról elnevezett titkos társaság tagjai számára készített védőbeszédében (1835).⁶⁰ „Le communisme, qui est la Révolution même [!], doit se garder des allures de l'utopie et ne se séparer jamais de la politique” — írta még 1869—70-ben is Blanqui.⁶¹ A blanquista ideológiát joggal lehet bírálni a gazdasági problémák bizonyos fokú elhanyagolása és ebből következő, némiképpen elmosódott körvonalai miatt, de viszont kétségtelen, hogy Marx és Engels fellépése az utópiák ellen nem független a buonarrotiánus-blanquista hagyománytól, továbbá az is kétségtelen, hogy mennél keletebbre megyünk, Párizstól, a Rajnától, a buonarrotiánus-blanquista eszmék annál inkább alkalmasak voltak arra — éppen körvona-laik elmosódottsága miatt — hogy fölkeltsék az éretlen, javarészt még prekapitalista viszonyok közt élő forradalmárok figyelmét és szimpátiáit. A *Der Herr über Leben und Tod* című parabola szerzője is csak a világförradalom vágyképét rajzolja meg; mi következők az elnyomók ki-írtása után, arról nem beszél. Többnyire Petőfi sem, bár *A XIX. század költőiben* és lírája még néhány kimagasló pontján ő legalább megjelölte a célt.

E fejtegetések után most már alkalmasint világos *A nép* című vers jelentése és jelentő-sége. Néhány héttel a *Levél Várady Antalhoz* után keletkezett, és későbbi nagy forradalmi ver-seket előlegez, azok sorába tartozik; a magában véve csak liberális jeligét („Haza csak ott van . . .”) forradalmi módon átértelmezi,⁶² mindenekelőtt azzal, hogy a jobbágyfelszabadítás problémáját — itt először — a munka és kizsákmányolás általánosabb problémájának szint-

⁶⁰ „A Társaság sosem szándékozott törvényt szabni a jövőnek.” Discours et opinions de Voyer-d'Argenson. Paris, 1845. t. II. 479.

⁶¹ „A kommunizmus, mely maga a forradalom, óvakodjék az utópisztikus allűröktől, és sose szakadjon el a politikától.” AUGUSTE BLANQUI: Critique sociale. Paris, 1885. t. I. 201. — Néhány lappal előbb Blanqui drasztikus gúnyjal ír azokról, akik ilyen kérdéseket tesznek fel a kommunistáknak: Mivel fogja tölni idejét az új társadalom polgára, hogyan fog utazni, pihenni? Ki fog mosogatni? Söpörni? Ki viszi ki az éjjeliedényt, ki önti tartalmát az árnyék-székbe? Ki fog szemet bányászni? A kérdésekre Blanqui így válaszol: Ez nem tartozik rátok, mint ahogy rám se. — Blanqui, mondhatni, egész életében az utópiák ellen hadakozott, és csak életművének tökéletes félreértése nevezheti őt utópistának.

⁶² Ellentétben Arannyal, aki a Nép barátja lapjain a haza fogalmát Voltaire szellemében határozta meg: „a haza nem más, mint azon egyszerű hajlék. . ., azon földek. . ., azon kevés vagyon. . .” (Arany János Összes művei. Bp. 1962. X. köt. 171—172.)

jére emeli, bár ez a gondolati erőfeszítés — talán azért, mert első — itt még nem jut el a teljes kimondásig, a gondolat részint még a tollban marad.⁶³ Az ihlet aszimmetrikus működésének nyoma a remekművön megmutatkozik.*

Sándor Lukácsy

ASYMMETRISCHE INSPIRATIONEN

Im Frühling des Jahres 1846 trat in der Weltanschauung Sándor Petőfis eine Wende ein: zu dieser Zeit machte er, dadurch, daß er Cabe las, die Bekanntschaft mit der buonarrotianisch-kommunistischen Interpretation der französischen Revolution und mit der babouvistischen Theorie über die Gleichheit, und von dieser Zeit an werden diese Ideen in seiner revolutionären Dichtung laut. Eine der ersten Äußerungen seiner neuen politischen Anschauungen ist das Gedicht *Das Volk*, das im Juli/August des Jahres 1846 entstanden ist.

Die Aussage des Gedichtes kommt in der abschließenden dritten Strophe mit aphoristischer Prägnanz zum Ausdruck »Das Vaterland ist nur dort, wo auch das Recht ist, Und das Volk entbehrt des Rechts.« — Die Identifizierung des Begriffs Vaterland mit dem Begriff Recht (und Eigentum) ist eine alte liberale Banalität (bei La Bruyère, Abbé Coyer, Jaucourt, Voltaire, Diderot, Rousseau u. a. Vaterland = Recht + Eigentum), Petőfi aber deutet die von den Schriftstellern der Aufklärung übernommene Maxime auf revolutionäre Weise um, und damit schlägt er einen, sich scharf der liberalen Dichtung seines älteren Dichtergenossen Mihály Vörösmarty unterscheidenden Ton an, einen solchen Ton, der der Auffassung von Mably, Buonarroti, Weitling und Marx über den Begriff Vaterland verwandt ist.

Diese Konklusion wird durch die Analyse der Form des Gedichtes unterstützt. Die zweite Strophe nämlich, die sich in dem streng symmetrisch aufgebauten Gedicht durch eine nicht verwirklichte Symmetriemöglichkeit unterscheidet, läßt hier einen noch unausgesprochenen Gedanken (der später in Petőfis Dichtung noch zum Ausdruck kommt) ahnen, uzw., daß Petőfi sich nicht mit dem liberalen Programm der Leibeigenenbefreiung begnügt, sondern im Namen der Arbeit die Abschaffung jeglicher Ausbeutung fordert.

Das Gedicht *Das Volk* kann man als Echo auf die Ereignisse im Jahre 1846 in Galizien betrachten, und man kann zwischen diesem und dem Prosastück *Der Herr über Leben und Tod* eines unbekanntem Autors, erschienen in der revolutionären Ausgabe *Plänkler*, eine Parallele ziehen: Beide Werke sind Ausdruck der Empörung über die Unzulänglichkeit der liberalen Politik, und beide zeigen die Verwandtschaft mit den Ideen des Buonarrotismus.

⁶³ Illyés véleménye: „A versben több a fölismerés, mint az ihlet, de épp így tanúskodik legjobban a lélek fejlődéséről.” (ILLYÉS GYULA: Petőfi Sándor. Bp. 1963. 281.)

* Lukácsy Sándor fenti tanulmányát a MTA Irodalomtudományi Intézetének Klasszikus Magyar Irodalmi Osztályán megvitatták. Kuczka Péter írásban elkészített tanulmányjellegű hozzászólását 1. e szám 704–711. lapján.

(A szerk.)

ADY SZIMULTÁN RITMUSA

A leíró verstani elemzés Ady lírájában a szimultán ritmus kategóriáját használja legtöbbször. Ennek közismert jelentése ritmuselvek keveredése, az adott szimultán sorban a ritmuselvek egy-egy határozott ritmusnemének egyidejű érvényesülése. Ady verseiben magyaros (hangsúlyos) és időmértékes ritmuselv kapcsolata jelzi a szimultán ritmus jellegét, tágabb határait, s ez a magyar nyelvű költészet egyetemes hagyományaival rokon.

Nyelvünk eredendő tulajdonsága, hogy a szótagok mindig mérhetőek a kétféle nyomatékrendszer alapján, a hangsúly és az időtartam szerint. Közmondásaink, népdalaink mögött a felvilágosodás óta szokás keresni és találni tiszta időmértékes képleteket, különösen choriambusokat, adonicusokat. Ilyesféle törekvések és eredmények azonban számunkra csak egyet bizonyítanak, azt, hogy szótagjaink nyomatékjaiban a hangsúlyszerű és az időbeli potenciális adottság. Mert ahogyan a magyarosan hangzó vers — a magyar nyelvű időmértékes és szimultán vers is csupán a szótagnyomatékok bizonyos rendjében, többé-kevésbé bonyolult hálózatában nyer ritmust. Nyelvünk természete magában hordja a szimultán ritmizálás lehetőségét, de a véletlen javára írható spontán találatok (pl. a *Kis kacska fürdik* kezdetű dalunk ötösei mögött rejlő adonisi sorok) annyira esetlegesek, hogy a következtetésben, folyamatosságban jelentkező ritmusesztétikai élménynek *alapját* nem jelenthetik. A kettős szótagmérés mindenkorai lehetősége *ellenére* ismerjük a kötetlen beszéd, a próza, a prózavers és a vers fogalmát, érezzük közöttük a valóságos ritmikai különbséget.

Ritmuselven tehát nem elegendő pusztán a szótagmérés irányát érteni. Anélkül, hogy kizárólagos érvényűnek tekintenénk, fejtegetéseink egyértelműsége kedvéért körülhatároljuk az egyes fogalmakat. A *ritmuselv* számunkra a nyomatékfordozó szótagok versritmust teremtő változatos *rendjét*, a ritmusnemek gyűjtőfogalmát jelenti. A ritmuselv olyan lehetőség, amit a ritmusnemek váltanak valóra. Ritmusnemnek nevezzük a továbbiakban magyaros ritmuselven belül a tagolást is jelző sorfajokat (pl. felező nyolcas, 4/3-as hetes stb.), az eltérő sorokból alakított periódusokat. Időmértékes ritmuselven belül a lejtéssel és a verslábak (olykor szótagok) számával jelzett sor- és periódusváltozatokat.

A ritmikai variációk esélyeit növelő kettős ritmizálás alapfeltétele: a kapcsolatra lépő ritmusnemek ne rontsák le egymás szuverén jellemzőit. A bimetrizálás igazi értéke a monoritmizáláshoz mért *többletben* mutatkozik meg. Két irányból jelentkező, tehát különböző természetű, erősen ható nyomatékok kapcsolásából, illetve megosztásából olyan szélsőségeket teremt, melyek bármelyik komponens monoritmikus változatában ismeretlenek. A minden ritmusvariációban támogatást kereső logikai nyomatékok, maga a költői kifejezés nyer általa finom megkülönböztetési lehetőségeket.

Időmértékes arsisok vagy ütemkezdő szótagok értelmi nyomatékokkal való társítása monoritmikus sorokban elméleti közhely, a funkcionális verselemzés alappilléreinek egyike. Az időmértékes sorokban fellépő fokozott értelmi nyomaték azonban sokszor magyaros tagolást is provokál, kettős ritmus hatásait ébresztve az eredetileg monoritmikus sorszerkezetben. (A *Himnusz* trocheusi hetesei között pl. akár a következő is tagolható két ütemű, 4/3-as

osztású magyaros hetesként: *Nyújts feléje védő kart*; a *Szózat* jambusi nyolcasaiból pedig az *Áldjon vagy verjen sors keze* 5/3-as magyaros nyolcasként; ezt az eretnek elméleti megjegyzést érdekesen támogatja a spontán költői érzék — a magyarosnak vélt ütemek szólamerértékűek.) Nézetünk szerint a hangsúlyos nemzeti verselés (közvetlenül népdalaink ritmusa) eredendően monoritmikus, az időmértékes verselés pedig kezdettől kapcsolódásra törekvő, a kettős ritmus igazi sugalmazója. Magyar nyelvű versben az értelmi nyomaték — mint fokozottan hangsúlyos szótag — ütemalkotó szerepre hivatott. Az időmértékes arsisok szívesen tüntetik ki e szótagokat, s eleve versről lévén szó, a sorok feltűnően sokszor nyerne kisérletül spontán magyaros tagolást. A verssorok nem túl széles szótagszám-tartományában sűrűbbek a beszedre is jellemző véletlen ritmikái találatok — ez pedig az ösztönös kettős ritmizálás alapja.

Az időmértékes sorok szerkezeti rendje meghatározott magyar ritmusnemeket választ ki. Egy trocheusi nyolcas pl. harmadik ütemének arsisán értelmi nyomatékot nyerve erős felező nyolcast sugall, mint Vörösmarty következő két sora is bizonyítja: *Egy szegény nő, Isten látja — Nincs a földön egy barátja*. Trocheusi sorok — páratlan szótagokon jelentkező arsisokkal — általában páros szótagú magyar ütemeket, legtöbbször trocheusi dipódiával kapcsolt magyaros négyeseket ébresztenek. A jambusiak — ahol a páros számú szótagok hordozzák az arsis — páratlan szótagszámú magyaros ütemeket sugallnak. Többször 3/2-es belső tagolású ötösöket, különféle kombinációkban, 5/2, 5/3, különösen pedig 5/4-es soronbelüli kapcsolatban. Eötvös e két sorában: *Felelve rá a téli szél — Üvöltve felszívít* 5/3-as nyolcas és felező hatos kísért. Látnunk kell, hogy időmértékes és magyaros ütemhatárok találkozása a trocheusi kettős ritmus nyomatékkapcsolásának feltétele, míg ennek ellenkezője, illetve metszetek találkozása a jambusi kettős ritmus nyomatéktársításának posztulátuma.

Mivel ritmusnemek keveredéséből ritmikái nyereség csak nyomatékkapcsolás vagy nyomatékmegosztás révén remélhető, kimondhatjuk: a kettős ritmus sorelméleti kérdés, a sortagoló tényezők kapcsolódásának függvénye. Nyilvánvaló, hogy a monoritmizálás és a következetes bimétrizálás között sokféle átmenet létezik. Vannak versek, amelyekben a ritmusnemek kapcsolata a nyomatéknyereséget nem állítja funkcionális feladatok szolgálatába. Csokonai *A rózsabimbóhoz* c. versének trocheusi hetesei többször 4/3-as magyaros kétüteműséget nyilvánítanak — komolyabb funkciók nélkül pl. e sorban: *Néked újabb kertet ad*. Itt ugyanis a kiemelkedő ritmikái nyomaték az 5. szótagot illeti, holott az értelmi nyomatékok másutt erősebbek, pl. a 3. és a 7. szótagon. Máskor az értelmi nyomaték folyvást metrikus thesis-sel találkoznék, a kezdődő kettős ritmus időmértékes monoritmizálásba fordul (érdekes megfigyeléseiről ez irányban Nemes Nagy Ágnes számol be a *Tartózkodó kérelem* kapcsán, az It 1969/1. számában). Sokszor a vers egésze monoritmikus, csupán néhány sor ébreszt — véletlenszerű — kettős ritmushatást. Igen gyakori, hogy soron belül sűrű időmértékes és logikai nyomatékok vonják el a figyelmet a ritkábban nyomatékos magyaros ritmusnemről, amely tehát időmértékes nyomatékok sűrűjében elhallgat vagy elhalkul.

A változatok részletes felsorolása helyett próbáljunk lényegi, elvi különbséget tenni bimétrizálás és szimultán ritmus között.

A kettős ritmus lényegében kétféle ritmusnem olyan kapcsolata, ahol az egyik vezető erejű, a másik inkább kísérő, moduláns. Ez utóbbinak is őriznie kell azonban karakterét (amit monoritmikus helyzetben tisztán megvalósít), ellenkező esetben annyira elhalványul, hogy nem képes a ritmus kiemelkedni a monoritmizálásból. A vezérritmus mögött monoritmizálásban is húzódik rendszertelen, természetes *másik* nyomatéktömeg, kettős ritmust csak ennek bizonyos rendezettsége, eredeti karakterének jelenléte képes biztosítani.

Szimultán ritmusnak a bimétrizálás legfegyelmesezettebb változatát tekintjük, ahol a kétféle ritmusnem sortagoló tényezőinek funkcionális alkalmazkodásával, következetesen kapcsolódik össze. Ilyenkor mindkét ritmusnem megőrzi eredendő, jellemző vonásait, egyik sem szorul a másik mögé, elvileg egyenrangúak.

Nézetünk szerint az időmértékes verselésre vonatkozó alapelvek rendeződésétől, nagyjából a prozódiai harc idejétől kell számolnunk az ösztönös — de valós — bimetrizálás jeleivel, ennek gazdag jelentkezése a költői gyakorlatban kb. Petőfi—Arany lírájával válik feltűnővé, legnagyobb művésze Vajda János, aki Kiss Józsefekkel együtt már a szimultán ritmizáláshoz kerül közel. Ennek legtermékenyebb irányát pedig Ady tetözi be.

*

Ady szimultán ritmusa a verstani leírás, tehát az elmélet számára olyan súlyos problémák hordozója, amelyek a ritmusszemlélet és a gyakorlati verselemzés alapvető, elemi kérdéseit érintik. Ady-versek ritmikai leírása előtt tehát néhány verstani, elméleti feladattal kell szembenéznünk.

Mivel Ady kettős ritmusának legszembetűnőbb vonása az, hogy magyaros ritmusnemek túlnyomóan jambusi nemekkel alkotnak szimultán kapcsolatot, számot kell vetnünk a lejtéssel — valós erejével, érvényével. A magyaros sorfajták ereszkedőek, a jambusiak emelkedőek. Milyen logika szerint képesek harmonikus egyidejűsége? A kérdés a legkényesebb elméleti problémák egyike, másfél százada vitatott és megoldatlan. De megnyugtató rendezése nélkül Ady ritmusához szólni is alig lehet.

A magunk gyarló választát azzal kezdenénk, hogy első pillanattól az elmélet pangásának tulajdonítjuk a kielégítő magyarázat hiányát. A ritmus, amely hol hibátlan magyaros ütemek sodrását (Földessy), hol jambusok tiszta lebegését érezteti (Babits), lényegében, gyakorlatban megteremtette a békét az ellentétes lejtések között. Ebben Ignostól kezdve nagyjából egyetért a szakmai közvélemény. De igen különbözőek a vélemények arra nézve, hogy milyen módon következett be az elméleti csoda. Egyesek jambusi sorjelleg mögött mindenféle módon tördeit időmértékes ütemeket és magyaros irányító tagolást láttak (Sik Sándor, Vargyas Lajos), mások valami különös kettős ritmust, mely „lehet meglepően kellemes hatású, de sem magyaros, sem igazi jambus többé” (Horváth János), voltak s vannak — igen kevesen; Gáldi László, a leghitelesebben pedig Németh László —, akik a kétféle ritmus szerkezeti kapcsolatai alapján vállalják a szimultán ritmus harmónia-élményét, e tekintetben Ady korai költészetének meglepő érettségét. Horváth János utolsó nagy verstani munkája (*Vitás verstani kérdések*, 1955) a jambus magyar költői jelentkezését kutatja igen mélyenszántó fejtegetésekben, megnyugtatóan szép végeredménnyel — de nem egészen meggyőző magyarázatokkal. Ezért aligha fölösleges más utakat keresni, s ezeken vinni segítséget a vergődő elméletnek.

Sortagoló tényezők egyeztetési lehetőségének függvényeként szemléljük a szimultán ritmust, ezért az alapvető ritmusnemek szerkezetét vizsgáljuk, a nyomatékkapcsolás esélyeit keressük.

Az időmértékes sorokat tagoló tényezők között elsőnek a verslábakat (ütemeket) említjük. Leggyakoribb változataik a kétszótagúak (jambus, trocheus, spondeus, pirrichiusz), elég sűrűn szereplők a háromtagúak (anapestusz, daktilusz), s népies — ösztönös — kettős ritmusban, bimetrizálásban, szimultán verselésben egyaránt gyakori a négytagú choriambus (— 00 —). A kétszótagúak köréből is a lejtéssel rendelkezők a túlnyomó többségük (jambus, trocheus), így a belőlük szőtt sorok sűrű nyomatékúak. Az emiatt fenyegető monotóniát közbeiktatott ún. közömbös ütemek (spondeus, pirrichiusz) enyhítik. A monotónia azonban tartós veszély, forrása nem csupán a kimért hullámvás, hanem a soron belüli szótagnyomatékok csekély változatossága, azonosnak vélt nyomaték-értékek folytonos ismétlődése. Egy hosszú szótag két mora, egy rövid szótag egy mora. Gyanítjuk, hogy az időmértékes sorok másik fontos tagolója, a *metszet* egy-egy soron belüli szótag nyomatékának kiugratásával lényegében a nyomatékváltozatok bővítésének funkcióját tölti be. E metszetnek Gregussék még két változatát figyelték következetesen, a *verslábmetszetet* és a *sormetszetet*. Mindkettőt magyar nyelvű monoritmikus időmértékes versekben értelmezik, ahol ajánlatosnak tartják a sűrű

lábmetsetet, s bizonyos szótagszámhatárok között a sormetsetet. Szerintünk e kezdettől ható posztulátum sem szolgál egyéb célt, mint a nyomaték-kombinációk gazdagítását: a versláb-metsetet ugyanis szókezdetek (változó intenzitású értelmi nyomatékok) szóródását irányítja, azaz — jambusi vonulatban — eleve magyaros nyomatékok kapcsolását tervezi időmértékesekkel. Jambusi sorokban — ahol, a trocheusiakkal szemben, a szakirodalom mindig élénk figyelemmel kíséri a metsetet — a nyomatékskálát szélesíti a metset is, a szokványos időmértékes lebegés egyhangúságát természetesen szüntette meg. A modern magyar verstantudomány a verslábmetset kategóriájával egyre kevesebbet foglalkozik, őrzi viszont a sormetset hitelét, amit lényegében az időmértékes sorok harmadik ütemének verslábmetsetével azonosít. Mi is ezt az irányt követjük, s csupán történeti érdekességnek tekintjük Gregussék álláspontját, amely szerint a sormetset időmértékes ütemek hatáira esik, nem versláb arsis a thesis(i) közé.

A nyomatékkapcsolás lehetősége miatt tehát jambusi sorokban igen fontosak a metsetek, illetve a sormetset. Ennek a nyomatéktalálkozásnak elmaradása miatt azonban a trocheusi metsetek mindig érdektelenebbek, értelmi nyomatékok *csak* thesisekkel találkozhatnak. Jambusi sorban a metset az alaplejtést erősítő jelenség, trocheusiban azt gyengítő, hiszen általában sorközépi pozícióban a magyaros nyomaték thesisen spondaizálja a trocheust.

Mivel a verslábmetsetek s a hasonló szerkezetű sormetset magát az ütemet nem zilálja szét, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy az időmértékes metsetek jelentése nem időbeli, mint a magyarosé, a metsetkövető szótag enyhén fokozott nyomatéka nem a metset szünetértékéből ered, hanem a metsetkövető szótag fokozott értelmi, esetleg hangsúlyos nyomatékából. Az időmértékes *magyar nyelvű* versek érdekes sajátossága ez, végső magyarázata alighanem Vargyas remek szólamelméletével tisztázható.

A magyaros sorok hagyományos tagoló tényezői az ütemek és a sormetset. Két- és háromütemű sorokban a közös ütemhatárok metsetértékűek, négyütemű sorokban az ütempárok határán főmetset található. Ezt ki kell egészíteni azzal, hogy háromütemű sorokban is lehetséges a két metset között eltérés. Horváth János metsetmeghatározásával (hogy ez ti. csak összetett sorokban jelenik meg) nem értünk egészen egyet.

Magyaros sorokban a metsetkövető szótagok (tehát az ütemkezdő szótagok) *általában* fokozottan nyomatékosak, ami a magyar ütemek belső szerkezetéhez simuló jelenség. Az ütem élének feltűnő nyomatéka szintén bizonyos monotóniát eredményezett, a költői gyakorlat nyugtalanságát, fokozódó idegenkedését a „kopogós” magyar ritmustól. Bár e jelenség mögött is a szótagok (itt hangerőből eredő) nyomatékainak kezdetleges differenciáltsága rejlik (hangsúlyos, hangsúlytalan), e monotónia minősége mégis más, mint az időmértékesé. Nem a soron belüli folytonos ismétlődés, hanem a sorok közötti hasonló szerkezet, a sorélmény folytonos ismétlődése a fontos magyarázatok egyike. Lényegesnek tartjuk megemlíteni, hogy nézetünk szerint a monotónia mindkét ritmuselv monoritmikus változatában elméleti szükségyszerűség, amit vagy ennek az egyhangúságnak egyéb ritmusalkotó tényezőkkel (lejtés, rímek stb.) való színezésével, vagy különös (pl. archaikus) esztétikai hatásainak vállalásával lehetett feledtetni. Azonos ritmuselven belüli nyomatékváltozatok érzékeltetésével is, de ezzel inkább rejtetten, sejtelmesen.

A kétféle ritmuselv ritmusnemeinek monoritmizálásban jelentkező problémáit (a kopogást vagy a sűrű, egyenletes hullámzást) a műköltészet variációs eszményeinek szintjén oldja meg a nyelvünk természetes adottságaira építő *kettős ritmizálás*, s ennek legkötöttebb változata, a szimultán ritmus, egészen új ritmusminőséget, ritmusesztétikai hatásokat teremtve.

Trocheusi és magyaros ritmuskomponensek esetén a nyomatékkapcsolásra való evidens törekvés *ütemkapcsoló kettős ritmust* ajánl. Egy trocheusi nyolcas és egy felező magyaros nyolcas nyomatékos szótagjai találkoznak az ötödik helyen, a magyaros metsetet követő szótag trocheusi arsiset kapcsol. Minden egyéb nyomatéktényező, minden más ritmikai elem ráépülhet erre a meghatározó vonulatra. Kissé elvontan: magyaros monoritmikus sorban a

metszetkövető abszolút nyomatók relatíve mindig szegényebb, mint a bimetrikus szerkezet hasonló pozíciójú nyomatóka.

Ebben a bimetrizálásban a magyaros ütemek megszokott, páros szótagú változatai nyerhetnek kedvező nyomatókat, így a trocheusi dipódiával kapcsolt magyaros négyes. Bár a nyomatókalkála bővülése nyereség ilyenkor is, mégis mintha fonák siker lenne ez: szokványos magyaros ütemek „kopogását” fokozza tovább. Ha ezen a trocheusi dipódia belső „hibátlanásával” próbálunk enyhíteni, akkor a trocheusi sűrű nyomatók szabályossága kerül fölénybe, a monoritmikus időmérték szinte magába olvasztja a magyaros ritmust. Ha a magyaros ütemek erősek, akkor a trochaizálásnak kell visszahúzódnia, sok közömbös lejtésű időmértékes ütem alkalmazásával. Páratlan szótagszámú magyaros ütemekkel variálni pedig csak metszetkapcsolás árán lehetséges, ami azonban folytonos nyomatókmezosztást jelent a trocheusi thesis szerepe miatt, vagy pedig trocheusi ereszkedő helyettesítők sűrű alkalmazásával: ciklikus daktiluszok, netán molossusok, creticusok beszövésével — az időmértékes karakter csorbitásával.

Elméleti tanulság: magyaros sorok és trocheusi sorfélék bimetrikus kapcsolatában valamelyik komponens — a nyomatóktényezők maximális találkozásának képtelensége miatt — kíséretbe, modulációba szorul. A monoritmikus sorok mellett ugyan szuverén, valós jelenség a trocheusi bimetrizálás, anélkül azonban, hogy a kettős ritmus lehetőségeinek maximumát adni tudná.

Ez a *magyaros és a jambusi sorok kapcsolatában* jelentkezik. Ott, ahol a nyomatókkapcsolás általában páratlan szótagszámú ütemeket kíván, s a magyaros ütemhatárokon jelentkező metszeteket lábmetsetekkel társítja. E változatot nevezzük *metszetkapcsoló bimetrizálásnak*. Ennek értelme — az arsisok elhelyezkedéséből következik — csak jambusi komponens esetén mutatkozik. Fontos jambusi licenciák nyernek itt újabb jelentőséget, pl. a jambusi monoritmikus sorok trocheusi indítása (a magyaros sorkezdet ütemkezdet) és a choriambus jambusi dipódia-értéke. Ez utóbbi — bár egyéb megoldások is lehetővé teszik — a jambusi sor karakterének veszélyeztetése nélkül, közvetlenül képes megvalósítani jambusi bimetrizálásban az ütemkapcsoló változatot is, ezt természetesen a trocheusi bimetrizálás nyereségeivel. Amíg tehát a trocheusi bimetrizálás egyetlen értelmes változata az ütemkapcsoló, addig a jambusi kettős ritmus ütemkapcsoló és metszetkapcsoló modort egyaránt képes érvényesíteni, torzítás vagy torzulás nélkül, eredeti épségben őrizve a ritmuskomponensek karakterét.

A metszetkapcsoló jambusi kettős ritmus metszetkövető szótagjának nyomatóka a bimetrizálásban jelentkező abszolút szótagnyomatók — amelyre szintén zavartalanul rétegződhetnek az egyéb eredetű ritmusnyomatók.

A ritmustényezők nyereségét nézve, s a jambussal kezdve, elmondhatjuk, hogy igen jelentős. Jambusi bimetrizálásban az időmértékes ritmusnem tisztán őrizheti jellegét, nem kényszerül modulációba. Bátran elkerülheti a sűrű lábmetsetekből adódó időmértékes monotonitást, mert a harmadik ütemben jelentkező főmetset szerepe növekedik meg. Minden monoritmikus licencia teljes pompájában, természetesen jelenhet meg, sőt — erre még Ady verseit elemezve többször fogunk utalni — a monoritmizálásban ismeretlen ritmusnemkapcsolatok, ritmusnemek egymásba játszása, áttűnése is megfigyelhető. A sor minden szótagja alkalmassá válik értelmi nyomatók erősítésére — trocheusi sorban a második szótagnak mindig csökkent nyomatókúnak kell lennie.

A magyaros ritmusnemek nyereségei még feltűnőbbek. Metszetkapcsoló modorban pl. sokszor kettős nyomatók hordozója a metszetkövető szótag, ami könnyen megszokható magyaros monotonitához vezethetne bimetrikus rendszeren belül is, kiélezve az ütemkezdő szótagot. Mivel azonban a metset csak a magyaros ütemeket tagolja, az időmértékeset nem, a kettős ritmus közös élményében ütemhatárok és verslábhatárok eltérése érzékelhetővé válik, hasznos ritmusbizonytalanságot ébreszt, ritmushullámok interferenciáját. A magyaros metset szünet-jelentése csökken, egysodrású, nagy intenzitású sorok bontakoznak ki, a „kopogás”

eltűnik. A páratlan szótagszámú ütemek minden korábbinál gyakoribbak lesznek, a jambusi hatodik szótag arsis-értéke miatt pedig a magyaros ütemváltozatok köréből teljes népszerűségre tesz szert az addig szokatlan öt szótagú ütem. A Horváth Jánostól „gyors ötösnek, gyors hatosnak” nevezett magyaros ütemek igazi reneszánsza következnek. A sűrű jambusi arsisok szerepe megőrizhető, de nem kizárólagos. Erősebb magyaros ritmusélményt teremt jambusi helyettesítők gyakorisága, spondeuszok, pirrichiuszok sokasága — a jambizálás ereje hatásosabb, ha gyakoriak a soron belüli nyomatékos szók, arsisokkal kapcsolva. Mindez a sorokban rövid, kiíjező szavak hihetetlen feszültsége mellett lágy, szelíd hangulatok lassúságát is képes megvalósítani, komplex lírai közlendők ritmikai követését hitelesen biztosítja. A monoritmizálásban otthonos licenciák, anapestusok, choriambusok, soron belüli csonkalábak — itt is elvből, igen ritkán —, különös hatásokat keltenek, teljes ritmikai szabadságot, olyan versritmust, amely látszólag kötetlen.

Páratlan szótagszámú ütemek alkalmazása esetén is lehet ütemkapcsoló ez a kettős ritmus, és párosak esetén is metszetkapcsoló. Folytonos figyelemre van szükség, a megszokás kellemetlen ritmikai tévedésekkel fenyegeti a kényelmes olvasót-hallgatót.

Néhány sorféle magyaros tagolása 4/5-ös, 3/6-os is lehet, olyan, amely a magyaros sorok ereszkedő jellegével nyíltan ellenkezik. Ez újra szükségessé teszi a ritmuskomponensek lejtésének vizsgálatát kettős ritmuson belül.

A bimétrizálás egyik nyeresége, hogy soron belül szabad nyomatékszóródást biztosít, és a funkcionális feladatok időnként a ritmustényezők eredeti lejtésével ellenkező megoldást ajánlanak. A lejtés-probléma megszűnik axiomatikus tényező maradni, anélkül, hogy jelentőségét teljesen elveszítené.

Az időmértékes sorok lejtését uralkodó verslábtípusuk lejtése határozza meg. E lejtés-típus magyar nyelvű versekben súlytalanabb jelenség, mint klasszikus sorokban, más minőség, mint a nyelvünk természetéhez kapcsolódó magyaros lejtés. A közös fogalom alapvető különbözőségeket foglal egybe. A magyar nyelv bizonyos közönyét a verslábkövető sorlejtéssel szemben egy-két példa jól érzékelteti: a *Szeptember végén* anapestikus, daktiluszi — sőt, amphibrachikus elemzései lényegében egymástól alapvetően különböző időmértékes lejtésváltozatokat éreznek otthonosnak a versben; Fogarasi János különös — mert értékekben, tévedésekben egyaránt bővelkedő — könyvét a hexameter és a choriambus apológiájával zárja: „Ápoljátok a hatméretűeket is, mert azok a magyar versekkel teljesen rokon szelleműek . . . de ápoljátok, hévvel ápoljátok a lengedezőket, mint honfitársatokat, mint testvéreket” (*A magyar nyelv szelleme*. Pest, 1843. 386—387); Ady jambusi soraiban szinte minden elemzés megéli a maga daktiluszait . . .

Az időmértékes soroknak is van azonban olyan lejtésük, amely nincs tekintettel a sorképző verslábakra, azok lejtésére. E sorok metszetövező szótagszám-tendenciája tíz szótagig éppen olyan tempószzerű ereszkedést mutat, mint amilyen a magyaros sorokat jellemzi. Ciklikus helyettesítőkkel ez az irány 15—16 szótagig könnyedén biztosítható. A metszetkapcsoló bimétrizálás gyakran kamatoztatja időmértékes és magyaros sorok ezen lejtésrokonságát — amit inkább az ütemkapcsolók kénytelenek mellőzni, pl. kilenc-tíz szótagú sorokban, ahol igen lényeges, hányadik szótag után fut be a metszet. Ütemkapcsoló sorok esetében már a negyedik után, lényegében csak magyaros, megszokott változatban, metszetkapcsolókban csak az ötödik szótagot követheti legkorábban a metszet, és — természetesen — távolabbi szótagokat, szokatlanabb magyaros ütemeket sugallva. Jambusi bimétrizálásban az ütemtermészetű lejtést is közelítik bizonyos elemek egymáshoz: a sorkezdő trocheus jambusi sorban, és a soron belüli choriambizálás elsőrendűek ebben a vonatkozásban. Végül nem lényegtelen, hogy a ritmusszinező ritka 3/6-os vagy 4/5-ös — gyakori — sorok, a magyarosan fordított lejtésűek metszetkövető nagy szótagszámú ütemeit rejtett belső tagolás közelíti legtöbbször a mindig ereszkedő magyaros ritmushoz. Mert a magyaros ütemek belső szerkezete s a szótagszámok metszetövező iránya alapján a sorok belső struktúrája egyaránt az ereszkedést bizo-

nyíftja. Amit a sokféle alkalmazkodásra képes időmértékes komponens lényegében nem zavar — ahogyan a költői gyakorlat egésze bizonyítja.

*

Ady szimultán ritmusának leíró verstani elemzését kíséreljük meg az alábbiakban. Sorváltozatok szerint haladunk, a hatosoktól a tizenegyesekig. Meggyőződésünk, hogy a több vagy kevesebb szótagszámú sorok ritmikái elemzése a tárgyalásra kerülő típusok tanulságai nyomán újabb gondokat nem támaszt.

A *kényszerűség fája* hatosaiból a második strófa első négy sorát idézzük; a sorok mellett az időmértékes ütemek kezdőbetűjével a jambusi vonulatot, a számokkal pedig a magyaros sortagolást jelöljük. Néhány rövidítést külön kell említenünk. Js, ts — jambizált vagy trochizált spondeus; sj, st = spondaizált jambus vagy trocheus; jp, tp = jambizált vagy trochizált pirrichiusz. Az ilyen — kettős ritmusban természetes — ütemeket modulált ütemeknek nevezük gyakran, s a sokszor feltűnő modulált choriambus sem jelent egyebet, mint többé-kevésbé modulált alapütemekből formált hangzó choriambust. Eljárásunk aligha fog önkényesnek tűnni, ha utalunk Horváth János *Rendszeres magyar versstanára*, ahol egy ütem *daktiloid* elnevezésében a modulációt ismeri el, vagy a *Vitás verstani kérdésekre*, ahol a jambus thesis-arsisa körüli magyaros nyomatékok szerepét kutatja, vállalja.

J = jambus, t = trocheus, ch = choriambus, cs = csonkaláb, a = anapesztus (jambusi helyettes lévén, mindig ciklikus).

Szőlő-termő tövis,	s, s, j	4/2
Fügélő bojtorján:	j, js, js	3/3
Teremni lázadón	j, j, j	3/3
Nem lehet, nem lehet	t-js, j	3/3

Példánk első sora ütemkapcsoló, a többi három metszetkapcsoló szimultán hatos.

Az első sor első üteme erős magyaros négyes, hiszen a mögötte húzódó spondeusi dipódia csak a sor s méginkább csak a vers egészének kettős ritmusa alapján érzékelhető. A spondeusok szótagjainak nyomatékviszonyai kiegyensúlyozottak. A második ütem sorzáró tiszta jambus, a szókezdet értelmi nyomatékát thesisén viselő. Ez a thesis magyaros metszetet követ, nyilvánvaló tehát, hogy a sor ritmusesztétikai funkciója nem maximális szimultán nyomaték érzékeltetése.

A következő sor enyhén érezhető jambusi hullámvázisba kezd, metszetkapcsoló felező hatossal, maximális nyomatékok felé indulva. Első üteme élesebb jambus, mint a megelőző sor vége, hiszen második tagja — arsisa — természetes hosszúságú szótag. A középső versláb közepes erővel jambizált spondeus: thesisének egyetlen nyomatéka a természetéből adódó időbeli, arsisa pedig közös metszetet követő, időmértékes helyzeti és értelmi nyomatékok hordozója. A thesis javára érvényesülő időbeli nyomatékkülönbség miatt erős jambizálásról nem szólhatunk. A harmadik időmértékes ütem enyhén jambusi spondeus, amit megint a thesis-arsis időbeli nyomatékkülönbsége magyaráz. A harmadik sor a klasszikus jambizálás szerinti három tiszta, éles jambus, ahol a verslábak határai nem találkoznak szóhatárokkal. A három arsis közül egy kapcsoló értelmi nyomatékot, s a közös metszetet követő kivételes pozícióban. A megelőző sorokhoz mért legerősebb, legsúlyosabb nyomaték jelenik itt meg, s funkcionális szerepet tölt be: az egész vers kulcsfogalmainak egyikét, az elfojtott indulatok lényegét kifejező, szimbolikus mélységű szót emeli ki. A *lázadón* első tagjára hulló nyomatékok sokrétűek (minimális nyomatékú thesis követő természetes hosszúságú jambusi arsis, közös metszetet követ, értelmi-érzelmi gazdagságú, a sorban egyetlen logikai súlyú szótag), a szimultán verselés maximális nyomatékát jelzik. A negyedik sor ismét új változat. Trocheus és enyhén jambizált spondeus modulált choriambusa kezd, harmadik tagja után metszettel, a három-

három tagolású magyaros sor közös metszetével. E metszetet a vágyak és álmok lázadását tagadó *nem* szócska követi, olyan szólamszerkezetben, amely e lázadás lehetetlenségét érzékelteti. A harmadik és a negyedik sor metszetkövető értelmi nyomatékaiból tehát vágyak és valóság antagonizmusát kifejező súlyos fogalmak indulnak. A negyedik sor tagadó szócskájának nyomatékát fokozza az ismétlés, aztán a megelőző sorok logikai-emocionális vágyainak ellentétezése. E szótag nyomatékainak összessége funkciójának megfelelően vetekszik a megelőző sor kulcsfogalmának nyomatékaival.

A költemény 7 × 6 sorában a ritmikai variációk sokaságával találkozunk. Az érdekesebb vagy problematikusabb sorokból említünk még néhányat.

Következetes szimultán ritmusú vers sorai között időnként bimetrius vagy csaknem aritmikus sorok is fölbukkannak. Ezeknek jellemzője a többi sort alkotó ritmustényezők elhalkulása, anélkül, hogy bármelyik komponens rejtett érvényét eleve kizárnák. A ritmikus hatás lehetőségének egyetlen öre ilyenkor a sor szótagszáma.

Példaversünk hatodik sora: *A leveleimen magyaros és időmértékes szempontból egyaránt oldott ritmusú, szimultán jellegét szótagszáma nem rontja, jambusi komponensét a sorvég érezhetően jelzi, magyaros karaktere azonban ráhagyatkozik a monoritmikus magyaros hatások gyakori tagolásának emlékére, halvány 4/2-est sugallva. E sor a szimultán vers legkevésbé kötött, élőbeszédhez legközelebbi sorváltozatát mutatja.*

A harmadik és a negyedik sor: *Húzza a sok igen, S a megcsúfolt nemek 4/2-es, ütemkapcsoló szimultán sorai a magyaros metszet után időmértékes thesisekkel kezdik a sorvégi ütemet. E thesisek azonban méltán emelkednek ki ritmikai segítséggel is — súlyos értelmi nyomatékaikat logikai ellentétezés is támogatja. A tény, hogy időmértékes rövidségük ellenére ily gazdag nyomatékok hordozói, a jelentésükből sugárzó funkcionális szerepet maradéktalanul jelzi.*

Magyaros és időmértékes ritmus folyvást egymásba játszó hullámozása, erősödése, halkulása magyarázza néhány sorban különféle magyaros ütemek „alaksejtjeit”. 5/1-es: *Földről kacagni föl* (metszetkapcsoló szimultán sor, az utolsó szó érzelmi hangulatának fokozásával); 2/4-es: *Vád, nem: ijedelem* (ütemkapcsoló, a négyes mögött choriambussal; esetleg — a kezdő szótag kettős mérési lehetősége alapján —: két anapestusba ékelt 2/4-es magyaros sor, és az első anapestus arsisra hull a súlyos értelmi nyomatéka, — mi inkább az előbbi variációt valljuk); *tiszta jambusi monoritmizálás: Szegény, szelíd fejem* (lágylágy hangulat sejtelmes szomorúságával); *első tagja után metszett második choriambus: Nem tudiam, mi vagyok* (— /—/ /o o —; metszetkapcsoló felező szimultán hatos); *negyedik tagja előtt metszett choriambus, itt is második helyen: Vagyok csak kicsi láng* (o — /— o o /—; metszetkapcsoló 5/1-es szimultán hatos vagy pedig — s ki tudná mély belső elemzés nélkül eldönteni? — ismét két anapestus, modulált ütemekkel, ahol a *csak* és a *láng* értelmi nyomatéka anapestus arsisokkal találkoznak); *magyaros négyeshez simuló, metszet nélküli choriambus, első helyen: Húzza a sok gyümölcs* (— o o — / /o —; ütemkapcsoló 4/2-es szimultán hatos); *sor végén: Vád, nem: ijedelem* (— /— o o —); modulált choriambusok, metszet nélkül: *Tisztes muszály előtt* (— o o —) (o —; ütemkapcsoló 4/2-es), *negyedik tagja előtt metszettel: Mindennek sorsa van* (— o o / /—/o —; metszetkapcsoló felező hatos); bizonytalan magyaros tagolásba choriambus visz 4/2-es szuggesztiót: *Szabva kegyetlenül* (— o o — /o —; ütemkapcsoló 4/2-es).

A szimultán kapcsolatban szereplő ritmuselvek mindenkor kivétel nélkül őrzik karakterüket, a nyomatékok soron belüli rendkívüli „mozgékonyasága”, „szóródása” azonban nem egyszer bizonytalanná tesz bennünket a ritmusnem leírásában, érzékelésében. Erre a már elemzett sorok köréből ragadjunk ki újra egyet: *Húzza a sok gyümölcs*. Hagyományos ritmus-érzéket, 4/2-es magyaros osztást támogat az élénk choriambusi élmény, alaposabb elemzés azonban inkább 3/3-as metszetkapcsoló szimultán hatost fedezhet fel. A *sok gyümölcs* értelmes szólam, ahol ráadásul a *sok* — tehát a jelző — értelmi nyomatéka súlyosabb, ezt bizonyítja,

hogy a következő sor ismétli is. Mindez szokatlanabb choriambust, metszetet jelez, így együtt pedig friss, különös ritmusélményt.

Már a hatosok leírása is jelzi, hogy Ady ritmikáját funkcionális elemzés, értelmi, hangulati vizsgálódások nélkül inkább csak sejteni lehet, hogy Ady költészetében folyvást közös figyelmet kíván „tartalom és versforma”. Mert kölcsönhatásuk teljesen harmonikus.

A sorok leginkább makacs következetessége, a szótagszámörzés esztétikai funkciójában mintegy a sor- és versszerkezetek mélyén munkáló rendkívüli változatosság ellenpontja, a modern ritmusélmény részévé vált egyetlen látványos monotónia.

Sorok és versek belső szerkezete párhuzamos a változatosságban, az azonosságot sugalló keretek mögött minden sajátos, egyszeri.

Elméleti apróság, de aligha jelentéktelen, hogy a versben elég sok a felező hatos. Ez az eredeti magyaros képlet valójában csak jambusi ritmusnemmél érvényesülhet valódi erővel kettős ritmuson belül, hiszen a közös metszetet követő szótag gazdag nyomatékai így találkozhatnak jambusi arissal. Ez trocheusi komponens esetében képtelenség — a sorokat hol magyaros, hol időmértékes vezérritmus irányítása alá rendeli. Mint például a *Himnusz* trocheusi hatosaiban. (Ha „zökkenőről” beszélhetünk a kettős ritmuson átható ritmusélményben, akkor elsősorban magyaros felező hatosok és trocheusi hatosok kapcsolatában igaz ez. Persze, a bimetrizálás lazább követelményeit nem helyes a szimultaneitás szigorúságával mérni — minden pejorativ kategóriát mellőzni kell addig, míg fel nem derítjük teljesen a kettős ritmus sokféle ágazatának szuverén jellemzőit . . .)

A *hetesekre* Az *árvaság kertjeiben* páros sorait vesszük példának. Részletes magyarázatok helyett gyakran folyamodunk a rövidítések tömörítő segítségéhez. Sokszor variációkat is jelzünk.

Csatakos, buja kertek a, a, cs 3/4

E tagolás ütemkapcsoló szimultán sort mutat, amelyben a jelző enyhe nyomatékát (*buja*) magyaros metszet utáni ritmikai többlet segíti. A hatodik szótagot anapestusi arsis támogatja.

E sor másféle módokon is ritmizálható. Egy-két variációt nézünk a továbbiakban.

p, ch, cs 3/4

a jelző (*buja*) és a főnév (*kertek*) indító szótagjainak nyomatékai nagyjából kiegyensúlyozottak; első tagja után metszett choriambus jelenik meg, metszetkapcsoló szimultán sorban, ahol azonban két apró furcsaság zavar csupán: a 3/4-es magyaros tagolás külön funkciójának hiánya s a metszetkövető szótag thesis-értéke. A hatodik szótag továbbra is versláb-arsis.

p, ch, cs 5/2

Ezt a változatot tartjuk hitelesnek. Indokaink: a sor metszetkapcsoló szimultán változat, ahol a choriambus metszete az általánosabb, Ady verseiben gyakoribb helyen, harmadik szótag után jelentkezik. Aztán a metszetkövető szótag a sor *egyetlen* tagját juttatja éles nyomatékhoz, illetve — e tagolásban a sornak csupán egyetlen szótagja jut feltűnő nyomatékhoz. Ennek funkcionális szerepe nyilvánvaló: a *kertek* szó versbeli szimbolikus súlyát fokozza az emocionális jelző mellett. Bizonyítja e gyanúkat az is, hogy a szimbolikus fogalom már a címben megjelenik, az első öt sor pedig — változó grammatikai toldalékokkal — még háromszor említi. A jelzők együtt érdekesek, a főnév a súlyosabb.

Elemzett sorunk tehát a hetesekben már gyakran megjelenő 5/2-es, magyaros lejtést is kifejező, metszetkapcsoló szimultán sor, ahol a metszetkövető nagyerejű nyomaték funkcionális szerepe is kitapintható.

Bizonyos tanulságokat azonban még ezek után is ígér a sor. Hagyományos elemzési modorban, tisztán monoritmikus időmértékelés szerint egy trochaizált pirrichuszt követő

adonisi sor csábítja kalandra a hallgatót, a klasszikus időmértékes versben egyébként is ritka choriambus könnyed metamorfózisa árán. Ilyen alapon persze az egész sor *lejtése* ereszkedő lenne. Mi nem vállaljuk ezt, mert Ady sorai általában híven követik az egész versre jellemző ritmust, ami e költeményében a leggazdagabb eredményekkel biztató jambusi szimultaneitás. És a funkcionális elemzés sem nyugodhat bele a hagyományos értelmezésbe. S még egy érv: a szólamot tagoló metszet nem zárja ki a magyaros tagolást, hiszen éppen e szimultán metszet sajátossága, hogy csökkenti a szünet szerepét, egysodrású, intenzív sorokat teremtve.

A vers hatodik sora:

Tán sohse hittem volna s, j, js, cs 5/2

A negyedik szótag időmértékes arsisa itt is rejt enyhe 3/4-es magyaros tagolást, de inkább a jambusi arsisok következetes értelmi nyomatékosítása és a metszet mögötti szótag nyomatékának kiemelkedésével kapcsolatos igény között húzódo ellentét adja a bizonytalanság magyarázatát. A monorítmus minden változatban szikár rendhez szoktatta ritmusérzékünket, s a szimultán verselés rendjét ismerő költészetre is bizonytalankodással válaszolunk.

E hetesek között 5/2-es metszetkapcsoló változatra ellenállhatatlan, kitűnő példa a 12. sor:

Új buzdulásnak, másnak s, j, js, cs 5/2

A hatodik szótag súlyos nyomatéka több rétegű: közös metszetet követ; természetes hosszúságú; jambizált spondeus arsis, ahol a thesis egyetlen nyomatéka az időmértékes helyzetbeli hosszúság; érzelmi-értelmi erős intenzitású, minden sóvárgás, álom és vágy átfogó kifejezésének első tagja. Hatását a környező ütemek sem zavarják, hiszen a megelőző jambus szó belsejében, tisztán ritmikailag érvényesül, a sorzáró ütem pedig egyúttal szózáró csonkaláb.

A 16. és a 20. sor:

Már-már sohase mernek s, tp-j, cs 5/2

Kik új utakat vágnak j, tp-js, cs 5/2

Metszetkapcsoló szimultán sorok, akár pirrichiuszokat érzünk a második ütemben, akár a harmadik szótag után metszett modulált choriambusokat. E choriambusok kezdő tagja rövid időmértékes szótag, enyhébb nyomatékuk a záró szótagok fokozott nyomatékaival (ezek időmértékesen is hosszúak) funkcionális nyomatékrendet valósít meg a sorban.

A 14. sor:

Virulhatnak a kertek j, ch, cs 5/2

Jambusi indítás után sorközépi tiszta choriambus következik, amelynek — jambusi sorban oly gyakori módon — negyedik szótagja hord súlyos nyomatékokat: kettős metszet utánit, értelmet, a vers már említett szimbolikus kulcsfogalmának megfelelőt. És e choriambus első tagja szó belseje, csupán helyzetszerű időmértékes hosszúsággal, legfeljebb a kifejező képzőnek juttatva némi sajátos nyomatékot.

Hasonló szerkezete ellenére is más a 24. sor:

Hogy egy régi kilebben j, ch, cs 4/3; 5/2?

Az indító jambus nem túl éles, de tiszta. Problémát a sorközépi choriambus okoz: elméletileg tiszta változat, hiszen időmértékes alapon mért tagjai arányosak. Külön érdekes, hogy az ereszkedő lejtés érzetével kacérkodó megoldás, az első szótagra hulló gazdag érzelmi-érzelmi nyomaték jelentkezik. Eddig mindez a leíró verstan tényközlése. Innen kezdve azonban már csak funkcionális magyarázat nyomán indulhat a leírás is. Ha ugyanis a távolodás, az

áttűnés idő- és térbeli élményét kifejező igekötőt tekintjük értelmi nyomatéknak, akkor a choriambus egy tiszta trocheus és egy spondaizált jambus modulált változata. Ha azonban az egymást követő élmények elmúlásának könnyűségét, oldódását, tovatűnését híven követő igező az értelmileg ideillőbb, akkor kiegyensúlyozott choriambust kell jelezniünk, olyat, amelynek erős indítását igen erős záró szótag ellensúlyozza. A strófa (és az egész vers) általános hangulata ennek az utóbbi ritmusértelmezésnek kedvez. Különösen pedig a choriambus + csonkaláb szerkezetében suggesztíven ható adonisi sor-élmény.

E sorral kapcsolatban folyvást fölmerül az egyértelmű verstani leírás bizonytalansága, általánosabb érvénnyel pedig a tisztázott keretek közötti mindenkori precíz megoldás hitele. Éppen funkcionális alapon diktál e sor értelmileg is kettős vonulatot, távolodást és könnyedséget, elmúlást és derűt egyszerre, ellentétekben élt életet, nosztalgiát és megnyugvást. Szerintünk innen ered a stabil alapozású belső ritmikai bonyolultság, amit egészében érdemes megőrizni, így hitelesebb. Szerintünk tehát metszetkapcsoló, choriambizált szimultán sor a vers záró sora, 5/2-es magyaros tagolást sejtető, amely mögött kiolthatatlan kísératként ott lebeg egy ütemkapcsoló, magyarosan 4/3-as hatású hetes is. — Feltevéseink további elmélyült funkcionális értelmezésektől várhat és nyerhet támogatást vagy elutasítást — csupán jelezni szeretnénk volna egy kivételes sorban a ritmusnemek rétegződését Ady költészetében.

A hetes egyetlen hagyományos hangsúlyos tagolása a 4/3-as. Az *árvaság kertjeiben* a sorok között többször találkozunk ilyenekkel is — a szimultán versben folytonos ritmikai lebegést teremtő keveredésnek, metszet- vagy ütemkapcsoló sorok természetes kapcsolódásának alapján.

4. sor:	Kissé árván tekergek	s, s, j, cs	4/3
8. sor:	Csábultam a bokorba	ts, jp, j, cs	4/3
22. sor:	Egy-egy áldott ligetben	jp, s, j, cs	4/3

Ezekben jambusi dipódia kapcsolódik négyes magyaros ütemekhez, s legtöbbször (de nem törvényszerűen) háromtagú szó alakítja ki a sorvéget. Ennek egyetlen kivánalma van: rövid magánhangzós nyílt szótaggal kezdődjék. Ady szimultán ritmusának jellemző törekvését a jambusi lejtés megőrzésére illusztrálják ezek a 4/3-asok: az utolsó egész versláb jambus, thesisén indított szóval, értelmi nyomatékkal. Ha csak a magyaros tagolás lenne ott e magyarosan is tagolható sorok ritmusában, akkor a hetesekben kínálkozó monoritmizálást igen könnyen el lehetne érni. A magyaros metszetet követő szótagnak bő nyomatékokat biztosítva, időmértékesen is. A thesis-értékű ütemkezdetek a jambus következetes érvénye mellett vállanak.

Versünkben is találunk egy-két olyan sort, amely az egész költemény meggyőzően szimultán ritmusában szokatlan, szinte aritmikus, csupán a mindkét irányú — ezáltal szimultán — ritmusélményt is őrizni képes változat. Nem sugallják az alapritmust, de nem is tagadják — a szótagszámőrzés esélyét tartogatják. És még valamit: ezekben a bizonytalan sorokban általában igen sok a rövid szótag (A *leveleimen* korábbi példájában is), a mindenféle időmértékes ritmusedencia biztosítéka. Ezek sorrendje ugyanis csaknem közömbös, míg hosszú szótagok sorozatában egy-egy véletlen rövid könnyen lejtésváltást okozhat, olyat, amely általában idegen Ady ritmusától.

10. sor:	És az adakozásnak	st, tp, j, cs	? (2/5)
----------	-------------------	---------------	---------

E sorban a monoritmizálás hat, gyengén jambusi. A magyaros merész osztás (2/5) indokai nem erősek. Ilyen sorok örökös, tartós ritmusbizonytalanságot visznek a szimultán verskebe.

De lehet-e számottevőbb eredménye egy új verselésnek, mint az, hogy folyvást figyelemre ösztönöz, folyvást nyugtalanít, hogy a logikus felismerhetőség, leírhatóság ellenére is

mindaddig ismeretlen ritmusharmóniák és diszharmóniák végletei közé sodorja hallgatóját?

Ady szimultán *nyolcasai* a ritmusnemek eredeti sajátosságai felől nézve különösen zaklatottak, folyvást monoritmizálásba hajlóak.

Az *Utálatos, szerelmes nációm* a felező nyolcas hagyományos emlékei mögött érvényesíti a sokirányú alkalmazkodásra készített moduláló jambizálást. Ady szimultán sorváltozatai között ez az ütemkapcsoló nyolcas a leginkább bimetrikus típus. A jambusi kíséret szinte sohasem tiszta, azaz: spondeusok, choriambusok, pirrichiuszok tarkítják s olykor homályosítják érvényét. Néhány sor időmértékes kísérete inkább trocheusi: *Igy csalódom s hogy csalódom*, (t, ts, t, ts — a trocheusokat alig érezhetően spondaizálja a thesiseket érő logikai nyomaték); *Mintha régen bujtogatnék* (t, ts, t, js) — trocheusi arsisok és értelmi nyomatékok kapcsolódnak. A sor első felében *csak* a második időmértékes ütem, a trochaizált spondeus „szabálytalan”, a második sorfél pedig a rendkívüli alkalmazkodásra képes jambusi sorokban is hiteles lehetne, choriambus, egyúttal érezhető jambizált sorvég. E második sorfél menti meg az egész sort a trocheusi asszimilációtól, ilyen különös variációban teremtve erős magyaros ritmushatást.

A vers 24 nyolcasát együtt szemlélve, a következő főbb jellemzőket érdemes kiemelni. 18 hatásos felező nyolcas (75%).

A többi adatot — verslábak rendjéről, metszet előtti és metszetkövető dipódiák lejtésváltozatáról — kis táblázatban tekintjük át.

Ütemváltozatok (verslábak)	Összesen (100% = 4 × 24)		A sor	
			életn	végén
jambus	15	16%	7	—
trocheus	24	25	10	6
spondeus	44	46	5	19
pirrichiusz	13	13	4	—
sorkezdő trocheus choriambizációban	5	—	—	—
trochaizált spondeus	19 (100% = 44)	43	2	11
jambizált spondeus	8 (100% = 44)	18	—	4

Dipódiák (100% = 2 × 24)

lejtésváltozata	metszet előtt		metszet után	
	jambusi	15	62%	3
trocheusi	6	25	9	37
indifferens	3	13	12	50
a jambusiból choriambusi	1 + 4		2	

A felező nyolcas vezérritmusa mögött lebegő jambusi modulációt erősítik adataink köréből a következők:

A metszet előtti dipódiáknak csaknem kétharmada jambusi, ami feltűnően magas arány, hiszen emelkedő lejtésű sorok trochaikus indítása megszokott.

A metszetkövető dipódiáknak *csak* kb. egyharmada trocheusi, és ezt az arányt többnyire a 3. ütem tiszta trocheusa biztosítja spondaikus sorvég társaságában: jambusi alapozású versben ugyanis a sor záró szótagjának kettős időmértékelése (ha egész versláb az utolsó ütem) spondaizálja a trocheusi zárlatot.

A közömbös, legtöbbször spondeusi sorvég 50%-os aránya is azt sugallja, hogy a metszetkövető dipódiák trocheusi hatása a jambizálás *ellenére* érvényesül. Kíséréljük meg e „zökkenés” magyarázatát:

A nyolcas megszokott magyaros kétütemű változata a felező. Ez nyilván mindkét sorfél (mindkét ütem) páros szótagszámaéhoz vezet, amelyben a jambusi moduláció *a*) vagy szótagszámnövelő verslábak beiktatásával (időmértékes szokatlansággal), *b*) vagy a metszetkövető magyaros nyomaték metrikus thesisel való sorozatos találkozásának elfogadásával (a magyaros nyomaték szokatlanul következetes gyengítésével) valósulhat meg. Ugyanitt trocheusi moduláció kétszótagú verslábak következetes érvényével metszetkövető nyomatékok találkozását biztosítja. Egész sorokban trocheusi moduláns vagy sűrű metrikus „kopogással” fenyeget, vagy a moduláció teljes elhalkulásával, monoritmikus magyaros ritmus egyhangúságával. Ady különös módon kerüli el a monotónia mindkét irányát, s alkot a *felező nyolcassal* is szokatlan, új ritmikai harmóniát.

Ha e „kettős ritmus” fontos nyeresége nyomatékváltozatok bővítése, akkor várható, hogy négy szótagú magyaros ütemek *után* trochaikus, nyomatékkapcsoló időmértékelés jelenik meg. Ez jambusi indítású sorokban is célravezető, hiszen ezekben az első dipódia jambusi lejtését az indító szótag ereje nem zavarja: a kezdő versláb lehet trocheus. Az eredendő magyar nyelvű jambizálás ősi licenciái a trocheusihoz közeli változatokat is vállalnak.

Azokban az elsősorban magyaros tagolást érvényesítő, ütemekhez dipódiákat kapcsoló kettős ritmusú sorokban, ahol bizonytalan a moduláció lejtéstípusa, a felismerés lehetősége a *sorkezdő* dipódiákban rejlik.

Ütemkapcsoló kettős ritmusban a jambizálás (jelentős mértékben a nyomatékmegosztás miatt) lágy lírai hangulatok spontán hatását keltheti, e hangulatok természetét a ritmusban maradéktalanul képes követni. A nyomatékok interferenciája miatt annál is szelídebben, ahogyan tiszta jambusi versekben oly régóta tapasztalta a magyar költészet. Ady ismeri e hatást, s az ő erős, intenzív költészete szinte mindenkor csak látványos, érzelmfestő szerepre hívja a kettős ritmus e változatát. Az *Utálatos, szerelmes nációm* 17. sorát (*S a szívem úgy dalol mégis*), az egész költemény leginkább oldott, legkevésbé vívódó, legérzékenyebb, leglíraibb sorát viszi a jambusi könnyűség lebegésébe (magyaros és jambusi sormetszetek funkcionális megosztásával). A trochaizált spondeusi sorvég azonban itt is utal a tartalmi-érzelmi nyugtalanságra, amit kiemelkedő motívumok is érzékeltetnek. Így az ellentétes érzelmek vallozás-értékű lírai megnyilatkozása a címet ismétlő utolsó sorban, melyben a dallamos jambizálás „hibátlansága” komplex funkcionális magyarázatot kínál.

A metszetkapcsoló, 5/3-as nyolcasokra néhány példát *Az undor óráiban* c. versből idézünk.

5.	Én halni térő agg legény	s, j, js, j	5/3
17.	Gőgös undorral volna jó	t, s, js, j	5/3
20.	Egy gyöngé bordás, rossz hajó	js, j, js, j	5/3
21.	Itt voltunk: voltak vészjelek	s, js, js, j	5/3
24.	Hogy mozi-képként nézzelek	t-j, js, j	5/3

Ady mindig szimbolikus tartalmú-mélységű jelzőinek, a *jó* s a *rossz* grammatikailag modulált változatainak ellentétét ritmikailag is pontosan érzékelteti: a stórfát övező sorok végére helyezi őket, sorzáró jambusi arsis erős hatásával társítva az értelmi nyomatékú *jó-t*, s maximális nyomatékokkal dúsítva a *rossz* komplex jelentését, súlyát — véleményünk szerint tehát nem csak a rím miatt kerül kissé előbbre ez a jelző.

E metszetkapcsoló nyolcasok között különös, gazdag variációkat találhatunk. *A régi csapszékben* 5. és 8. sora:

Tán meghal ez a kicsi dal	s, jp, jp, j	5/3
S mégis mienk a diadal	ts, j, jp, j	5/3

A sorok második felében mindkettő pirrichiusszal kezdő jambusi dipódiákat mutat. Ezek kezdő szótagja határozott névelő, *magyar tagolásban* a metszet körüli pozíció miatt bizonyos nyugtalanságot kelt, akár az első, akár a második ütemhez ellenkezés nélkül kapcsolható. Az első példa névelőt megelőző mutató szócskája értelmileg is 5/3-as tagolást ajánl, amit ritmikailag a közös metszetet követő nyomatékbővülés jambizáló jellege híven követ. Ez irányít bennünket a 8. sor 5/3-as magyaros leíró értelmezése felé is.

Ezt az 5/3-as magyaros tagolást érzékelhetjük a vers 12., utolsó sorában:

S nem, aki nem vár s hamar üt ch, ch 5/3!

A jambusi vonulatban igen szuggesztív kettős choriambus jelenik meg, amely a magyar verselés gyakorlatában sokszor teljes magyar ütemeket, négyeseket kapcsol, nyolcasban a felezést mechanikusan provokálva. Az értelmi tagolás, a logikai s metrikai nyomatékok elrendeződése azonban ismét új megoldásokat teremt. A sor első choriambusának szélső — hosszú — szótagjai egytagú szavak, a strófa folyamatában is fokozódó erejű, ismételt tagadás. Itt tehát a choriambus enyhe jambizáltságát az ismétlés biztosítja. A második choriambus kezdő tagja szólamszerűség tekintetében minden továbbitól elválik, de erősen kapcsolódik a reá vonatkozó tagadást hordozó megelőző szótaghoz. Ez az értelmi, szólamszerű kapcsolat eldönti a magyaros tagolás 5/3-as érvényét, s az időmértékben is enyhe szokatlan-ságot okoz: az első tagja után metszett második choriambust. A sor tehát magyaros és choriambusi metszetet kapcsoló szimultán nyolcas.

Érdekessége miatt említjük még *Az undor óráiban* 21. sorát.

Itt voltunk: voltak vészjelek s, js, js, j 5/3

Funkcionálisan indokolható minden szó értelmi súlya — s ami ebből ritmikailag következik: a jambusi arsisok következetes (nemcsak főmetszet utáni) nyomatékolása. A sűrű jambusi nyomatékok eredendően tartalmi funkcióját növelik még más ritmikai tényezők, így pl. a múlta utaló ige ismétlése — és leginkább a feltűnő alliteráció.

A jelzett nyolcasok — Ady nyolcasai — minden megszokottságtól mentes, egymástól is különböző rítmusesztétikai hatásokat bontanak ki, ott alkotva alapvetően újat, ahol elméletileg már várni sem lehetett. Ott, ahol — az ösztönös szimultán ritmizálás nyomán — Arany is annyi meglepőt hozott (*Keveháza*).

A *kilencese*k kétütemű változatai igazában csak szimultán versek eredményei. Ady sokszor alkalmazza őket. Két általános, szinte egyformán kedvelt változata a 4/5-ös és az 5/4-es osztású, az előbbit inkább ütemkapcsoló, a másikat inkább metszetkapcsoló típusban találjuk.

A *Tavaszi van, úrfi* 21., 22., 25. soraiban (Mikor dámáid elengednek; Mikor a nóták elbocsátnak; Mikor mindenek elmaradnak) a közös metszetet követő fokozott ritmikai nyomatékok mindenütt az ismétléssel is kiemelt súlyos jelentésű igeikötőkre hullanak. Az *Idő rostájában* 2. sora (Áll az Idő és *rostál* egyre) szintén ismétléssel fokozott maximális szimultán nyomatékokat juttat a *szimbolikus értelmű szónak, közös metszet után*. S az „aszott nemzetek” vádoló jelzői (Aszott nemzetek, *hült* világok; Világok, népek, *gtrhes* eszmék; De elmúlnak a *renyhe* népek) hasonlóan teljes ritmikai nyomatékok hordozói, mint az ellenpólus, a másik hangulati végtel szavai: Az Úr, az Idő áll örökké; Szóljak próféták új szavával; S velük együtt a *tiszta* Lóthok. — E sorok tehát a metszetkapcsoló 5/4-es tagolás közvetlen példái.

A *Beteg századokért lako*lva sok 4/5-öséből mindjárt az első sort idézzük: Ha jókedv űz, horkantan állok — Itt a magyaros ötös, tehát a metszetkövető sorfél időmértékesen trochaizált spondeussal indul, amit éles jambus követ, choriambust alkotva egymással. A sorvégi csonka-

ütem fontos szerepét tölt be: a choriambus és a magyaros négyes immár szürke kapcsolatát oldja át ütemkapcsoló modorban is szokatlan magyaros ritmusélménybe, ötösbe.

E vers 3. sora: Óh, nagy, komor, hős ideálok

Jambusi dipódia (enyhén choriambizált modorban) és tiszta choriambus után egy csonka ütem — ez a sor időmértékes vonulata. A második choriambus élen nyomatékolt, az ütemkapcsoló sorban a magyaros metszetet követő ritmikái nyomatékot is magához láncolva. A 13. sor kezdő choriambus után hangulatfestő, nyomatékmegeosztó ütemkapcsoló szimultán ritmust ad: *Minden olyan szomorú törvényt.*

Vannak ritkább szimultán sorváltozatok is e versben. Sorkezdő anapesztussal ütemkapcsoló 5/4-esek: Örööm gyarló célja előtt (a, s, ch); Fajom, átkom, bús magyar mezők (a, js, j, j — a szólamszerűség alapján inkább metszetkapcsoló, ahol a második ütemet tagolja a metszet).

A *Mámora gyilkol rejtelmesen* sorában különös, súlyos elméleti kérdés éleződik. 5/4-es tagolása értelemszerű, világos. Jambusi vonulatát sorzáró tiszta jambusa s az egész vers következetes jambizálása szuggerálja. Kérdés azonban, hogy metszetkapcsoló vagy ütemkapcsoló-e a sor? Első magyaros üteme öt szótagos, mögötte közvetlenül adonisi sort hallunk. Az itt is jelenlevő 3/2-es belső tagolás nyomán daktilus-spondeus kettősét, s ami ezzel jár: ereszkedő lejtést érzünk, amelynek feltűnő funkciót kellene betöltenie ebben a jambusi versben. Ha a 3. szótag után metszett gyakori choriambus-típust tekintjük indítónak, akkor a sor lassan trocheusi lejtésűvé válik, ami ismét funkcionális magyarazatot igényelne — amit hiába keresnénk. A sor időmértékes szerkezete nézetünk szerint belső csonkaütemmel fejthető meg, kérdés, hogy erőltetés nélkül-e (— o o — / — / — — / o —). A pentameter hétköznapi gyakorlata a soron belüli csonkaütemet lényegében ismertté, elfogadottá tette a magyar nyelvű időmértékes költészetben. A szimultán versben a jambizálás nem kitüntetett sorformában is megjelenhet időnként, kivételként, a magyaros ütemtagolás támogatását vállalva. A sor ritmusa így végeredményben metszetkapcsoló 5/4-es kilences, ahol a soron belüli csonkaütem ellensúlyozza a négyes megszokott, teljes időmértékes aláfestését, a négyes mögött érezhető enyhe choriambizációt.

A leíró verstan vívódását a *Sappho szerelmes éneke* fokozza fel: mindhárom strófája négy szimultán kilences és egy szimultán ötös kapcsolata, ahol a híres szapphói sorok ereszkedő lejtését hiába keressük. A 2. sor például:

Szemben ki ülhet szép szemekkel ts, j, js, j, cs 5/4

magyaros 5/4-es és időmértékes, jambusi kilences metszetkapcsoló szimultán sorváltozata, metszetkövető pozícióban az alliterációval is erősített, kifejező jelzővel.

De e kilencesek között az ötös ütemek időnként megtévesztően hatásos adonisi sorok:

Boldog legény, <i>istenek párja</i>	s, j, t, js, cs	4/5
Rémegően, <i>félve, halóan</i>	p, s, t, j, cs	4/5
Állok és már <i>érezem a vesztém</i>	t, js, t, j, cs	4/5

A choriambus + csonkaláb szerkezete lejtésváltás nélkül, régi gyakorlatnak megfelelően simul a jambusi ritmusvonulathoz, s a szimultán vers Ady-féle teljességében egy alapvetően más ritmusváltozat gazdag értékeit is magába tudja olvasztani. Bizonykodjunk, hogy a strófázáró sorok sem adonisi sorok? Aligha van értelme, hiszen azok is, bár az egzakt leírás az egész vers ritmusából kiindulva choriambus és csonkaláb kapcsolatát köteles vállalni. Közben egy elméleti sclerosis, a lejtés-gyötrődés gyógyítását . . .

A kilencesek jellegzetes változatai (4/5, 5/4) mellett említett példáink időnként egyéb tagolásra is mutatnak példákat, 3/6-os, 6/3-as osztásra.

Be igazság szerint hullunk ki	jp, js, j, s, cs	6/3
A beteljesedett végzetek	a, p, js, j	6/3

Az első ütemkapcsoló, a második metszetkapcsoló 6/3-as változat. A *Fejűnkre lassan-lassan nőnek* talán 3/6-os, tökéletes jambusi alapejtéssel, jambizált spondeusok beszövésével, jambusi arisok és értelmi nyomatékok kapcsolásával, enyhe fokozást — tartalmi funkciót — fejtve ki. Lehetne 5/4-es is, de ritmusérzékünket a szólamszerűség inkább gyenge 3/6-os magyaros tagolás felé irányítja. A *Beteg századokért lakolva* élénk 6/3-as magyaros tagolása mögött ütemkapcsoló szimultaneitásban a következő időmértékes vonulat figyelhető meg: j, ch, j, cs. Ez a vers utolsó sora s egyben címe.

Itt jegyezzük meg, hogy Ady verscímei számtalanszor ritmizálhatók a szimultán ritmus vázolt rendszerében, önmagukban is ritmusosak, verssor értékűek.

Nézzünk ezután néhány bizonytalan magyaros tagolását, inkább monoritmikus időmértékes sort a kilencesek között. A *Tavas van, úrfi* második sora:

Dallal kell Tavaszban futkosnod s, st s, s, cs ?

Lehetne háromütemű sor magyarosan (a kétütemű változatok közül a 6/3-as is, a 3/6-os is bizonytalan), az első ütem mögött talán sor élén — igen ritkán — másutt is megjelenő molossus (— — —) bukkanna föl, a második és harmadik ütem pedig jambusi indítású felező szimultán hatóként lenne elemezhető. A magyaros értelmezés visszahat az időmértékes leírásra, ebben tehát szintén jelentkezik az előbbi bizonytalansága. Egy bizonyos: mechanikus metrizálás, a második ütem trocheusi megőrzése csak a ritmikai különbséget ismerné el, amit a magunk részéről csupán alapos funkcionális magyarázattal tudnánk elfogadni.

Az *Idő rostájában* első sora: *Kezében óriás rostával* (j, j, j, s, cs) szép jambusai inkább monoritmikus jambizálásra vallanak, ahol a sor szinte egyetlen lélegzet, sem jambusi, sem magyaros metszet nem éreztet sortagoló hatást. A 3/6-os metszetkapcsoló típus vers élén annyira szokatlan, hogy inkább tapad monoritmikus elvhez a ritmusérzék. Az ütemkapcsoló 6/3-as változatot pedig a szólamszerűség érvénye gátolja.

A három költemény valamennyi kilencesét rendszeresen megvizsgálva néhány statisztikai jellemzőre akadunk. Elméleti érdekességük miatt röviden megemlítjük őket.

Csaknem négyszer annyi a jambus, mint a trocheus (a szimultán nyolcasokban nem ilyen egyértelmű az arány). A közömbös ütemek (spondeusok, pirrichiosok) száma a jambusokéval vetekszik, aminek közvetlen magyarázatát abban látjuk, hogy a metszetkapcsoló és ütemkapcsoló sorok egymást megközelítő aránya, természetes keveredése a jambusi modulációban nem trocheusi „zökkentést”, ritmikai karaktervesztést okoz, hanem a közömbös verslábak számát növeli meg. Feltűnő a modulált ütemeken belüli kiegyensúlyozott arány pl. jambizált vagy trochaizált spondeusok között — a meglepetést természetesen az utóbbiak magas száma okozza. Ezt azonban magyarázza a jambusi alapejtésű sorok licenciája, a sorkezdő trocheus; a modulált choriambusok áramában pedig sokszor zavartalan jambusi lejtés részei lesznek, ütemkapcsoló sorokban meg a magyaros hatás élénkítőivé válnak.

Elméleti érdekesség a spondaizálás aránya: több a spondaizált jambus, mint a spondaizált trocheus (kb. 10 : 1 az arány!).

A magyarázat kézenfekvő. Egyrészt indokolja e jelenséget a jambusi dipódiák, illetve jambusok ütemekkel s így igen sokszor szavakkal való egyeztetése. Az eltérő típusú nyomatékok (időbeliek és hangsúlyosak) megosztása nem zavarja az eredeti monometrikus változatokat, alkalmat teremt viszont a közvetlen ritmikai helyzet, a variációs gazdagság kiteljesítésére. Erre csak a bimetrius ritmus képes, ahol tehát a szótagnyi egységek folyvást kettős ritmusjelentés hordozói, de a vers egységes ritmusélményében mindenkor világosan értelmezhetők. Szótagok tekintetében a bimetrizálás a nyomatékkálaszélesítést jelenti. Ha tehát spondaizáltak tekintjük a thesisén hangsúlyos jambust, akkor kimondottan a bimetrius vers rendszerén belül ítélkezünk, valószínűleg igazságosan: a minőségileg különböző nyomatékok egyidejű megvalósítása ritmusteremtő, ritmusjellemző törekvés itt.

Enyhe törvényszerűséget is kell azonban látnunk a felismert jelenségben. A bimetrizálás magyaros vonulatának crejét súlyosan nem nyomhatja el a jambizálás, amelynek egyébként tiszta változatai igen erős asszimilációs energiával rendelkeznek. Ennek enyhítését célozza egyrészt a sorvégi csonka ütem, de a soron belüli is, ezt viszi végbe a sűrű choriambizálás, talán ez magyarázza elsődlegesen a jambizált spondeusok arányának megegyezését a trocheizálattal, s véleményünk szerint ide sorolható jelenség a jambus sűrű spondaizálása. Emellett szól a jelzett ütemek nagyjából egyenletes arányszáma is a három versben. Nem a jambusi vers gyengítése folyik itten, hanem a szimultán vers erősítése.

A leíró verstani elemzésnek Adyra nézve talán végső problémáját jelölhetjük meg abban, hogy zavartalanul keveri a sortagoló tényezők kapcsolásában eltérő szimultán sorokat. Ez örök nyugtalanságba sodorja a hallgatót, akinek folyvást készen kell állnia archaikus időmértéknek (ahol a versláb általában szókat szel) és modernebb, ütem- meg szóegyeztető típusoknak élményszerű vállalására. A magyar költészet egésze ez irányban hat ugyan reánk, de ritmusérzékünk aránylag könnyedén lép túl e „problémán” mindaddig, amíg domináns ritmus vezet, szimultán változatok azonban teljesen eltérő esztétikai hatások miatt éppoly könnyen hozzák zavarba.

Nem csekély eredménye ennek a ritmizálásnak a pusztán alaptényezőkből adódó variációs lehetőség sem. A vers egészének ritmikai karaktere érezhetően változik attól, hogy metszetkapcsoló vagy ütemkapcsoló sorváltozatok irányítanak-e benne. Példáink közül az első kettő (*Tavaszi van, úrfi, Az Idő rostájában*) 5/4-es és 4/5-ös sorok nagyjából azonos arányt mutatja, a harmadik (*Beteg századokért lakolva*) a 4/5-ösöket teszi uralkodóvá — megszokott, ismerős magyaros tagolást ébresztve így, erősebbet, mint a másik kettő.

Összegezve: a kilencesek vizsgálata általános kétütemű sorokat figyelhet meg, ahol gyakran belső tagolás is előfordul, a főmetszet azonban legtöbbször vagy a negyedik vagy az ötödik szótag után következik. Színező jelenség az időnként felbukkanó 6/3-as és 3/6-os, ilyenek a monoritmizálásra emlékeztetők. Ezek beépülése a versbe sajátosan egyszerű, egyedi *versritmust* teremt.

A tízesekre *A perc-emberkék* után soraival adunk példákat. Felező szimultán tízesekben bővelkedik, 24 sorából 19 ilyen. Az utolsó sor kilencesét leszámítva mindössze 4 sor sugall 6/4-es, illetve 4/6-os tagolást. A jambusi lebegés tiszta, hagyományos licenciák tartkítják csupán. A tízesek felezése így többnyire metszetkapcsoló sorokat jelez.

A metszetkövető szavak gazdag értelmi nyomatéka feltűnő pl. a következő sorokban:

Majmos, zavaros, <i>perces</i> , hittelen	ts, tp, js, js, j	5/5
Fenn zűrös, olcsó, <i>kis</i> komédiák	s, j, js, j, j	5/5
Magyar Babelnek <i>ostoba</i> kora	j, ts, j, p, p	5/5
Engemet kötnek <i>égbeli</i> jegyek	t, js, j, p, j	5/5
De építésre <i>készen</i> a kövünk	j, j, j, j, j	5/5

Aztán a funkcionális elemzést szinte provokáló szimultán variációk:

Ments Atyaisten, hogy bennelegyek	t, j, js, t, j	5/5
-----------------------------------	----------------	-----

Két choriambus zárja közre a metszetövező — kiténtetett helyzetű — jambizált spondeust. Hagományos elemzési készség daktilusszal indítana, elfeledkezve a metszetkapcsolás és a choriambizáció tendenciájáról, el arról, hogy Ady szimultán sorainak jambusi komponensében a daktilusz szinte ismeretlen ütem. A trocheusok is természetes rendben — sor élén, choriambusban, spondeusi modulációban — jelennek meg, a monoritmikus jambizálás korszerű, ismert licenciái körében. Ady jambusaiban daktiluszokat vagy adonicusokat keresni — könnyelmű tévedések sorához vezet, a természetes choriambizáció félreértéséhez, szétzilálásához, ritmikai „zökkenésekhez”.

E hatodik sor a teljes emberi irtózat szenvedélyes tiltakozását, megvetés és undor elemi dühét lobogtatja a perc-emberkék majmos, zavaros, perces, ostoba világa felé. Bevezetve

a lidérc-világ végletes ellentétét, önnön tisztaságának vigasztaló hitét (*Engemet kötnék égbeli jegyek*). A részletezett bűnre, gonoszra, rosszra és silányra elfojtott, égbeacsapó indulatok izzó lávája ömlik — s a ritmus felől nézve is látnunk kell, hogy a fordított próbákat mindig hitelesen álló jambizálás itt is remekel — szimultán ritmusban. A két choriambus önmagában is magyaros ritmusesztétikai hatásokkal támogatja a csaknem szólás-értékű mondatot, a metszetkapcsolás szokatlansága, a nyomatékok „rendetlen” elosztása pedig a zaklatott, ingerült hangulatot. Erősebb nyomatékokat hordoznak az első, a negyedik, a hatodik és a hetedik szótagok, a hatodik ráadásul a közös metszetet követő dús nyomatékokat is. Nem véletlenül került ide a *hogy* szócska — ebben a sűrítést (*attól, hogy*), a tagadás és tiltakozás egyik fontos grammatikai elemét nyomatékositja a költő.

Ha van Ady-vers, ahol határtalan indulatok, ellentétek félelmetes hullámai csapkodnak, akkor *A perc-emberkék után* az. S mindezt tökéletes kifejező erővel, alkalmazkodással követi a szimultán ritmus.

A korábbi sorváltozatokból megismert, ritmuselveken belüli bizonytalanság, a leíró verstani elemzés számos dilemmája itt sem hiányzik. A *Robogók honról rejtett vonaton* sor megint a költő által kimunkált és hiánytalanul érzett szimultán ritmus lényegkifejező, a vers egészének esztétikai s értelmi hatását támogató képességét bizonyítja. A hangfestő szót pirrichiusz sebes sodrása kezdi, ahol az első szótagot hangsúlyos nyomaték élezi, a pirrichiuszt enyhén trochaizálva. Ezután a *honról* első szótagjának értelmi nyomatékát társítja jambizált spondeus arsisával, majd a sor titkot sugó szavát kezdi közös metszet után, jambizált spondeus arsisán, s a sort végül choriambussal zárja, amely a *vonaton* értelmi nyomatékát magába rejti. Hangzó versben mindez modulált, enyhén érezhető choriambus és tiszta, egyenletes choriambus közé zárt, egyértelműen jambizált, közös metszettel tagolt spondeust éreztet. Nem anapesztusi kezdetet, noha a két anapesztus közé zárt spondeusi dipódia még mindig könnyedén alkalmazkodna a jambusi ritmushoz. A hagyományos jelölés rendjében minden ilyen rejtett probléma kifejezhetetlen.

A choriambusi — metszetkapcsoló — értelmezés az egész sor hangzására más hatást gyakorol, mint az anapesztusi, ütemkapcsoló felfogás. Az előbbi (nézetünk szerint egyedül hiteles) előadás esetén a *rejtett* első szótagja, tehát a *sorközép* fokozott nyomatékka, szinte egyetlen sodrásban (az ütemkapcsoló értelmezés szükség szerű sorközépi magyaros szünete *nélkül*) hangzik a többi szótaggal, komplex, szimbolikus jelentőségét újszerűen érzékeltetve.

Különös, szellemes változatot gyanítunk a 16. sorban:

Még a holttestem is ellopatom s, s, a, a, 6/4

Metszetkapcsoló 6/4-es, ahol a metszet a harmadik ütem anapesztusi thesisét követi. Enyhe kísértést jelent a sor időmértékes vonulatának (így egész ritmikái szerkezetének) értelmezésében a szó- és magyaros ütemértékű sorvégi choriambikus hangzás, aminek alapján ütemkapcsoló 6/4-esben s, ch, ch jelenne meg. Ismerve azonban Ady általános törekvését az időmértékes ütemek egyik klasszikus örökségének ápolására, arra, hogy a verslábak szókat szeljenek, s a choriambusok se simuljanak magyaros ütemekhez vagy szavakhoz (hanem csak a sorhoz . . .), a magunk részéről az anapesztikus megoldást tekintjük hitelesnek.

A tízesek kapcsán szeretnénk rámutatni a szimultán ritmus — bimetriussal összehangzó — néhány fontos eredményére. A szabad nyomatékmegosztás soron belül bármilyen helyzetű szótagnak, értelmi nyomatékknak képes fokozni a hatását, másrészt a metszetváltozatok körüli dús nyomatékok eddig nem látott erejét valósítja meg, rövidebb sorokban is arányosan osztja el a ritmikailag kitüntetett helyeket, ezáltal gyors, erős hatású ritmust teremt, különösen kedvezőt a rövid, tartalmas szavak számára, a tömörséget, a régi magyar vers egyik erendőt eredményét keltve új életre.

Ahogy a metszetkapcsoló felező tízesek társaságában csak színező jelenség lehet az ütemkapcsoló (a sűrű anapesztizálástól Ady éppúgy tartózkodik, mint az egész magyar jambus,

gyakorlat), szintén így jelennek meg a hatossal kombinált változatok, hiszen ezek meg magyaros szempontból feltűnő (bizarrr) ritkaságok. Nem egyszer hajlamosak e sorok a háromüteműségre. Az egyes sorokról komplett ritmikai vizsgálat alkalmanként pontos leírást adhat — az auditív élmény azonban éppen e sorokban sokszor bizonytalanságot érez, ami e sorváltozatok elsőrendű ritmikai funkciója lehet: szokatlan, nyugtalanító, „lebegés”-t állandósítva. Az eredendően szimultán sorok védelmét minden megszokástól e sortípusok biztosítják a leglátványosabban.

A tizenegysek többnyire háromüteműek.

A Volt nálamnál már haragosabb Élet s a Megint nagy vizekre néhány sorát vesszük elő. Egyesekben mindhárom ütem jambusi dipódiákat kapcsol magához:

Szeretnek-e, kik szerelmet lihegnek j, j, st, s, j, cs 4/4/3

Nem csalom-e azokat, kik szeretnek t, j, tp, js, j, cs 4/4/3

Más sorokban mindkét helyen közös metszet jelentkezik:

Félelem nélkül félős bajok útján t, js, js, t, j, cs 5/4/2

Tengeren pusztul, mintha ifjú volna t, js, js, j, j, cs 5/4/2

Olykor a belső értelmezés segíti a leírást:

Szívem vajjon nem szent harang verője s, s, js, j, j, cs 5/3/3

E változatban az első két ütem metszetkapcsolást valósít meg, a második és a harmadik pedig ütemkapcsoló szimultán típust. Lehetne a sor végig ütemkapcsoló: — —/— —/ — — / — —/ — / — —/ —, a magunk érzése azonban az első metszetet mégis ötödik szótag után, magyaros jambusi közös metszetként fogja fel, amit enyhe értelmi tagolás is támogat: a nem szócska tagadó állítás része, a kérdésé, nem pedig a szent harang szólamáé, ahol a szent a nyomatékos (Ady kulcsfogalmainak, jelzőinek egyike), a metszetkövető fokozott nyomaték éppen erre hull. A különös Ady-ritmus így magyarosan is szokatlan változatot teremt, ötös indítású, felező hatossal folytatott tizenegyest. Metszetkapcsoló és ütemkapcsoló szimultán ritmust soron belül. S a 3/3-as sorfél a magyaros metszetet követő időmértekes thesis miatt is enyhe hatosba hajlik át.

Példáinkban a sorok általános tendenciája őrzi a szótagszámcsökkentést, az 5/3/3 5/4/2, 4/4/3 magyaros jellegét. A két vers összesen 34 tizenegyeséből legalább 30 ilyen ereszkedő, s a maradék sem emelkedő, inkább négyütemű: 3/3/3/2. A lejtés szekunder jellegét azonban két-két sorzáró ütem időnkénti összefonódása, az ún. gyors hatos sejtelve eleve bizonyítja. Ilyenkor — ritkán — az 5/6-os vezértagoláson belül jelenik meg belső osztással a tipikus magyaros lejtés:

Szabad-e engem hidegen megérteni a, s, a, j, cs 5/6 (5/3/3)

Verseink fokozottan mutatják Ady kedvelt ritmikai megoldásainak egyikét, az időmértékesen bizonytalan nyomatékú egyszótagnyi szavak kulmináns pozícióba emelését (nem, csak, mit, kik, ki, és, a, az, aztán pl. az -e kérdőszócska), ezek metszet körüli jelentkezését — az enyhe és folyamatos ritmusbizonytalanság szerény szolgálóit.

Itt szeretnénk megemlíteni végül egy már korábban is megfigyelt jelenséget: az ütemhatárok, metszetek után következő ritmikai nyomatékok hatásosan érvényesülnek rövid magánhangzós nyílt szótaggal induló, logikusan nyomatékos szók élén, ezek metrikai hátrányát remekül egyenlítik ki ezek a soronbelüli kiténtetett helyek. Mivel az ütemkapcsolás és metszetkapcsolás egyaránt érvényesül, a sorok bármelyik szótagja elérheti ezt a nyomatékot — azaz: a természetes magyar beszéd hangsúlyviszonyai sajátos rendjükben jelenhetnek meg, semmiféle metrikai, ritmikai kényszer nem zaklatja őket. Az értelmi nyomatékok soha nem látott ritmikai támogatásban részesülnek.

A magyar nyelvű jambizálásban rejlő evidens kettős ritmus a magyar költői gyakorlat múltjára s jelenére egyaránt jellemző. Horváth János (*Vitás verstani kérdések*, 84) a *Bánk bán* e sorát: *Világot érő szép szemed berogy* éppen ritmikai vizsgálódások közben hozza „gyönyörű” példának, anélkül, hogy megnevezné karakterét (metszetkapcsoló szimultán tízes, felező; az esztétikai értékek bősége erre a ritmikai vonulatra rakódik, tartalom és forma tökéletes harmóniáját alkotva). De közismert Petőfi-sorok is hozhatók példának:

Trombita harsog, dob pereg ch, js, j 5/3
metszetkapcsoló 5/3-as szimultán nyolcas

Európa csendes, újra csendes j, j, j, j, cs 5/4
jambusi arsisok sűrű értelmi nyomatékaiból is kibontja a közös metszetet követő szó értelmi súlyát; metszetkapcsoló 5/4-es szimultán kilences (Eu = diftongus).

Szakítsa ketté lantja húrjait j, j, js, j, j 5/5
metszetkapcsoló felező szimultán tízes.

József Attila néhány sorát nézzük ezután:

nem mondta, hogy te jó vagy s, j, j, cs 5/2
(*Tudod, hogy nincs bocsánat*)

5/2-es szimultán sor, metszetkapcsoló, a közös metszet után a humánus legszebb jelzőjével ...

Nehéz a szívem. VédjeteK meg engem j, j, js, j, j, cs 5/6; 5/4/2
(*Könnyű emlékek ...*)

metszetkapcsoló szimultán 11-es, a metszetkövető szótagok súlyos értelmi nyomatékával

Elpazaroltam mindenem ch, js, j 5/3
metszetkapcsoló 5/3-as szimultán nyolcas, a csalódás kvantitatív teljességét jelző szóval metszet után

a száraz ágak hogy zörögnek j, j, js, j, cs 5/4
(*Talán eltűnök hirtelen*)

metszetkapcsoló 5/4-es szimultán kilences, metszet után a csalódás kvalitatív teljességét érzékeltető szócskával

Kit anya szült, az mind csalódik végül ch, js, j, js, cs 5/4/2
(*Kései sirató*)

háromütemű metszetkapcsoló szimultán tizenegyes; végzetes összegzésben a teljesség súlyos szavai — metszetek után.

*

Verstani irodalmunk eredendő szemléleti tévedése, hogy a magyarostól eltérő időmértékes ritmusjellemzőket bimetrius vagy szimultán sorokban mindenkor a magyaros tagolás rendjében érzékeli, a magyaros ütemrend alapján ítéli meg. Fogarasi, Greguss, Erdélyi, Arany verstani dolgozataiban virágzik föl először a kettős ritmizálás igazán komplex módszere, a leíró verstan tehát régóta tud a ritmuselvek keveredéséről. Az új jelenség mércéje azonban az akkor még korszerűen eszményített népdal-ritmus. Se szeri, se száma a népdal-ütemek mögött (számunkra nyilván véletlenszerűen) felbukkanó időmértékes ütemek fölötti örvendezésnek, a choriambus és az adonisi sor dicséretének. A népköltészet egykor annyira korszerű felfedezése a verstantudományban termette meg legszívósabb vadhajítását, ami a műköltői szuverén ritmikai eredményeket teljesen elfedte, túlhajtotta a lejtés-problémát, kiélezte a jambus idegenségének téves eszméjét. Greguss büszkén írja: „Rajnis közmondásainkban mutatott fel mértékes alakzatokat, Fogarasi és Erdélyi népdalainkból igyekeztek azokat elvonni” (*Magyar verstan*. 1854. 36). De ezek az alakzatok csak a magyar ütemekhez alkalmazkodhattak, ha nem ezt tették, a legszebb időmértékes vonulatot is hozzátördelték, lassan kialakítva egy — különösen Fogarasiban ijesztő — módszert: minden magyar ütem mögött

időmértékes képletet keresni, cifránál cifrább verslábakat honosítva magyar nyelvünk dicsérete közben. Aztán a „magyar dana”, a zenei ritmus körüli analógiák pontatlanságai társultak a téves lelkendezéshez vagy tétova szomorkodáshoz — miközben a költői gyakorlat lassan lemondott a ritmuselméletéről, ennek segítségéről. Arany és Erdélyi vitája erre a legjobb példa. Arany János — saját verstanának hiányosságai miatt láthatóan vergődve — egyrészt költői érzelme öntudatának hiteles alapján, másrészt újabb elméleti torzulásnak engedve védi ki a ritmusát ért vádakát. (Erdélyi János: *Pályák és pálmák*. Bp., 1886. 489—490.) Hosszabb részt kellene idéznünk (döntő érvet), de terünk nem lévén, csak lényegét említjük: Arany védi a *Keveháza* (olykor szép szimultán) nyolcasainak jambusi lejtését, de megjegyzi: „minden igényei nélkül a hazai ritmusnak”. Földessy—Babits Ady-körüli vitájának előképe ez: az egyik magyarosnak, a másik időmértékesnek érzi a verset.

Mindennek gyökere a monoritmikus elemző készség egyeduralma, a leíró elmélet sajátlatos egysíkúsága. A metszetkapcsolás lehetősége mindenkinek elkerülte figyelmét, s ha szóltak róla, időmértékes sorokban is csak magyarosan (verslábak határán) értelmezték — azaz: beolvasztották a magyaros metszetbe az időmértékeset. A magyar ritmus eme ösztönös védelme, tisztelete a magyar nyelv igazi ritmikái gazdagságáról vonta el a figyelmet. Kétségtelen, hogy a kétféle metszet között különbséget tenni csak súlyos elméleti aggályok leküzdésével lehet — mivel költőink az időmértékes metszetet is magyarosan képzik monoritmikus időmértékes sorokban —, de e különbségtétel elkerülhetetlen.

Költőink írták a remek bimetrikus, olykor szimultán sorokat, az elmélet ezek mellett mindig gyanakvással ment el. Erdélyivel szemben Arany „művészi igazsága” a hiteles. S az elmélet tragikus gyengesége vezethetett csak oda, hogy a nagy költőnek így kellett zárnia válaszát: „Óhajtom, hogy ne szóljon rólam senki, — hagyjanak engem pihenni.”

Vajda jambusai újabb irodalomtörténetünk szerint is „zörögnek”, Ady „zökkent”. Tudjuk és érezzük Horváth János hatalmas erőfeszítésének etikai töltését, ha komolyan vesszük a mondottakat, s ezért idézzük a *Vitás verstani kérdések* nosztalgiját: „Általában, ha költők keverik a versrendszereket, az jogukban áll; az elmélet azonban tartsa nyilván azok eredeti jellegét, s ne zavarja össze őket.”

*

Munkám során sok-sok korábbi verstani eredményt tudtam felhasználni, ezzel az örökséggel azonban itt nincs lehetőségem számot vetni — e szűkrezabott keretek között ez lenne az igazi méltánytalanság. Németh László már említett alapvető munkája mellett Vargyas Lajos, Horváth János, Gáldi László, László Zsigmond könyveinek részei köteleznek különös hálaára, és Kecskés András új szemléletű tanulmánya (ItK 1966).

A magam nosztalgijának valóra váltásában tanácsokért, támogatásért köszönetet kell mondanom Barta János professzornak — aki a téma mellé állított —, Bán Imre professzornak, és Kiss Ferencnek, aki a legnagyobb biztatást adta.

Lajos Szuromi

THE SIMULTANEOUS RHYTHM IN ADY'S POETRY

The various types of rhythm of the accentual rhythmic principle and the iambic types of the metric one are combined in Ady's poems. Since both principles of rhythm preserve their character, the use of the term „simultaneity” seems justified.

Simultaneous rhythm involves far-reaching theoretical problems. As the combination of the factors of division within the lines (Hungarian-type measures and caesura; feet and caesura in metric poetry) is a condition of simultaneous rhythm, the simultaneous variations follow the possibilities afforded by this combination.

Metric (e. g. iambic) dipodies often combine with Hungarian-type tetrapodies, and also other variations are conceivable. In this type of combined rhythm a simultaneous line variation is brought forth, where the *metres* of the two principles *coincide*. Here the two kinds of caesura never meet, since in metric poetry the caesura separates the arsis of the foot; the Hungarian caesura is, on the other hand, at all times a limit between the metres. Further there are simultaneous lines, in which the two kinds of caesura are connected and naturally it is the limits of the metres that are at a variance. This type is called a *simultaneous line* in which the *caesuras are connected*.

By means of connecting and/or separating the arses of the two rhythmic principles, simultaneous rhythm produces a wide range of accentuation, which can never be attained in monorhythms. The maximal stress in this range is borne by the syllable following the caesura of the caesura-connecting simultaneous lines of iambic metre and of Hungarian arrangement of measures. By trochaic metre this cannot be achieved since, in case of a common caesura, the Hungarian (accentual) stress would fall on a metric thesis.

Ady's poetry sweeps between extremes of thought and atmosphere, often dazzling contrasts are displayed within one single poem. Thus for Ady a rhythm suggesting extreme effects was the most suitable one — and this is why his art followed the simultaneous rhythm based on iambic metres, with connected metres and caesuras. Of this style he is a paramount representative in Hungarian poetry.

A ritmikus próza Vitéz János leveleiben

Humanizmus-kori latin nyelvű irodalmunk egészét — és itt elsősorban a prózai termésre gondolunk — még nem vizsgálták meg a művészi stílus követelményeinek, illetőleg megvalósításának szempontjából, sőt bátran mondhatjuk: az egyes írók, egyes művek értékelése sem jutott túl általános benyomásokon alapuló, vagy ötletszerűen kiragadott példákra hivatkozó ítéleteken. Noha a stílus kutatás öncél nem lehet, mégis vitathatatlanul fontos segédeszközként szolgálhat az összehasonlító irodalomtörténetnek; ezért indokoltnak érezzük, ha röviden, a címben jelzett szempont szerint,¹ egy szerző egyetlen művét: Vitéz János *epistolariumát* fogjuk most vállaltóra.

1. A *Leveleskönyv* nyelvéről és művészi értékéről mindenki tett egy-két találó megjegyzést, aki a humanista episztolográfia e páratlan értékű termékét irodalmi vagy történeti szempontból boncoló kése alá vette. Eddigi legkimerítőbb méltatását Kardos Tibornak köszönjük.² Másfelől Gerézi Rabán hívta föl a figyelmet a *Leveleskönyv* szövegét jegyzeteivel kísérő Ivanich Pál megjegyzésére — „*quae quidem duae epistolae (ti. a könyv bevezetőjéül szánt két levél) in magna parte contextae sunt ex verbis et clausulis veterum oratorum, scriptorum et poetarum*” — s vonta le belőle következtetését e levelekben található ritmikus mondatvégződésekre.³

2. A prózaritmus — vagy pontosabban szólva: a mondatok és mondatrészek (periódusok) végszavainak olyatán elrendezése, hogy a szavak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjai jól csengő ritmikus formákat (*cursus*) képezzenek — a XI. századtól kezdve egyike a művészi próza legfontosabb ékítményeinek, s az írásmesterség tanítói, kivált Itáliában, részletesen foglalkoztak a ritmikus mondatvégek (*clausulae*) szerkesztésének szabályaival.⁴

A prózaritmusnak Vitéz *Leveleskönyvében* való jelentkezését vizsgálva mi erre a ritmizálási módra gondolunk: a középkori diktátorok tanította formára, míg Gerézi hajlandó volt Ivanich szavait arra magyarázni, hogy e levelekben a cicerói klauzula-formák keltek új életre.⁵ E föltevés azonban vakvágányra vezet: az antik latin prózaritmus ugyanis a szótagok időmértékére épült, míg a XV. század derekának írói — még a legjobbak is — nem kezelték a latin prozodiát száz százalékos biztonsággal.⁶ Hogy pedig Vitéz prozodiai érzékét és gyakorlatát megítélhessük, elég ha megnézzük: mennyire volt „klasszikus” a diftongusok alkalmazásában. *Leveleskönyvének* egykorú, Prágában őrzött másolata, vagy önkezevel írott könyvbejegyzései világosan tanúszkodnak arról, hogy helyesírása még a középkoré volt,⁷ s így —

¹ Az elemzés nem reked meg itt; e kísérlet csak része egy nagyobb lélegzetű munkának, mely Vitéz műveinek kimerítő elemzésén kívül részletes és átfogó képet ad majd humanista prózairodalmunk Moháccsai záruló, első szakaszáról.

² KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 115—117.

³ GERÉZI RABÁN: Egy magyar humanista: Váradai Péter. Magyarságtudomány 1942. 557. Legújabbban Janus Pannoniustól Balassi Bálintig című tanulmánykötetében (Bp. 1968): A levélíró Váradai Péter, 134—135. — Ivanich megjegyzése: I. G. SCHWANDTNER: *Scriptores Rerum Hungaricarum* II. Bécs, 1746. 9/1.

⁴ A három alapforma: a *cursus velox* (xxx, xxxx pl. *iugiter sencianus*), a *cursus planus* (xx, xxx pl. *córde currámus*) és a *cursus tardus* (xx, xxxx pl. *ménite cognóvimus*) volt; a gyakorlatban negyedikként társult hozzájuk a *cursus trispondaicus* (xx, xxxx pl. *pígra vidéátur*). — A kérdés története és részletesebb elemzése megtalálható HORVÁTH JÁNOS könyvében: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 34—47. és 54—65., továbbá GUDRÜN LINDHOLM: *Studien zum mittellateinischen Prosarhythmus. Seine Entwicklung und sein Abklingen in der Briefliteratur Italiens*. Stockholm, 1963. 7—54.

⁵ I. h.

⁶ GEORG VOIGT: *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. Berlin, 1893. II. 374—376.

⁷ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található fényképmásolatát láttam, jelzete: A 916/I. — FRAKNOI VILMOS: Váradon írt Vitéz-codex. MKsz. 1880. 245. idéz egy 1455-ben sajtókezüleg emendált Tertullianus-kódex beírásából; számunkra az ilyenek érdekesek: *Due species cecitatis, De operatione Demonum, Varie opiniones philosophorum*.

ha tudomással bírt volna is a cicerói klauzulák mibenlétéről — tökéletes antik lejtésű ritmust akkor sem adhatott volna a mondatainak. (Mellékesen utalunk még egy szempontra: Cicero ritmikus prózája a *beszédeiben* bontakozott ki a maga teljességében, míg levelei „kötetlenebb” stílusban íródtak — a középkor viszont elsősorban épp a *levél*-műfajban tartotta kötelezőnek a prózaritmus alkalmazását.)

3. Vitéz Leveleskönyve — ha leszámítjuk Ivanich „praefatio”-ját meg „epilogus”-át — 78 levelet tartalmaz; valamennyit ő fogalmazta, noha jórészüket nem a maga nevében. Az első két darab kivételével valamennyi irat nagyfontosságú politikai dokumentum: a pápához, bíborosi kollégiumhoz, egyes főpapokhoz, Magyarország szentszéki követéhez stb. intézett diplomáciai levelek, s csak az első két darab nevezhető irodalmi fogantatású és igényű alkotásnak. Írásainak stílusára azonban mindvégig nagy gondot kellett fordítania; humanista igényességén túlmenően erre kötelezte őt mind a címzettek rangja, mind a levelek tartalmának fontossága. Ezért a ritmikus mondatzárások vizsgálatába a könyv minden darabját bevontuk, tekintet nélkül címzettjükre vagy terjedelmükre. (Tapasztalatunk szerint semmiféle különbség nem állapítható meg az egyes levélcsoportok között.)

A 78 levélben összesen 978 mondatvégződést vizsgáltunk meg. Ennek a számnak a zömét az ún. „abszolút” mondatvégek teszik ki, vagyis azok, amelyeket a kiadó is ponttal jelzett. Tekintetbe vettük azonban az olyan — kettősponttal vagy pontosvesszővel jelölt — „megállásokat” is, amelyek Vitéz sajátosan darabos mondat szerkezeteiben bizonyos nyugvópontot jelentenek. E mondatvégeknek cursusok szerinti megoszlásáról⁹ az alábbi táblázat tájékoztat.

Cursus	Száma	%
1. velox	203	20,5
2. planus	171	17,3
3. tardus	194	19,6
4. trispondaicus	154	15,5
5. egyéb („szabálytalan”) ...	256	27,1
Összesen	978	100,0

A fenti összeállításból egyelőre két fontos tanulság adódik: 1. a középkori stílustanítók-tól szabályosnak elismert és megkövetelt három cursus-forma (*velox*, *planus* és *tardus* = 1 + 2 + 3) a vizsgált anyagnak alig több mint felében jelentkezik (568 esetben = 57,4%); 2. a szabálytalanak minősülő, tehát „kerülendő” záróformák viszont több mint a negyedrészen (256 = 27,1%). — E statisztika akkor árul el nekünk többet, ha összehasonlítjuk olyan írók rokon alkotásaival, akik még szilárdan tartották magukat ehhez a középkori stílusesz-ményhez. Célszerűnek mutatkozik a Lindholm-nál közölt táblázatok közül választani:

Cola di Rienzo (1313—54)
leveleiben:⁹

Dante Alighieri (1265—1321)
leveleiben:¹⁰

Cursus	Száma	%	Száma	%
1. velox	1160	84,2	97	45,3
2. planus	147	10,7	68	31,8
3. tardus	22	1,6	45	21,1
4. trispondaicus	26	1,9	2	0,9
5. egyéb	22	1,6	2	0,9
Összesen	1377	100,0	214	100,0
Ebből 1+2+3	—	96,5	—	98,2

⁹ Az egyes cursus-fajták típusok szerinti vizsgálatát ezúttal mellőzzük. Az egyes cursus-formákon belül ui. a bennük részt vevő szavak száma, illetőleg a szóközök (*caesura*) elhelyezkedése típusok elkülönítését teszi lehetővé. Bár az újabb cursus-kutatás (így Lindholm műve is) erre is nagy gondot fordít, nem foglalkozunk vele, mivel a belőle levonható tanulság nem befolyásolná eredményeinket.

¹⁰ LINDHOLM: i. m. 74. (Adatait *planus-tardus-velox-irispondaicus* sorrendben közli.)

¹¹ i. m. 87.

Ha a korai reneszánsz e két neves alakjának *cursum*-használatával vetjük egybe Vitézét, rögtön kiviláglik a különbség: míg azoknál a szabályos formák megközelítik a 100%-ot, addig ez utóbbinál alig haladják meg az 50-et; míg azoknál különösen a *cursum velox* és *tardus* előfordulási arányában lényeges eltérés mutatkozik (84,2:1,6 és 45,3:21,1), addig Vitéznél e kettő szinte fej fej mellett halad; ugyanilyen tanulsággal jár a *trispoudaicus* arányának egybevetése is. Ha tehát ezek ismeretében vetjük föl a kérdést — miként alkalmazta Vitéz a metrikus klauzulákat a leveleiben? — válaszunk csak ez lehet: *nem törekedett e formák következetes alkalmazására*, noha arra sem, hogy teljeseen számúzza írásából ezt az ékitményt; közömbös volt vele szemben, őt már más stíluseszmények vezették.

Ugyanez a közömbösség jelentkezik azonban kortársainál is a ritmikus próza következetes érvényesítésével szemben. Ha kiemeljük Vitéz kortársait abból a nagy statisztikai áttekintésből, melyet Lindholm közöl vizsgálatainak eredményeképp, monográfiájának a végén,¹¹ akkor a következő — redukált — táblázatot írhatjuk föl:

Levellőrök	Időhatárok	1+2+3 %	Trispoudaicus %	Egyéb %
I. világiak				
Bruni	1405–14	58,0	21,9	20,1
Poggio	1416–24	56,9	21,8	21,3
Eneas Sylvius ...	1451–54	52,5	17,0	30,5

Ezeknél „jobb”, tehát a középkorhoz valamivel tudatosabb alkalmazkodást mutató a ritmikus klauzulák százalékos előfordulása a pápai levelekben:

II. pápaiak				
V. Márton	1417–31	88,8	9,7	1,5
V. Miklós	1450–54	74,3	17,1	8,6
II. Pius	1458–64	69,5	14,0	16,5

Vitéz János ezek szerint jó középarányt képvisel irodalmi környezetében a ritmikus klauzulák alkalmazását tekintve, másképp megfogalmazva: *stílusa e tekintetben meglehetősen korszerű*.

4. Ezek után még azt a kérdést szeretnők tisztázni, hogy mire célzott Ivanich, amikor a régi szónokok, írók és költők klauzuláit említette. A megoldás kulcsát Vitéznek az a prológusként írott első levele adja kezünkbe, amelyre Ivanich eme általános megjegyzése vonatkozik; ez a levél csakugyan tele van tűzdelve egy-két szavas, többnyire azonban mondatnyi terjedelmű idézetekkel. Hogy Ivanich a *clausula* szót épp e hosszabb átvételekre, utalásokra értette, arra bizonyították a 9. lap 8. számmal ellátott jegyzete. Vitéz szövege ehelyt a következőképpen hangzik: „ne . . . ut iuxta primi sancti doctoris nostri sententiam, prius me vox condemnat mea, quam absolvat aliena” — s a jegyzet hozzá: *Habetur haec clausula in primo libro officiorum eiusdem B. Ambrosii*. Valóban, Ambrosius *De officiis ministrorum* című művében szó szerint olvashatjuk a Vitéz szövegében kurzivált szavakat (1, 2).¹² Mindjárt a következő mondat végén egy Lucanus-sor részletét találjuk: „impatiens loci fortuna secundi” (= *Pharsalia* 1,124), de őt idézi már címzettje türelmetlenségének jellemzésekor is: „urgentes quippe addis stimulus affectui” (= uo. 1,261), a „refugis precipus” kifejezésnél pedig Ivanich utal a „poeta”-ra (= uo. 1,417: *refugis se fluctibus aufert*).

Mivel Ivanich jegyzetei meglehetősen kevés eligazítással szolgálnak a Vitéz-levelekben elrejtett idézeteket illetően, talán nem lesz fölösleges a Vitéz-filológia szempontjából, ha az általunk földerített helyekre a következőben rámutatunk.

A 10. lapon ezt olvassuk a levélben: „nonne palam contueri potes nunc tempora illa, quae olim fatali carmine non descripta mihi, sed magis depicta videntur; in quibus videlicet...” — Ivanich a *carmen* szóhoz adott 6. számú jegyzetében ezt írja: *Denotat versus Lucani ac etiam*

¹¹ I. m. 198–199.

¹² Migne: *Patrologia Latina* XVI.

Senecae in tragoediis, ex quibus hic infra plures clausulas inserit. Csakugyan, ha az imént félbeszakított Vitéz-mondat folytatását gondosan megnézzük, egy csokorra való Lucanus- és Seneca-helyre bukkanunk:

ferale per regnum iustitium;
cunctasque pudoris rumpunt fata moras;
resoluta legum fraenis(!) ira ruit;
sors incerta vagatur fertque refertque vices;
ferri potestas confudit omne ius manu;

legesque et foedera rerum pestifero vertit
natura tumultu;

tum libertas data odiis;
praedaeque et hostiles luxum suasere rapinae;
rectius affines quam hostiles rapinas dixerim,
nempe in quibus amica manus in sua ferox
viscera convertitur cognataeque decertant
acies;

aequata passim vulnera membris vidimus;

mensura quoque iuris vis erat;
lethalis denique ambitus;
quassa est fides, quies aegra, dubius sanguis
... certi nihil, nisi frater hostis;

prosperum ac felix scelus virtus vocetur;

fructus est sceleri(!) nullum putare scelus.

Phars. 2,17—18: ferule per urbem iustitium;
uo. 1,263—264, szó szerint;
uo. 2,145—146: szó szerint;
uo. 2,12—13: fors incerta vagatur...
uo. 1,666—667: ferrique potestas confundet
ius omne manu;
uo. 2,2—3: praescia monstrifero vertit...

uo. 2,145: tunc data libertas odiis;
uo. 1,162: szó szerint;
uo. 1,3—5: in sua victrici conversum viscera
dextra, cognatasque acies, et rupto foedere
regni certatum;

uo. 2,177—178: aequataque vulnera mem-
bris...

uo. 1,175—176: mensuraque iuris...
uo. 1,179: letalisque ambitus;
Seneca: Thyestes 239—241: imperi quassa
est fides, domus aegra, dubius sanguis
est: certi nihil...

Seneca: Hercules furens 251—252: prospere
ac felix scelus virtus vocatur;
Seneca: Medea 563—563: fructus est scelerum
tibi nullum scelus putare.

Valamivel lejjebb egy Livius-idézet bukkan föl:

contemptu... fieri tutos, ubi in iure parum 1,56,7: contemptuque tutus esse, ubi...
praesidii esset.

A levél vége felé, a 12. lapon találjuk a következőket:

aspensor... novus autor haberi, qui scelera
committi vetem et abstinere a sanguine
caro manus doceam viderique perperam
magister iuris et amoris pii;
pacem reduci velle victoribus quidem expediet,
victis vero necesse erit;
redeat licet fortuna felix, afflictos tamen
gaudere piget.

Seneca: Phoenissae 328—331: Ego ille sum
qui scelera committi vetem et abstinere
sanguine a caro manus doceam? Magister
iuris et amoris pii ego sum?

Seneca: Herc. fur. 368—369: pacem reduci
velle victori expedit, victo necesse est;

Seneca: Thyestes 940—941: redeat felix fortuna
licet, tamen afflictos gaudere piget.

Ezekre a prózai, de főleg verses idézetekre utalt tehát Ivanich a klauzulákat emlegetvén,
nem pedig Vitéz János művészi, ritmizált mondatzáradékaira.

Boronkai Iván

Az 1965-ben megjelent *Studia et Acta Ecclesiastica* sorozat I. kötetében A *Heidelbergi Káté deformálódása az antitrinitárizmussal vívott harcokban* címmel megjelent dolgozatomban¹ egyebek közt megállapítottam, hogy a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezség, melynek alapokmánya volt a *Sententia Concors* és a *revideált Heidelbergi Káté*, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mert alkalmazhatatlan volt. Sem Méliusz, sem Dávid nem bírt mozogni e felemás szellemiség kényszerzubbonyában. Leghamarabb Dávid vonta le e helyzet következményeit s nyomban a marosvásárhelyi zsinat (1566. máj. 19.) után visszatért az egyezségben félretett 1566. márc. 15-iki tordai zsinat antitrinitárius álláspontjához. Ennél tovább nem mentem fejtegetéseimben, mert a közben kitört dogmatikai harcok elemzése — tárgyamon kívül esvén — feleslegesen növelte volna irásom terjedelmét. Emellett dolgozatomban 1567. aug. 7-i keltezésű ajánlólevelének megfelelően úgy kezeltém a Dávid szerkesztésében kiadott *De falsa et verat*, mint 1567 folyamán keletkezett szellemi terméket, tekintet nélkül 1568. évi késedelmes megjelenésére.

Pirnát Antal a *Studia et Acta Ecclesiastica* I. kötetéhez e folyóirat 1967. évi 4. számában (486—492. lap) közreadott észrevételeinek tekintélyes részében nevezett tanulmányommal foglalkozott. Ennek során fenti két megállapításommal, illetve eljárással kapcsolatban tett megjegyzéseire kívánok e helyen reflektálni.

1. Dávid Ferenc 1567. február 13-án Tordán tartott zsinata

Hivatkozott dolgozatomban arra az eredményre jutottam, hogy a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezség megszegője Dávid Ferenc volt. Pirnát Antal szerint ez állítás megítélésénél a Méliusz iránt érzett „jóakarató elfogultság”-om vezetett, mert az általam felhozottakból is bizonyos, hogy a békebonthatást az 1567. február 24—26-i debreceni zsinat, vagyis annak szerzője, Méliusz követte el. De távolról sem ez a helyzet. Én megállapításomat objektív tényre alapoztam, s ez nem más, mint a Tordán 1567. február 13-án tartott zsinat, melyen Dávid Méliuszt megelőzve hivatalosan is megtagadta a *revideált Heidelbergi Kátét* s azzal együtt a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezséget. Dávid e döntő elhatározásra már jóval előbb megtette az előkészítő lépéseket. A megállapodás dacára tovább hirdette korábbi eszméit, minek következtében Kolozsvárott a nyugalom nem állott helyre, mint ezt a városi tanács 1566. május 4-én és június 8-án kelt végzései hitelesen igazolják.² Változatlan hevességgel folyt a harc a város lelkészei és polgárai közt 1566 őszén is, mikor Károlyi Péter foglalta el Szikszai Fabriceus Balázs helyén az iskola rektori tisztét, s ő is kénytelen volt Dáviddal vitába bocsátkozni a *Logosz* és Szentlélek istenségének kérdése felett. Ez a vita talán már Károlyi székfoglaló előadásán kirobbant, s azután előszóban és írásban tovább folytatódott. Dávidnak a Károlyi tételeihez és argumentumaihoz fűzött cáfoló érvei hiteles dokumentumban fennmaradtak.³ Ezekben ez az egyetlen kitétel: Scriptura sacra de hypostasi Verbi et Spiritus Sancti nihil dicit — szemléltetően mutatja, hogy Dávid a Fiú és Szentlélek Atyától független hypostasisát tagadta, s csupán csak az Atya istenségét ismerte el. Tehát már 1566 őszén szakított a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezséggel, s visszatért a kényszerűségből félretett márc. 15-i tordai háromszakosas hitvallás radikális elveire. De mindezt eddig Dávidnak csak egyéni álláspontja volt, s a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egységmű legalább papíron még fennállott. Méliusznak ez időbeli álláspontját és magatartását nem ismerjük ily tüzetesen, de tekintve egyéniségét és teológiai gondolkodását, fel kell tételezni róla, hogy ő sem tudta magát a gyulafehérvár—marosvásárhelyi tanítási vonalba beleélni. Hitelt kell adnunk Dávidnak, mikor a *Refutatio Scripti Melii*-ben (Gyulafehérvár, 1567. RMK II. 107.) Méliuszt az egyezség megszegésével vádolja, mivel a Gyulafehérvárott félretett műszavakat újból előszedte.⁴ Kettejük közt tehát alig lehetett különbség. Az egyezséget egyik sem tartotta be, s ez a gyakorlatban már felbomlottnak volt tekinthető. De végül valamelyiküknek hivatalosan is kezdeményező lépést kellett tennie a gyulafehérvár—marosvásárhelyi megegyezés felmondására. Erre is sor került, de a kezdeményező nem Méliusz volt — mint Pirnát Antal állítja —, hanem Dávid. Ő hívta össze Tordára az 1567. febr. 13-i zsinatot, mely hivatalosan is szentesítette a gyakorlatban már korábban érvényesített servetiánus tanítást.

¹ *Studia et Acta Ecclesiastica* I. A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Bp. 1965. 93—129.

² JAKAB ELEK: Kolozsvár története. II. köt. Bp. 1888. 173—174.

³ LAMPE—EMBER: *Historia Ecclesiae Ref. in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 152—158. NAGY KÁLOZI BALÁZS: Károlyi Péter. *Studia et Acta Ecclesiastica* II. A második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp. 1967. 485—489.

⁴ POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi ref. egyház története. I. köt. Bp. 1904. 202.

Az 1567. febr. 13-án Tordán tartott zsinatról nincs egykorú unitárius híradás. Az egyetlen hiteles megemlékezés róla Méliusz 1567. évi latin nyelvű hitvallásának II. János királyhoz intézett ajánlólevelében, valamint e hitvallás Responso Catholica c. fejezetében olvasható az egykorú események folyamába szervezen beépitve.⁶ Méliusz közlésének legfontosabb részletét a nevezett hitvallás debreceni unikumpéldányából eredeti latin szövegben adom: „Ubi autem victi veritate — célzás a gyulafehérvári első hitvitára — autores Serveticae haereseos, variantes opinionem suam, instituta est concordia, quam cito Vasarhelina Synodo turbarunt. Post publicis concionibus et disputationibus praesertim foeda colluvie Tordani conventiculi ad 13. februarii convocati: ubi realem triadem Christi et Spiritus Sancti realem, subsistentem, aeternamque et Jehovahem deitatem et Hypostasem impie abnegarunt. Logon et Spiritum S. virtutes quoad esse tantum Dei, nec Logon aeternum. Dei Filium a Patre ab aeterno genitum, nisi carnis respectu: quod in consensu Albae Juliae et Synodo Vasarhelina et Catechesi, Sancte approbarant. Christum Logon Filium dei, Deum Jehovaham, Spiritum S. verum deum, Jehovah habentem suam existentiam, Patri et Filio coaequalem”. Elég ennyi annak igazolására, hogy Dávid az 1567. febr. 13-i tordai zsinaton hivatalosan is visszaállott az előző évi márc. 15-én Tordán kezdeményezett servetiánus alapra és a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezséget, valamint a revideált Heidelbergi Kátét megtagadta. Méliusz a Heidelbergi Káté ügyére még másodszer is visszatér: „Haec Catechesis iterum in Tordano conciliabulo, in concionibus publicis falsificata et repudiata est.” Dávid álláspontja szerint az egy Isten csupán csak az Atya, míg a Fiu és a Szentlélek külön hypostasis híján az Atyához tartoznak, annak mintegy tulajdonságai, így Istennek sem tekinthetők.⁶ Ez a tanítás lényegében azonos az 1566. márc. 15-i tordai zsinat nézeteinek és a Károlyi Péterrel 1566 vége felé folytatott vita ellentételeinek szellemiségével. Történetíróink közül Kanyaró Ferenc és Borbély István már megemlékeznek az 1567. febr. 13-i tordai zsinatról, de úgy, mint az unitáriusok első zsinatáról, ahol Dávid felmondotta a Méliuszsal kötött egyezséget.⁷ E felfogás még mit sem tud az 1566. márc. 15-i tordai zsinatról, bár Kanyaró azt más helyütt futólag az unitárius tanítás zászlóbontási alkalmaként idézi.⁸ Nyilvánvaló, hogy a két tordai zsinat összefüggését még egyikük sem ismerte fel. De nem ismerte fel Pokoly József sem, aki az első tordai zsinatot meg nem történtnek tekinti, s az ennek címe alatt fennmaradt háromszakaszos hitvallást egészen önkényesen az utóbbi tordai zsinat munkálata gyáránt tünteti fel.⁹ Méliusz az 1567. febr. 13-i tordai zsinat végzéseiről csak tartalmi tudósítást hagyott hátra, így azokat tételesen nem ismerjük. Ezért az sincs kizárva, hogy a második az első háromszakaszos hitvallását újította fel. Ez esetben azt fejezte volna ki Dávid, hogy a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezség csak a pillanatnyi kényszer műve volt, s most visszatért a régebbi tordai irányvonalra.

Méliusz Károlyi Péter útján rendszeresen kaphatott híreket a kolozsvári egyházi fejleményekről, de jókor értesülhetett a Tordára 1567. febr. 13-ára kitzűzött zsinatról más úton is. A reformáció századában a zsinatokat átlagosan legalább 4—5 héttel a kitzűzött időpont előtt szokták összehívni. Így például Dávid Ferenc az 1579. febr. 24-re Tordára hirdetett zsinat meghívóját jan. 28-án, Hunyadi Demeter pedig az 1592. máj. 31-i tordai zsinat meghívóját apr. 25-én bocsátotta ki.¹⁰ Sajnos, az 1567. febr. 13-i tordai zsinat meghívólevele ismeretlen, de a felhozott két példából következtethető, hogy ez is legalább 4—5 héttel előbb küldetett szét, mégpedig a vitakozásra kitzűzött tételek mellékelésével. Ismerve a követett gyakorlatot, a szóban forgó zsinatra Dávid Méliuszt is feltétlenül meghívta vitakozni. Így Méliusz akár barátainak értesítéséből, akár az újév elején kibocsátott hivatalos meghívóból már jan. 10—15. napjai táján tudhatott a készülő eseményről, sőt tájékozott lehetett a zsinaton megvitatásra kerülő tételek felől is. Volt tehát még egy jó hónapi ideje arra, hogy a megfelelő lépések eszközésére saját zsinatának egybegyűjtése végett meghívót bocsásson ki. De ez az egy havi idő nem volt elegendő arra, hogy az általa szükségesnek látott nagyobb szabású munkálatokat részletesen kidolgozza. Az időzavar érezette hatását az 1567. febr. 24—26-i debreceni zsinat munkáján. Ez a magyarázata annak, hogy a református egyház életére oly sorsdöntően kiható hosszabb és rövidebb hitvallás valamint kánononokönyv a zsinaton nem volt bemutatható, mert nem készülhettek el. Úgy hidalták át ezt a nehézséget, hogy a zsinat

⁶ Confessio Brevis Pastorum ad Synodum Debrecii celebratam 24, 25, et 26. Febr. Anno D. 1567. convocatorum. Debrecini, 1567. 3/a—3/b, D1/a—D3/a lev. RMK II. 105. Magyar fordításban Kiss ÁRON: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Bp. 1881. 469, 487.

⁷ POKOLY: i. m. I. köt. 199.

⁸ KANYARÓ FERENC: Dávid Ferencz. Keresztény Magvető. XLI/1906. 73—74. BORBÉLY ISTVÁN: Dávid Ferenc és kora. Ker. Magvető. XLVI/1911. 99—100. Itt azonban szerző, nem tudni mily forrás alapján, de helytelenül az 1567. évi tordai zsinatot febr. 17-re teszi.

⁹ KANYARÓ FERENC: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 45—46.

¹⁰ POKOLY: i. m. I. köt. 198—199.

¹¹ JAKAB ELEK: Dávid Ferencz emléke. II. rész. Oklevéltár. Bp. 1879. 18—19. Ker. Magvető. XIV/1879. 42—44 és XXIV/1889. 366—367.

megbízta Méliusz ezekben haladéktalan megszerkesztésével és sajtó alá rendezésével.¹¹ Ezzel azonban Méliusz átvette Dávidtól az irányítást, a vitát irodalmi tere terelte s munkálataival ellenfele 1567. évi tevékenységének jórészt lekötötte. Mindezen körülmények utalnak arra, hogy az 1567. febr. 24—26-i debreceni zsinat nem aprólékos előkészítőmunka után ült össze, hanem a torlódo események sodrában sükségintézkedésből született egészen hirtelen.

Pirnát Antal nem számol a XVI. századi protestáns zsinatok összehívása körüli gyakorlattal, ezért nem tartja lehetségesnek, hogy Méliusz válaszképpen Dávid 1567. febr. 13-i zsinatára már 11 nappal később, febr. 24-én megnyithassa a maga zsinatát, legfeljebb csak azt hajlandó megengedni, hogy mind a két fél egymástól függetlenül szinte egy időben tartott zsinaton döntött jövőben követendő útról, így az ezért hordozott felelősségben osztoznak. Ez a vélekedés azonban nem állhat meg. Még nagyobb kár, hogy a szakirodalomból figyelmen kívül hagyja Méliusz az 1567. febr. 13-i tordai zsinat háromságtani határozatára vonatkozó tudósítását. Ily körülmények közt nem csoda, ha téves következtetésre jut, s a hivatalos szakításért Méliuszra hárítja a felelősséget.

Mindez Dávidra a legcsekélyebb mértékben sem borít árnyékot. A szakítás kérdésénél a sorrend tisztázásának kizárólag csak pragmatikus jelentősége lehet. Amit Dávid tett, következetes folytatása volt eddigi útjának. Olyan ígát dobott le magáról, mely számára hordozhatatlan volt, s ha késik e lépésével, bizonyára Méliusz előzi meg őt. A gyulafehérvár — marosvásárhelyi egységmű nem volt alkalmas arra, hogy oly erős egyenlőségeket, mint Méliusz és Dávid, egy életre megkötözzön. Aki úgy képzeli, hogy Dávid egyszer s mindenkorra lemond unitárius eszményeiről, s megmarad egy trinitárius keretekbe rekesztett fejletlen antitrinitárius szemlélet mellett csak azért, mert partnere, Méliusz is lemondott arról, hogy a töretlen, következetes helvét hitfelfogás érvényesítője legyen, s mindkettőt kielégíti szerződőtársának korrektsége, az Dávidot és Méliuszt alaposan félreismerte. Az antitrinitarizmus és a helvét reformáció szellemiségének összeházasítása életképtelen kísérlet volt, egyedül csak azt takarta, hogy egymáson pillanatnyilag nem tudtak erőt venni. Méliusz és Dávid Gyulafehérvár és Marosvásárhely után sem mondhattak le önmagukról. Az meg az események logikájához tartozik, hogy az 1567. febr. 13-án tartott tordai zsinatra okozatszerűen következnie kellett az 1567. febr. 24—26-i debreceni zsinatnak.

2
0
[Handwritten notes in the right margin:]
[...], de az ajánlást 1567. január 26-án kelt, tehát talán később!

2. A „De falsa et vera” megjelenésének körülményei

A *De falsa et vera*¹² megjelenési körülményeinek tisztázása eléggé bonyolult probléma, de egyben fontos művelődéstörténeti feladat is, mert ebben jelenik meg első ízben erdélyi és lengyelországi kooperációval az antitrinitarizmusnak az a hittani és exegetikai rendszere, melynek egyes elemei Dávid teológiájában már jóval a könyv megjelenése előtt érvényesültek, s amely ellen Méliusz az 1567. évi debreceni zsinat megbízásából kiadott két hitvallási munkálataiban felvette a küzdelmet. Ez a körülmény indított hivatkozott dolgozatomban arra, hogy a nagy műre úgy tekintsek, mint az erdélyi antitrinitarizmus 1567. évi eszmevilágának tárházára, s ha ezen felül még 1567. évinek is neveztem, ezt sem tettem minden alap nélkül, mert II. János királyhoz intézett ajánlólevele 1567. aug. 7-ről van keltezve. Én ugyanis e dátumot nem igazítom ki, sőt jelentőséget tulajdonítok neki, és úgy gondolom, hogy nincs ellentétben a mű 1568. évi tényleges megjelenésével.

Mint ismeretes, a *De falsa et vera* ajánlólevele 1567. aug. 7-én kelt, e datálással azonban ellentétben áll az ajánlás szövegében Hoffhalter Rafael nyomdász 1568 február utolsó napjainak történt halálának¹³ megemlézése. Ez utóbbi körülményt igazolja az is, hogy Hoffhalter Rafaelnek még az ajánlólevél datálása utáni időben is jelentek meg kiadványai, s csak az 1568. évi második gyulafehérvári hitvita leírásának unitárius kiadása jelent meg már az ő özvegyének neve alatt. Ez az ellentmondás kutatóink egy részét arra indította, hogy a mű megjelenését 1568-ra tegyék, ennek megfelelően az ajánlólevél keltezését sajtóhibának minősítsék és 1568. aug. 7-re helyesbítsék. Amennyire helyes az előbbi eljárás, éppen annyira labilisan bizonyul az utóbbi, mely bibliográfiai szempontból számos helytelen következtetés okozója lett.

[Handwritten note:]
Méliusz itt meg nem ez ellene harcol

¹¹ ZOVÁNYI JENŐ: A tiszántúli ref. egyházkerület története. Debrecen, 1939. 18. KATHONA GÉZA: Méliusz Péter és életműve. Studia et Acta Eccl. 11. 156.

¹² DÁVID FERENC: De Falsa Et Vera Vnius Dei Patris, Fili, Et Spiritus Sancti Cognitione, Libri Dvo. Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia, et Transylvania. Albae Juliae. Év nélkül. RMK 11. 106. Itt megjelenése 1567-re van téve.

¹³ 1568. 2. Martii. Raphael typographus blasphemiarum Blandratae et Francisci Davidis excusor sub ingressum ad disputationem de s. trinitate habendam sepelitur sexto die ante inchoatam disputationem. Andreas Irenäus (Fritzmann) budaki száz lutheránus lelkész naptári feljegyzése. Vö. Handschriftliche Vormerkung aus Kalendern des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts, gesammelt und mit erläuternden Anmerkungen herausgegeben von J. K. Schuller 1847. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 111. Band. Hermannstadt, 1848. 364. POKOLY: i. m. I. köt. 210—211.

ebből az új tövekhez is van bizonyos kapcsolat a nyomdában volt!

A *De falsa et vera* megjelenési körülményeinek tisztázásánál az ajánlólevél ezen közléséből kell kiindulni: „Quaedam etiam post obitum Typographi perperam impressa sunt”.¹⁴ Mentegetőzés ez amiatt, hogy a mű egyes részletei a nyomdász halála után silány módon nyomattak. Ebből megállapítható, hogy a *De falsa et vera* nyomtatása 1568 februárja végén a nyomdász halála miatt félbeszakadt. Lehetetlennek tartom, hogy a félbeszakadt munka 1568 elején kezdődött volna, hisz bizonyítékunk is van arra, hogy a mű nyomtatása már 1567 második felében elkezdődött, folyamatos végzését azonban más művek egyidejű munkálata alaposan hátráltatta. Így az ajánlólevél 1567. aug. 7-i keltezése nem lehet egyszerű sajtóhiba.

A bizonyíték Császmái István elveszett könyvecskéje a *De falsa et vera* számára készült nyolc szentháromságot ábrázoló metszettel és azok magyarázataival, melynek egykori létezéséről maga Császmái emlékezik a Tordai Sándor András művére kiadott válasziratában (*Thor-dai Sándor Andras Irasara való felelet*. Gyulafehérvár, 1568. RMK I. 67.). Ennek 1567 második felében, de legkésőbb még valamivel az év vége előtt való megjelenését bizonyítja Méliusz *Az szent Janosnac tölt jelenésne*. . . *magyarazasa* című műve (RMK I. 69.) Debrecenben 1568. jan. 8-án kelt előjáróbeszédében olvasható elítélő nyilatkozat Hoffhalter Rafael ellen, aki „a pénzért el árulta, mert meg faragta és csufolta a szent háromságot”.¹⁵ Hogy Császmái e könyvecskéje a *De falsa et vera* I. könyve 4. fejezetéből vett különnyomat-féle volt, és nem előbb keletkezett önálló kiadvány,¹⁶ melyet Dávid később foglalt volna bele nagy művébe, már a képek eredetéből megállapítható. A Dávid szerkesztésében megjelent mű címlapja szerint a lengyelországi és erdélyi unitárius papok közös munkájának volt a gyümölcse, s ez vonatkozik a szentháromságot ábrázoló képanyagra is. A korábbi kutatás a képek származási helyét Krakkó és Róma környékén kereste.¹⁷ Az újabb kutatás viszont már határozottan megállapította, hogy azok nagyobb része Krakkó vidékéről és a Lengyelországgal határos német területekről való.¹⁸ A képeket Hoffhalter Rafael metszette fába,¹⁹ de a két utolsó szemléltető ábrázolás kivételével nem önálló invenció alapján, hanem a külföldi gyűjtésből nyert ikonográfiai típusok lemásolásával. Kétségtelen, hogy ezek felkutatásában lengyel papok tevékenykedtek, az egyes képtípusokhoz talán polemikusz szöveget is csatoltak, s ezt a munkát nem Császmái István magyar nyelvterületre korlátozott propaganda művecskéje, hanem a Dávid Ferenc szerkesztésében lengyel és erdélyi magyar unitárius papok összefogásával az európai nyilvánosság elé készülő antitrinitárius rendszerező mű, a *De falsa et vera* számára végezték.²⁰ Azok, akik Császmái könyvét megtették önálló kiadványnak, melyet szerintük Dávidnak csak később, 1568-ban vett át saját kiadványába, megfeledeztek e képek oly természetes elsődleges rendeltetéséről és eredetéről, ami Császmái műve elsőbbségét kizárja. Nem történhetett a dolog másképpen, mint hogy Császmái, aki gyulafehérvári unitárius lelkes volt és Dávid megbízásából a nyomda adminisztrátoraként is működött, alkalmilag jutott arra az ötletre, hogy a *De falsa et veranac* éppen akkor készül E és F jelzésű íveim levő nyolc metszetről különnyomatot készíttessen, melyekhez azután odanyomatta a maga által fordított magyar szöveget. Az is természetes, hogy Császmái a maga művecskéjét még Dávid könyve megjelenése előtt forgalomba hozta, így kerülhetett az 1567 végére Méliusz kezébe. Mindebből levonható a tanulság, hogy a *De falsa et veranac* nyomtatása már 1567-ben megindult, Hoffhalter a hozzá való metszeteket már ekkor elkészítette s a munka Császmái könyvecskéje elkészítéséig legalább az E és F jelzésű iverig haladt előre. Ekként az ajánlólevél 1567. aug. 7-i keltezésének tudatos megjelölésnek kell lennie, mely a kézirat nyomdába adásának vagy a nyomtatás megkezdésének időpontját kívánja jelezni.

Hoffhalter Rafael ekkortájt készülhetett el első gyulafehérvári nyomtatványával, Dávid *Refutatio Scripti Petri Melii*-jével (RMK II. 107.), melynek ajánlása 1567. szept. 1-én kelt. Ennek dacára a külföldi részére is szánt, reprezentatív jellegű *De falsa et vera* nyomtatása csak vonatottan indult, mert Dávidnak Méliusz 1567. évi két zsinati hitvallása ellen írt cáfoló iratai, a *Rövid Magyarázat* (RMK I. 61.) és a *Rövid Utmutatás* (RMK I. 62.) közben munkába kerültek, s ezeknek a hazai nyilvánosság számára való mielőbbi kibocsátásához az új eszme diadalra juttatása szempontjából Dávidnak életérdeke fűződött. Sikertült is Hoffhalternek Dávid e két műve megjelenését még 1567 végéig biztosítani. Alkalmasint ennek a körülménynek tudható be, hogy Dávid a *De falsa et vera* I. könyvének 2–3., valamint II. könyvének 1. és 4. fejezetét a *Rövid Magyarázat* első három fejezetében magyar szöveggel mintegy előlegül

¹⁴ KANYARÓ FERENC: Protestáns vitairatok Mélius idejéből. MKsz. Új folyam. IV/1896. 332.
¹⁵ 4/a levél. GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 137.

¹⁶ BORBÉLY ISTVÁN: Unitárius polemikusk Magyarországon. Ker. Magvető. XLIV/1909. 254. KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 333.

¹⁷ KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 331. GULYÁS PÁL: i. m. 137.

¹⁸ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A magyarországi könyvdisztítés a XVI. században. Bp. 1961. 86–87.

¹⁹ Es nem Császmái István, mint BORBÉLY ISTVÁN állította: Unit. polemikusk. Ker. Magvető. XLIV/1909. 254.

²⁰ KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 333.

www.kanyaró.hu
100% a magyar nyelv elterjesztéséért
devalválás
harmadik fél

köze adta.²¹ Mindezekből következtethető, hogy a *De falsa et vera* nyomdai előállítására csak az 1568. év kezdetén léphetett intenzív stádiumba. Hoffhalter Rafaelnek 1568 február vége felé bekövetkezett halála azonban bizonytalan időre megszakította a munkát. E bajhoz még más kellemetlenség is járulhatott. A Császári kiadványának szentháromság-emblémei az akkor még tekintélyes számú hagyományos gondolkodású hívőseregben ösztönös felháborodást válthattak ki, melynek — mint már láttuk — Méliusz nem habozott kifejezést adni. Thuri Mátyás viszont Wittenbergből 1568. márc. 28-án Johann Wolf zürichi tanárhoz írt levelében már külföldön szellőztette Császári könyve botránkozást keltő képeinek az ügyét.²² Dávid e rossz atmoszférában maga sem igen bántotta, hogy az azonos képanyaggal dekorált könyv megjelenése egyelőre késétt, mert nem lett volna célszerű a Hoffhalter és Császári személyét terhelő ódiomot feleslegesen magára vonni. Az 1568 márciusának 8—17. napjain tartott második gyulafehérvári hitvita után azonban áradásszerűen megnőtt Dávid erdélyi tábora, s többé nem kellett tartania attól, hogy kiadványának illusztrációi akadályt gördítenének eszméi terjedése útjába. Mikor végre újra megindulhatott a munka a nyomdában, megint egy időszzerű mű, a második gyulafehérvári hitvita unitárius szempontú leírását tartalmazó *Brevis Enarratio Disputationis Albanae* (RMK II. 111.) sürgős kiadása hátráltatta a *De falsa et vera* nyomtatásának befejezését. Így történt, hogy a könyv csak 1568 augusztusában kerülhetett az olvasók kezébe. A *Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii* című 1568. évi művében (RMK II. 116.), mely a *Brevis Enarratio* után jelent meg, Dávid a *De falsa et vera*-nak még csak ezutáni megjelenéséről nyilatkozik,²³ a *Refutatio Propositionis Petri Melii* című 1568-ban kibocsátott műve (RMK II. 114.) előszavában azonban már arról számol be, hogy annak egy példányát megküldötte Méliusznak Nagyváradra, ahol az 1568. aug. 22-én éppen zsinatot tartott.²⁴ Egy évig húzódtott tehát a *De falsa et vera* nyomdai munkája. Elkészültét Dávidnak a hazai dogmatikai harcok folyamán sorra következett időszzerű művei, valamint a Hoffhalter halálával bekövetkezett nyomdai üzemszünet egyaránt hátráltatták.

Most jött az utolsó aktus, a II. János királyhoz intézett előszó megírása és csatolása, ami feltétlenül Dávid műve volt. Közvetlenül a szedés előtt történhetett, hogy valaki, akár Dávid, akár Császári, a nyomda adminisztrátora volt, emlékezve a könyv egy év óta húzódozó nyomdai munkálatára, az ajánlólevelet 1567. aug. 7-ről datálta, ez által is kidomborítván a kiadvány 1567. évi illetékességét. Ugyanezen okból maradt el a könyv címlapján az 1568-as megjelenési év feltüntetése. E művelet közben az illető megelégedkezett arról, hogy az ajánlólevélben a nyomdásznak e keltezéshez viszonyítva későbbi időpontban történt elhalálózására van hivatkozás. Lényegében így látta a probléma megoldását Kénesi Tözsér János *De Typographiis Unitariorum* című kéziratában²⁵, s ezt az álláspontot képviselte Borbély István is.²⁶ Kanyaró Ferenc az ismert adatok alapján biztosan 1568-ra helyezte a mű megjelenését, de az az eljárás, mellyel az ajánlólevél 1567. aug. 7-i keltezését, mint állítólagos sajtóhibát, kerek egy évvel utóbbra, 1568. aug. 7-re igazította, már minden szilárd alapot nélkülöz.²⁷ Az utána következő kutatás Kanyaró megállapítását minden kritika mellőzésével magáévá tette.²⁸ Pokoly József, bár jól ismerte a mű 1568. évi megjelenésére vonatkozó adatokat, eleinte még ragaszkodott az ajánlás 1567-es keltezésének helytálló voltahoz,²⁹ később azonban ő maga is Kanyaró álláspontjához csatlakozott.³⁰

A lelkiismeretes történetkutatás nem nyúl hozzá szívesen dátumok kiigazításához, adatok megváltoztatásához, különösen akkor nem, mikor más mód is kínálkozik a mutakozó ellentmondások feloldására. Hogy hová visz ez az önkényeskedés, jól láthatunk Pokolynak szabados magatartásából, mellyel a kétségtelen hitelességű 1566. márc. 15-i tordai zsinatot

²¹ SIMÉN DOMOKOS: Az unitáriusok könyvnyomdái és azok kiadványai. Ker. Magvető. XII/1877. 227. KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 330—331. POKOLY JÓZSEF: Az unitarizmus Magyarországon. ProtSz. X/1898. 230. Ua.: Az erdélyi ref. egyh. tört. I. köt. 201—202. BORBÉLY ISTVÁN: Unit. polemikusok. Ker. Magvető. XLIV/1909. 254, 255. Ua.: Dávid Ferenc és kora. Ker. Magvető. XLVI/1911. 101—102. GULYÁS PÁL: i. m. 136. A magyar irodalom története. I. köt. Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 491. Merő találgatás csak, hogy Császári könyvecskéjének címe „Az Antikrisztus képei” (KANYARÓ: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 330—331.), vagy a *De falsa et vera* IV. fejezetének élelőri kölcsönzött „De horrendiis simulacris deum trinum et unum adumbrantibus” (GULYÁS: i. m. 136.) lett volna.

²² LAMPE—EMBER: i. m. 222.

²³ Sed haec fuis in disputatione, et in eo, qui mox sequetur, libro de vera et falsa Dei Patris, filii et spiritus sancti cognitione, tractabuntur. Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii. c2 levél. V6. KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 332—333.

²⁴ JAKAB ELEK: Dávid Ferenc emléke. 118—119. POKOLY JÓZSEF: i. m. I. köt. 219.

²⁵ POKOLY JÓZSEF: i. m. ProtSz. X/1898. 252.

²⁶ BORBÉLY ISTVÁN: i. m. Ker. Magvető. XLIV/1909. 253.

²⁷ KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 333.

²⁸ GULYÁS PÁL: i. m. 136.

²⁹ POKOLY JÓZSEF: i. m. ProtSz. X/1898. 232.

³⁰ POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi ref. egyh. tört. I. köt. 215.

egyszerűen stornírozta, s az ennek neve alatt fennmaradt hitvallást pedig átruházta az 1567. febr. 13-i tordai zsinatra. Ezzel azonban Dávid antitrinitárizmusának kezdeteit hamis beállításba helyezte.

Könyvünk 1568. évi megjelenése nincs ellentétben ajánlólevelének 1567. aug. 7-i keltezésével. Ezért utóbbi kiigazításának nincs helye, mert ezzel elsikkad az a fontos tény, hogy a mű nyomtatása már 1567 augusztusában elkezdődött, sőt megjelentetése is eleinte 1567-re volt tervezve. Ez irányba mutat Fitz József magatartása is, aki posthumum művében a *De falsa et vera* ajánlólevele 1567-es datálásának 1568-ra való igazítását szkeptikusan ítélte meg, jelölve annak, hogy a probléma közkeletű beállítását nem tartotta megnyugtatóan tisztázottnak.³¹

Dávidnak a *De falsa et veraval* kapcsolatban két országra kiterjedt szerkesztőmunkája is jelentős időt vehetett igénybe. Még ha kiadványának nyomtatása teljes egészében 1568 folyamára esett volna, akkor sem lenne nehéz arra következtetni, hogy anyagának összegyűjtését, rendezését, de szellemi elsajátítását is már jóval előbb el kellett kezdenie. S ez feltételezi azt is, hogy Blandrata közvetítésével már nagyon korán kapcsolatot létesíthetett a lengyelországi antitrinitáriusokkal. E kiadványában helyet foglaló eszmevilágot és exegetikai rendszert látjuk felcsillanni már 1566 végén a Károlyi Péterrel folytatott vitájának tételein és argumentumain csakúgy, mint az 1567. febr. 13-i tordai zsinaton nyilvánított tanításain. E nagy jelentőségű teológiai kiadvány szerkesztésében már jelentős útszakasz állhatott mögötte, mikor ezt a zsinatot tartotta. Másként 1567. augusztusáig egyéb szétágazó erőfeszítései mellett nem lett volna kiadásra kész állapotban az antitrinitárizmus általa elfogadott tanításainak és exegetikai módszereinek ez a széles területről összegyűjtött summázata. Így méltán tekinthetjük a *De falsa et verat* az 1567. évi eszmék kifejezőjének, szellemisége alapján 1567. évinek, amivel legkevésbé nem gyengül meg az a tény, hogy nyomdai előállítás csak 1568-ban fejeződött be. Pirnát Antal fenti nézetemet kifogásolja, mivel a mű megjelenését illetően szilárdan a Kanyaró—Gulyás-féle felfogást vallja. Ellenvéleményemet részletesen kifejtettem. Amint látható, a probléma eléggé bonyolult s marad még körülötte tisztázni való. Egy dolog mégis bizonyos. A Kanyaró—Gulyás-féle magyarázat nem szabatos, van sebezhető pontja, tehát revideálásra szorul. Éppen ezért nem megfontolt dolog belőle kiindulva szakirodalomban járattalannak minősíteni azt, aki e labilis nézet felett kritikát gyakorol.

Kathona Géza

Kölcsey Ferenc fordításai?

Kölcsey műfordításai között helyet szoktak kapni a *Rác nyelvből* című szerelmes dal s két vitézi ének.¹ Az elsőnek említett vers pontos keletkezési dátumát is ismerjük: Pécel, 1814. június 30. Maga a költő árulja ezt el nekünk. Későbbi, önéletrajzi leveléből azt is megtudjuk, hogy háromszor dolgozta ki e költeményt.² E fordítás — mint alább látni fogjuk — inkább nevezhető átköltésnek, adaptációnak: a „péceli fordulat”³ idejére esik, mikor Kölcsey új műfajokkal s új hangnemmel próbálkozik, szakít az „elégiai, a feyerlich” tónussal,⁴ s a könnyed dalforma felé teszi meg az első lépéseket.

Egy 1813-as levele⁵ tanúsítja, hogy ismerte a XVII. századi kéziratos énekeskönyvet, az ún. Lugossy-kódexet, mely jónéhány értékes epikus költeményünket tartalmazza. Talán ekkor mozdult meg benne — s ebben a pesti irodalmi élet stílusa, hangneme, gyakorlata is megerősítette — a vágy, hogy elvont-elégikus költészetét a népies-dévaj irányba fejlessze. Népiesen természetesen a pesti irodalmi élet szalon-népiességét értjük, melyet Vitkovics Mihály egyéniségének s dalszerző természetének jeyei határoznak jórészt meg. Kölcseyt e változásra Vitkovics költészete, a szerb dalokat magyar népdalformában tolmácsoló megannyi verse is ösztökélte. Igaz, hogy Vitkovics versei később jelentek meg, de nagyobb részt már elkészültek; társaságban — poharazgatás közben — énekelte.

³¹ FITZ JÓZSEF: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp. 1967. 218.

¹ Kölcsey Ferenc Összes Művei. Bp. 1960. (Sajtó alá rendezte: SZAUDER JÓZSEFNÉ és SZAUDER JÓZSEF.) I. köt. 189–190, 236–242.

² Kölcsey. . . III. köt. 509.

³ SZAUDER JÓZSEF találó kifejezése. Kölcsey Ferenc. Bp. 1955. 36.

⁴ Kölcsey. . . III. köt. 509.

⁵ I. m. 73–74.

A *Rác nyelvű* 1814-ben keletkezett. Már címe meghökkent! Hiszen Kőlcsey nem tudott szerbül; a szerb népdaloknak pedig a később közkézen forgó fordításai (Grimm, Talvj, Wessely) még nem készültek el.⁶ Nyilvánvaló, hogy Vitkovics közvetlen segítségével adott Kőlcseynek. Ennek talán azért nincs a levelezésben nyoma, mert *személyesen* is találkoztak ebben az időben. Vitkovics ez év augusztus 31-ről keltezett levelében⁷ számol be Szemere Pálnak napjairól: „amint töletek eljöttem, Kecskemétre, hol senkihez, és Izsákok, hol Reviczky József volt kir. professzorhoz, mostan királyi tanácsoshoz vala egy estvén szerencsém, bejártam. Alig pihenek meg itthon és Teodórám mellett, rajtam jön a garázda Grammatik lármasán, és még lármasában olvassa Ferenczink levelét, melyben. . . nagyon kér, hogy lakodalma ünnepére jelenjünk meg. Ez volt július 17-én. . .” Tehát: ahogy eljött Pécelről, nyilván otthon is töltött 1–2 napot, majd Kecskeméten, illetve Izsákon járt. Ez az akkori közlekedési viszonyok mellett jókora időt vett igénybe. Innen visszatér Pestre, ahol „alig pihen”, mikor Horvát István (öt nevezi Grammatiknak) rátör. Körülbelül éppen abban az időben tölthetett néhány napot Pécelen, mikor a Kőlcsey-fordítás elkészült. A jelzett éneket egyébként Vitkovics is lefordította, az eredetitől ugyancsak eltérő versformában. Hogy beszélgetés, esetleg irodalmi vita közben kapta meg Kőlcseyt a vers témája, vagy Vitkovics fordítása nyomán támadt kedve a kidolgozáshoz, vitatható. Még azt is föltételezhetjük, hogy Vitkovics nyersfordítása nyomán készült Kőlcsey adaptációja.

Fordításról még az akkori fogalmak szerint sem beszélhetünk. Az eredeti⁸ 9 soros s az ún. hosszú sorú (12 szótagos) dalok közé tartozik. Az eredetiben az első sor tényt közöl: a lány visszaadja gyűrűjét. A továbbiakban a lány monológját olvassuk; e monológban zajlik le a szerelmesét megtagadni kényszerülő, s a bánat miatt elhervadó leány tragédiája.

Kőlcsey lényegesen elnyújtja a verset. Az első, tényközlő sorból négy sort csinál, szentimentális helyzetképet, mely nem a népköltészet szikárabb, komorabb s épp ezért tragikusabb figuráival, lírai hőseivel, hősnőivel, hanem Kármán Fannyjával, Karamzin Szegény Lizájával, illetve Vitkovics Milicájával rokon. Alig néhány nappal előzi meg a *Róza* című románcot, melyben — hasonlóképpen — hervad „sír felé” a lányka. Egy sor szinte szó szerint ismétlődik:

Szíve csüggedt, arca halovány . . . Csüggedt arcnak halaványa

A kínra született leányka alakja, a szentimentális érzemény jellemzi mindkét költeményt. S bár háromszor dolgozta ki a szerb dalt, saját vallomása szerint sem sikerült. Fordítása-átdolgozása csupán első állomása egy útnak, melyen hosszú és nehéz küzdelem várja. Vitkovicsé az érdem, hogy Kőlcseynek az első lépés megtételében segítségére volt.

E dal szerzősége vitathatatlanul Kőlcseyé; ám a *Vitézi énekek* Kőlcsey-szerzősége legalább is vitathatónak, kétesnek tűnik. Keletkezésének időpontja bizonytalan. Vujicsics D. Sztoján szerint 1814-ből,⁹ Szauder József¹⁰ szerint 1814–15-ből való. Ha elfogadjuk azt a tényt, hogy Vitkovics segített Kőlcseynek, úgy e segítség e két énekre is vonatkozik. Véleményünk szerint a szerelmes dallal együtt készült e két „nyersfordítás”, ám Kőlcseyt csupán a kínra született leányka alakja foglalkoztatta. A hősi énekeket sem 1814-ben, sem később nem dolgozta ki; valószínűleg csak lemásolta, esetleg Vitkovics nyomán lejegyezte. Már az első viszonylag teljes Kőlcsey-kiadás sajtó alá rendezői (Eötvös, Szalay és Szemere) is valami befejezetlenséget, valami tökéletlenséget vettek észre, s a vitézi énekek helyét a „töredékek” között jelölték ki.¹¹ Holott nem töredékről van itt szó, hanem — s ezt tekintjük első érvnek igazunk mellett — kínosan pontos, sor és szó szerint megegyező fordításról. A fordítás annyira pontos, hogy a magyar szöveg teljesen pontos megfeleléjét találjuk a párhuzamos szerb szövegben. A szerb cím műfajt jelöl, az asszonyi dalokkal szemben a vitézi énekeket: *Pesne Mužeske*. Még az alcím is ugyanaz: Koe se už gusle pevao (Amit a gusla mellett — kíséretében — énekelnek).¹² A magyar alcím nem a mai guszlát használja, melyet „karvas”-nak¹³ fordít.

⁶ A magyar költők Szücsi József szerint elsősorban német forrás nyomán ismerkedtek meg a szerb népköltézzel. E téves állítást avval véli — többek között — bizonyítani, hogy Kőlcsey ismerte s használta Talvj s Gerhard fordításait. Az 1814-ben készült Kőlcsey-mű 10 évvel előzte meg a német fordítók munkáját. Szücsi: Szerb költők magyarul. Budapesti Szemle 1929. 214. köt. 340–372.

⁷ Vitkovics Mihály Művei. III. Válogatott levelei. Bp. 1879. 44.

⁸ Sabrana Dela Vuka Karadžića, Mala Prostonarodnja Slaveno-Srbska Pjesnarica 1814; Narodna Srbska Pjesnarica 1815. Prosveta, Beograd, 1964. 151. Újabb magyar fordítása RAB Zsuzsától: Jugoszláv költők antológiája. Bp. 1963. 40–41. Az eredeti címe: Nesrečna devojka (A boldogtalan leányka).

⁹ KEMÉNY G. GÁBOR: (szerk.) A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962. 156. VUJICSICS S az 1953-as Karadžić-kötetek lapszámaát adja. Az előző jegyzetben az 1. kiadás hasonmás-kiadását idéztük. Ugyanis e kiadást ismertette Vitkovics Mihály a Tudományos Gyűjtemény hasábjain; ennek terjesztését vállalta Budán Vitkovics János, a költő eseres testvére.

¹⁰ SAUDER JÓZSEF jegyezte az idézett Kőlcsey-kiadásban, I. köt. 1300.

¹¹ Kőlcsey Ferenc Minden Munkái I. Pesten, 1840. 230–236.

¹² Sabrana Dela. . . 103–106. (O Milošu Obiliću); O smerti Kulin-Kapetana (124–126). Magyarul: Miloš Obilićról; Kulin kapitány haláláról.

¹³ Karvas hegedű: vékony, sugár, karra való hegedű. SZINNYEI: Magyar Tájszótár. Bp. 1893–1896. I. köt. 1061–1062. hasáb.

Második érvnek a szöveg nyersségét, költőietlenségét hozzuk föl. Elképzelhetetlen, hogy Kölcsey még egy szerbből történt hív fordításban is benne hagyott volna ilyen sorokat:

Kedves isten! Mely nagy csuda
Midőn híres szerb fejedelm Lázár
Küldé vejét Obility Milost
A latinokhoz szedni adókat.
A latinusok szépen elfogadták őt.

Még a jelzők is megfelelnek a szerb szövegben; a magyarul idegenszerűségnek ható sorok pedig a szerb gondolkodással magyarázhatók:

Bože mili čuda velikoga
Kada slavni Serbski Knez Lazara
Posla zeta Miloš Obiliča
U Latine da kupi harače...
Latini ga lepo dočekaše

Itt említjük még a szerb nevek „szerbes” írásmódját (Obility!), a jogi-egyházi kifejezéseknek a műfordításban szokatlan szakszerűségét. A fordító (Vitkovics) különbséget tesz templom (crkva) és monostor-kolostor (manastir) között. Ennél érdekesebb, hogy a templomot csak a latinoknál említi, a szerbeknek monostoraik vannak. Többször előfordul az első énekben a *pium legatum* (kegyes alapítvány) szó. A szerb eredetiben az ennek megfelelő *zadusbina* (*zadužbina*) található. A pesti görög keleti egyház ügyeit sokszor képviselő ügyvéd-költő, Vitkovics egyaránt ismerte a szerb s a magyarországi latin jog nyelvét, ennek számlájára írható ez a különös fordítás.

A második énekből is idézzünk néhány szerb kifejezést magyarul:
(A hollók)

leestek fejér palotáira	Te padnuli na biele dvore
Névvel Kulin kapitánynak	Po imenu Kulin Kapetanu
Ő tegnap attakot csinált	On e juče juriš učinio
Hogy szétverje a szerbusokat Missáron	Da razbie Serblje na Mirašu
És ime mostan az éles kard	I enoti sada dritke sablje
Milosnál pozerszki vezérnél vagyon	U Miloša Pocerskog vojvode

A szerelmes dal szabad, mind ritmikailag, mind tartalmilag egyéni megoldású. E két fordításban semmiféle ritmusnak nincs nyoma. Az első vitézi ének bevezető sorainak szótag-száma: 8, 10, 10, 12, 12, 14, 12, 8 stb. Vajon Kölcsey bármely lírai-epikai művében találunk-e ilyen kifejezéseket: „bolondul következtettek”, „feltürköli” stb.?

Erveink végére értünk. Kölcsey önéletrajzi levelét idézve: csak a szerelmes dalra hivatkozik, ez utóbbi két éneket nem is említi.¹⁴

Kölcsey fordításai? Nemmel kell felelnünk. Vitkovics *nyersfordításai*. Hogy Kölcsey foglalkozott-e e két vitézi énekkel, mennyit alakított rajta, ez ma már nehezen dönthető el. Véleményem szerint: nem sokat. A szerb vitézi énekek fordításában is Vitkovicsé az úttörő szerep, még avval is, hogy felhívta azok szépségére Kölcsey Ferenc figyelmét.

Fried István

Megjegyzések Petőfi egyik verséhez

Magvas tanulmányában Petőfi két versének belső töréséről, a költő ihletének „szabálytalan”, „aszimmetrikus működéséről” ír Lukácsy Sándor.

Egyetérték megállapításaival *A csillagos ég* című verset illetően, de *A nép* című költemény elemzéséhez — ezt a verset ugyanis példás remekműnek tartom, — néhány kiegészítő, vitázó megjegyzést fűznék.

Nincs terem a költemény teljes, mikroszkopikus vizsgálatig menő elemzésére, az alábbiakban tehát megelégszem egy-két szerkezeti, véleményem szerint állításomat igazoló jelenség leírásával.

¹⁴ Kölcsey... III. köt. 509.

Nézzük először is a vers nyomtatott képét.

Három ötsoros szakaszt látunk, 9—6—9—6 szótagú sorokkal, *xabba* rímképlettel.

A magyar költészet Petőfi előtt ritkán használ páratlan számú sorból összeállított szakaszokat, s hirtelenjében nem is nagyon tudnék példát mondani arra, hogy kik, mikor és milyen mondanivalóhoz használják *ötsoros* szakaszt. Külföldön, a század modernjei — angolok, franciák stb. —, szívesen élnek vele, nálunk Petőfi után eléggé elterjed, az Arany köréhez tartozó költők ötsoros szakaszokban siratják a bukott forradalmat. Ady kiváltképpen szereti ilyen strófákba rendezni sorait.

Legtöbb versét Petőfi is páros sorú (4, 6, 8 sor) szakaszokra bontja. Mindössze 37 verset írt páratlan sorú szakaszokban, ebből 29-et ötsorosokban, s az ötsorosok közül 19-et *xabba* rímképlettel. Az ötsoros szakasz *xabba* rímképlettel tehát uralkodó.

A sorok hosszát tekintve a 19 azonos rímképletű vers között alig akad egyforma, a szakaszok szótagszáma 26-tól 58-ig terjed. Megfigyelhető, hogy ezekben a versekben az *a* rímű sorok közé zárt *b* rímű sorok általában hosszabbak és gyakran azonos hosszúságúak a vakrímű sorral.

Talán nem érdektelen összeállítani, hogy a páratlan sorú szakaszokból épített versek hogyan oszlanak el Petőfi életművében.

	1844	1845	1846	1847	1848	1849	Összesen
Összes páratlan	10	11	7	4	5	—	37
Ezekből ötsorosak	7	9	6	2	5	—	29
Ezekből <i>xabba</i> rímképletiek	3	6	4	2	4	—	19

Petőfi életének nálam jobb ismerői talán felfedeznek valami törvényszerűséget az eloszlásban.

A bennünket most érdeklő 19 versből 12 páratlan számú szakaszokból áll.

Érdekes megfigyelni — de ez is külön tanulmány tárgya —, hogy az évek során hogyan csiszolja ezt a formát egyre tisztábbá a költő, s végül hogyan használja csakis egyfajta mondanivalóhoz. Eleinte kísérletezik; szerelmes versek, bordalok, politikai versek váltakoznak, de az utolsó években ez a forma szinte kizárólag politikai versekhez kötődik.

Ebben a formában írta Petőfi *A népen* kívül a *Nagykárolyban*, az *Ősz elején*, a *Van-e egy marok föld...*, a *Föltámadott a tenger*, *A király esküje* és *Az év végén* című verseket, hogy csak a fontosabbakat említsem.

Nem akarok itt e versek jelentésével foglalkozni, de azért idézek néhány jellemző sort.

Haza csak ott van, hol jog is van,
S a népnek nincs joga.

A nép

Isten, küldd e helóta népre
Földed legszörnyűbb zsarnokát,
Hadd kapjon érdeme díjába'
Kezére bilincset, nyakába
Jármot, hátára kancsukat!

Nagykárolyban

Én nem nézhetek vidámon
Végig elnyomott hazámon,
Csak mikor részeg vagyok!

Részegség a hazdért

Erre semmi gondunk. Tengünk mint az állat,
Megelégszünk azzal, hogy van kenyereünk,
Messze elmaradtunk a világ sorától,
Kitéröltek a nagy nemzetek sorából,
Élni nem tudunk és halni nem merünk.

Van-e egy marok föld...

Akik még nem tudták,
Most megtanulhatjátok,
Hogyan mulat a nép.

Föltámadott a tenger...

Föl, ha istened van,
Föl magyar nép, és e
Gaz királyt legottan
Fojtuk az ártatlan
Áldozat vérébe!

A király esküje

Folytathatnám az idézetek sorát, de azt hiszem, ennyiből is világos, hogy ezek a versek azonos téma- és gondolat-körből, azonos érzelmekből és indulatokból fakadtak, és azonos a szándékuk is: az elgondolkoztatás, a politikai felhívás, az agitáció. Petőfi kísérletei bebizonyították, hogy az ő kezében ez a szakasz nem az érzelmek, hanem gondolatok közlésére való. A dal nem nagyon találja helyét ebben a formában.

Fenti mondanivalók nem véletlenül jelennek meg ebben a strófászerkezetben, ezzel a rímképlettel.

Az ötsoros szakasz — véleményem szerint — nyugtalan és nyugtalanító, modern, aszimmetrikus szerkezet. Petőfi „különleges” alkalmakra tartogatja. Rímképlete, hacsak nem vállalja a monotonitást, tulajdonképpen sohasem lehet szimmetrikus; a rímek távolabbra kerülhetnek egymástól, a szakaszban elhelyezkedő mondat vagy mondatok lazává, izgatottabbá válhatnak, a gondolat jobban kifejezhető, illetve bújtható, több a lehetőség az enjambement-ra, a szokatlan vagy szokatlanul elhelyezett rímekre, a vers csengése, zenéje már oldottabb, aritmikusabb lehet, — könnyebben talál helyet ebben a szakaszban a bonyolult, intellektuális mondandó, a kérdés és felelet, a filozofikus, társadalmi vagy politikai közlés.

A strófa rímképlete — s természetesen ritmusa is — nagyon változatos lehet, de — mint fentebb láttuk — Petőfi legtöbbször az *xabba* rímképletet választja, tehát egy ölelkező rímű szakaszt az elején vaksorral hosszabbít. Az ölelkező rímű négy sor szép és gondosan munkált tükörszimmetriáját megbontja, aszimmetrikussá alakítja, diszsonanciát teremt. Megtörti a folyamatosságot, az alapritmust egy bonyolultabb ritmus alárendelt részévé teszi, a szimmetriát aszimmetriába burkolja.

A szakasz és rímképlete modern hatású lehetett a kor olvasójának szemében. Az első hívó sor válasz nélkül marad, csak a szakasz végén derül ki róla, hogy vaksor volt, s az igazi hívó rímet, illetve sort is két hosszabb sor választja el visszhangjától.

A *nép* című vers strófaiban a tizenötödik szótagban felhangzó rímre csak hosszú huszonnégy szótag után kapok választ, magyar fülnék nagyon is távoli választ. Gondoljunk arra, hogy a nyolcszótagos keresztirímű strófában is csak tizenhat szótagot kell kivárnom. Igaz, hogy a strófa *b* rímű sorai élénk rímekkel csendülnek össze, de ez az összecsengés a várakozás idejét még inkább megnyújtja, az *a* rímű sorokat még inkább elválasztja egymástól.

Ha megvizsgálánk, hogy e strófászerkezet csiszolása közben milyen változatokkal próbálkozott Petőfi, valószínűleg azt kellene megállapítanunk, hogy a fülnék legkellemesebb, az „új borzongást” keltő távolság a hívó és a felelő rím között körülbelül 20–25 szótag. Így van a *Föltámadott a tengerben*, az *Ősz elejénben*, az *Év végénben* stb., stb.

Szimmetriának és aszimmetriának összefonása eredményezi, hogy a szakaszt egyszerre érzem zártnak és nyitottnak, előrehaladónak és megtorpanónak, illetve visszautalónak. A késleltetés bizonytalanságban tart és elgondolkoztat.

Tehát a szakaszban, a sorok és a rímképlet szerkezetét tekintve, vannak energiák, amelyek kifelé törekszenek, más energiák vissza, a szakasz közepére, illetve első sorára mutatnak. Előre-hátra, szinte mozgásban van a szerkezet, kiterjed és összehúzódik.

És ami a szakaszra érvényes, az érvényes *A nép* című versben a vers egész szerkezetére és a legkisebb alkotóelemekre is.

2.

Érdemes-e a szakasszal és a rímképlettel, a versnek formai és még talán nem is legfontosabb formai elemeivel ennyit — vagy még ennél is többet — foglalkoznunk?

A kérdésre igazi választ akkor adhatunk, ha be tudjuk bizonyítani, hogy sem a sorok hosszúsága, sem a szakaszok kompozíciója, sem a rímképlet nem véletlen, illetve, hogy ebben a versben a költő művészi ösztöne és mesterségbeli, poétikai tudása egymást segítve, egy irányba működött, és a versben semmi sem véletlen — természetesen művészi értelemben! — elvenni belőle nem lehet, hozzátenni nem lehet, s hogy más formában a vers megvalósíthatatlan.

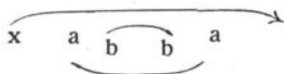
Ha a költeményt ismeretlen nyelvű üzenetként, egybeírottan, írásjelek és szóelválasztó szünetek nélkül — egyikkezébenkeszarvamásikkezébenkardigylátniaszegényjónépet stb., stb. — kapnánk, akkor a nyelvészek szerint, nyelvészeti módszerekkel, hamarosan eljuthatnánk a különválasztott szavakhoz — egyik kezében ekeszarva másik kezében kard így látni a szegény jó népet stb. stb. —, majd annak felismeréséhez, hogy a szöveg többszörösen kódolt, és hogy rendezőelvek hatják át meg át.

A rendezőelvek alapján eljuthatnánk ahhoz, hogy a szöveg rövid sorokra tagolódik, és hogy a tagolódnak törvényei vannak. Néhány sikertelen, mert végig nem vihető kísérlet után, már a ritmust is figyelembe véve, kiderülne, hogy a szöveg csak tizenöt rövidebb-hosszabb, de szabályosan váltakozó hosszúságú, jambikus sorra osztható. Kiderülne az is, de erre most nem térek ki, hogy a hatszótagú sorok jambusai tisztábbak, mint a kilencszótagúakéi, és rímei is más értékűek.

Fontosnak tartom viszont a rendezés során felmerülő sikertelen kísérleteket, mert ezekből világossá válik, hogy a szövegben számos, teljesen meg nem valósult rendezőelv bujkál, feszültségben, ellentmondásban a megvalósult rendezőelvekkel. Erre a kérdésre később még visszatérek.

Átugorva a szöveg vizsgálatának néhány fázisát — a nyelv megfejtését, az interpunkciózást stb., stb. —, el kellene jutnunk a szakaszok közti szünetekhez, tehát a szöveg háromszor öt sorra osztásához. Nemcsak a rimképlet és a ritmus diktálja így, hanem a mondatok és a szöveg logikai rendje. Ugrás van a szakaszok közt, olyan ugrás, amely olvasásnál is, hallgatásnál is szünetet kíván.

A szakaszokat követő, elválasztó, illetve összekötő csend vagy szünet azért is fontos, mert ellentéte a vakrímű sornak. A vakrímű sorokat a szünetek emelik ki.



Úgy gondolom, hogy bármilyen művészi szöveg — szívesebben mondanék sajátos törvények szerint rendezett szöveget — vizsgálatánál számításba kell vennünk azt a csendet is — szünetet, kihagyást vagy negatív formát —, amellyel a művész dolgozik. A negatív formával — Roman Jakobson az egyik változatát „zérusjel”-nek mondja —, melynek a versben vagy prózában éppen olyan fontos szerepe van, mint a zenében, tudomásom szerint esztétáink, szövegelemzőink nem foglalkoznak eléggé.

A szünetnek az ötödik sor után kell következnie, s ezt egyebekben kívül az ötödik sort lezáró pont is jelzi. A költő a hosszabb lélegzetvételt 39 szótag kimondása utánra teszi, sugallva, illetve meghatározva ezzel a következő strofák hosszát is. Nem kívánok itt mondattani elemzéssel, alárendelésekkel és mellérendelésekkel foglalkozni s azzal sem, hogy milyen szimmetriák és aszimmetriák feszülnek egymásnak a mondatszerkezetekben.

Mégis, ha már a mondatnál tartunk, menjünk ezen az úton tovább.

Az első szakaszt egyetlen kijelentő mondatnak tekintem.

A második szakaszban egy kérdőmondat — a vakrímű sor kérdőmondata — áll szemben egy négysoros kijelentőmondatdal — a tükörszimmetriás négy sorral.

A harmadik szakasz szinte darabokra hull. Ha a hangsúlyozott szünetek közé zárt egyetlen szót (. . . valóban! . . .) nem is számítom külön mondatnak, akkor is négy mondatot találom, mégpedig úgy, hogy közülük egyik sincs összhangban a vers építésének más törvényeivel. A mondatok közti szünetek szétszabdaltják a szakaszt, ellentmondanak a rímek kemény szerkezetének s némileg még a ritmusnak is. Három egysoros kérdőmondat áll oppozícióban a verset záró kétsoros kijelentő mondatdal. Külön nehéz lecke az említett . . . valóban! . . . megfejtése, de most erre sem térek ki.

Könnyű levonni a következtetést: a vers állandóan, lépcsőről lépcsőre ugorva gyorsul, mondatai egyre izgatottabbak, szakaszai egyre ziláltabbak, hangja egyre élesebb. A kérdő és kijelentő mondatok küzdenek egymással, a sokasodó kérdésekkel szemben egyre csökken a kijelentések ellenállása. Szakaszról szakaszra egyre vékonyabb a jég, a vers átmelegszik. Mondhatjuk azt is, hogy nagyon szép aszimmetriára találtunk, ugráló emelkedéssel, amelyet nem ellensúlyoz semmi.

Mégis, a vers olvasásakor azt súgja valami, hogy a töretlen előrehaladás nincs egészen rendjén.

A szavak számát és ezzel együtt a szavak hosszát is mérve a következőt találjuk:

Az első szakasz 22, a második szakasz 17, a harmadik 29 szóból áll. A szavak hossza ennek megfelelően változik, az első és utolsó strofában 1,7, illetve 1,3 szótag jut egy szóra, a középsőben kettőnél valamivel több. A középső szakasz tehát erősen lelassul. Mintha a mérleg szerepét játszana, mintha az egyensúlyt tartaná a két szélső szakasz között. A mondatok

aszimmetrikus gyorsulásával szemben itt valamilyen szimmetrikus törekvés érezhető, s ezzel együtt a középső szakasz sajátos megkülönböztetése.

Még érdekesebb eredményt kapunk, ha megnézzük a magánhangzók eloszlását. Közismertek azok a vizsgálatok, amelyek a magánhangzók magasságához, illetve mélységéhez hangulati értékeket, tehát tartalmakat kapcsolnak. Ezek szerint a mély hangú magánhangzók lassabbak, nyugodtabbak, a magas hangúak pedig gyorsabbak, izgatottabbak.

Logikus volna, ha *A népből* a rövidülő szavakkal és mondatokkal együtt sokasodnának az izgatottságot jelző magas hangú magánhangzók. Az összeállítás azonban mást mutat.

	Magas hangok	Mély hangok
1. szakasz	26	13
2. szakasz	21	18
3. szakasz	13	26

Éppen ellenkezőjét annak, amit várhatnánk. Az első szakasz aránya a harmadikban ellenkezőjére fordul, ellentmondva a gyorsulásnak, s erősítve azt az eredményt, amelyet a szavak hosszának vizsgálatánál kaptunk. A középső szakaszban a többiekhez képest egyensúly van, s még meglepőbb ez az egyensúly a szakasz tükörszimmetriás négy sorában. Öt 15 magas hangú magánhangzó áll szemben 15 mély hangúval.

Új, rejtett szimmetriára találtunk itt s annak a sejtelmennek megerősítésére, hogy a középső szakasz különleges jelentőségű.

Kimondhatjuk — s talán nem elsiegett vélemény —, hogy a középső szakasz a vers szimmetria-tengelye s nemcsak helyzete miatt. Valószínű, hogy a szimmetria-tengely, mint a szerkezet meghatározó eleme, fontos mondanivaló hordozója.

Ahogy az egyes szakaszokban egyidejűleg kifelé és befelé törekvő erővonalakra találunk s ezekből álló szerkezetű feszültségekre, úgy mutat az egész költemény szerkezetében a két szélső szakasz a középső felé.

Mindez arra készítt, hogy alaposabban foglalkozzunk a második szakasszal.

3.

Itt hosszabban kell idéznem Lukácsy szavait.

„Az ihlet működésének egyenetlensége — írja Lukácsy — okozhatta *A nép* című költemény gondolati részaránytalanságát, a 2. strofa intenzitásbeli gyöngeségét is. *Mintha valami kifejtetlenül maradt gondolat lappargana ebben a szakaszban.*” (Az én aláhúzásom. K. P.)

Ezután így folytatja.

„Kétségtelen, hogy a 2. strofa a tulajdon problémájában illetékes (ez a haza-fogalom kettős értelméből — tulajdon, + jog — következik); itt mondhatná ki Petőfi, hogy — miként a 3. szakaszban jogot — itti tulajdont követel a népnek (telket, házat stb. a jobbágy tulajdonába); itt mondhatná ki, ha akarná — de nem mondja ki.”

Vajon valóban így van-e?

Kimondhatná-e Petőfi, hogy tulajdont követel a népnek?

A kérdésre válaszolni Lukácsy jóval illetékesebb nálam, hiszen nála jobban talán senki sem ismeri Petőfi korát és költészetét, és bizonyára pontosan tudja, hogy 1846. június—augusztusában mi volt mégcsak nem is közölhető, hanem egyáltalán leírható, akárcsak az íróasztalfiók nyomorult sülyesztőjének szánva. Magam csak arra emlékeztetnék, hogy az összes versek sorrendjében — esetleg nem egészen pontos sorrendjében — *A nép* előtt a *Rabság* című töredék és a *Szeretek én* című vers áll, után egy Béranger-fordítás, a *Képzelt utazás* következik. Íme a vers közvetlen környezete. Idézzünk ebből a környezetből néhány sort.

Rab a világ, igen, kezén-lában bilincs...
Az volna lelkén is, hanem már lelke nincs...
Rabság

Ekkor hátam mögött termett a
Hóhér s lesújtá fejemet...
Épen kezembe hullá, és én
Azt adtam át virág helyett.

Szeretek én...

Oly földet hagytam el, hol a királyok
Rabszolgává teszik a szellemet.
Védjétek lantom, melyet üldöznek...

Képzelt utazás

Maradna a másik kérdés, hogy tudniillik ilyen körülmények között akarja-e kimondani Petőfi azt, hogy nemcsak jogot, hanem tulajdont is követel a népnek.

Mielőtt erre a kérdésre válaszolok, s egyúttal azt is vitatom, hogy *A népben* a költő ihlete aszimmetrikusan működik, felhívnam a figyelmet egy valószínűnek látszó eldítőletre. Ha talán nem is megfogalmazottan, de általában azt hisszük, hogy Petőfi versszerkezetei, kompozíciói az utolsó sorokban kimondott csattanóra épülnek. Gyakran így is van, de nem mindig. Petőfi bonyolult személyiség és tudatos művész — nem illik hozzá a szerkezetek egyhangúsága. A modern vers — a XIX. század első felének modern verse is! — ellentmond a csattanónak, visolyog tőle, s a kor lendületes, patetikus, romantikus költészetével egyidőben, lényegében vele egy töről fakadtan, megjelenik a zártabb, befelé forduló költészet is.

Úgy gondolom, bár ez további bizonyításra szorulna, hogy *A nép* formája nagyon modern volt a maga idejében, s véleményem szerint Ady kiteljesült modernségére mutat. (Csak zárójelben két megjegyzés: beszélünk Petőfi és Ady szellemi, magatartásbeli rokonságáról, érdemes volna feltárni ennek a rokonságnak formai oldalát is; egy másik tanulmányt kívánna Petőfi versbefejezéseinek problémája.)

A szöveg tagolásáról, sorokba rendezéséről beszélve említettem bizonyos teljesen meg nem valósult rendezőelveket, melyeket akkor is észre kell vennünk, ha az üzenet ismeretlen nyelven kerül elénk. Ezek a rendezőelvek közelebb visznek a középső szakasz „rejtelmének” megoldásához.

A vers szókészlete 68 szó, szókincse azonban meglepően kevés, mindössze 48 szó, s ez azt jelenti, hogy ebben a rövid költeményben 20 szó, a szövegnek majdnem harminc százaléka ismétlődik. Nagyon magas arány. Olyan, mintha minden szakasz 13–14 szótagos refrénnel zárulna. Itt megint el kell vágnom a vizsgálat két fonalát: nem foglalkozom a szókincs elemzésével, s nem beszélhetek arról sem, hogy a XIX. század első felének költészete milyen különös örömmel használta az ismétlés és a refrén különböző változatait.

A *népben* tehát a szavak jórésze ismétlődik. Figyelemre méltó az ismétlések eloszlása.

Három szó ismétlődik az első szakaszban: *kezében, így, majd*.

Négy ismétlődik a harmadikban: *miért, haza, van, jog*.

A középső szakaszban, a névelőt kivéve, nincsen szóismétlés.

Találunk a költeményben négy szót — önelkező szavaknak nevezném ezeket —, amelyek az első és a harmadik szakaszban ismétlődnek, és szinte összefogják ezt a két szakaszt. Ezek: *kard, nép, ont, vér*.

Összekapcsolhatjuk őket s akkor ezt látjuk:

x a b b a x a b b a x a b b a

A tiszta szimmetrikus ismétlések — egyszerű párhuzamoknak is nevezhetjük őket — az első és harmadik szakaszban tömörülnek, erősítik a szakaszok belső kohézióját, és összekötik őket egymással.

Mintha többszörös szövedék, fal vagy páncél venné körül a középső szakaszt. Érzésünk még erősödik, ha látjuk, hogy a középső szakaszt egy ismétlődő szó (*veríték*) köti az elsőhöz, s ugyancsak egy szó (*miért*) fűzi a harmadikhoz. S még ez a vékonyka fonál is csak a szakasz első sorát, ugyanakkor a már többször is említett és különös helyzetével kitűnt tükörszimmetriás négy sort nem köti semmi sem előre, sem hátra.

Nem csoda, hogy Lukácsnak feltunik ez a strófa, és úgy érzi, hogy a különböző szimmetriák „vaskapcsa” engedi „kísiklani a mondanivaló egyik lényeges tartozékát.

Pedig nem hihetjük, hogy Petőfi a középső strófát a szószaporítás kedvéért írta.

Megpróbálhatjuk kihagyni, de a szakasz kezdő sorára, a kérdésre, értelmi okok miatt, mindenképpen szükségünk lesz, s így csak a tükörszimmetriás négy sor maradhat el:

Egyik kezében ekeszarva,
Másik kezében kard,
Így látni a szegény jó népet,
Így ont majd vért, majd verítéket,
Amíg csak élte tart.

Miért hullatja veritékét?
Kardot miért foga?
Hogy védje a hazát? . . . valóban I . . .
Haza csak ott van, hol jog is van,
S a népnek nincs joga.

Elkövettük a merényletet, s a gyönyörű versből lapos, unalmas, didaktikus kádencia lett, és még a tömör, aforisztikus kezdő és záró sorok is elvesztették erejükét.

A középső szakaszt nem hagyhatjuk el, mondanivalójára, költői értékeire szükség van, nélkülük a vers nem marad vers.

Menjünk tovább.

Vannak a költeményben szópárok, melyeket aszimmetrikusaknak tartok és ellentétes párhuzamoknak nevezek.

Ilyenek az első szakaszban: *egyik — másik; ekeszarva — kard; vér — veriték*. Aki akarja, ide sorolhatja a *szegény — jó* szópárt is, bár a *szegény* és a *jó* Petőfinél szinte szinonimái egymásnak.

Ellentétes párhuzamok a harmadik szakaszban: *haza — jog; ott — hol; van — nincs*.

A középső szakaszban egyetlen ilyen szópárra találunk: *eledel — ruha*.

Megint szimmetriák és aszimmetriák szövevénye, amely szinte körülzárja, védelmezi a középső szakaszt. Olyan a költemény, mint egy doboz, amelybe féltett kincset tett a tulajdonosa. S ez a féltett kincs, a vers nyolcadik sorában, vagis pontosan a közepén, a vers szimmetria-tengelyében az *eledel* és a *ruha*!

A tulajdon! Az a tulajdon, melyet Petőfi, ebben a versében, igenis követel a népnek, csak hogy nem nyíltan és közvetlenül és ezért ezt a mondandót nem a költemény végén mondja ki, hanem a legfontosabb helyen, a vers tengelyében. Petőfi titkolózik? A mindig nyílt, őszinte és szókimondó költő rejtegeti gondolatát és mondanivalóját? Miért?

Fentebb már említettem a vers közvetlen környezetét s az idézetek elég indokul szolgálhatnának efféle titkolózáshoz. Csak hogy ez a magyarázat éppen Petőfinél nem volna igazi magyarázat. Ha kimondta azt, hogy a világnak „kezén-lában bilincs” vagy azt, hogy „hátram mögött termett a hóhér s lesújtá fejemet. . .”, akkor kimondaná azt is, hogy nemcsak jogot, hanem tulajdont is követel a népnek. De — véleményem szerint — nem tarthatták vissza taktikai okok sem. Petőfi jó politikus volt, gondolt a stratégiára és a taktikára, érezte a „szövegségi politikát”, tudta, hogy meddig mehet, — de jobb művész volt.

Úgy hiszem, hogy az elhallgatást — ha annak tekintjük — művészi ok, a vers épsége indokolja.

A költemény végén hirtelen elhallgatással mondja ki, hogy „a népnek nincs joga”, — *tehát nincs hazája*. Ez az elhallgatás nagyon fontos, mert visszamatat kétszeresen is: egyszer az aforisztikus két sor elé, a szakasz közepére; egyszer pedig a vakrímű sorra, a szakasz első sorára. Illetve onnan még tovább, a szimmetriákkal és aszimmetriákkal sokféleképpen kiemelt és védelmezett, körülzárt és bújtatott és éppen ezért kíváncsiságot-ébresztő középső szakasz középső sorára.

A középső sort más eszközökkel is erősíti. Ebben a szakaszban vannak a leghosszabb szavak, a legfurcsább rímek, ez a szakasz nyersebb és puritánabb is. A két központban álló szóhoz durva, népies ragot kapcsol (*eledelből — ruhából*) s ezzel is felhívja rájuk a figyelmet. Szándék teremtette ezeket a ragokat s nem a rím kényszere, hiszen a rím lehetne *ruhából — magától* is. Tegyük még hozzá, hogy a sor végén kettőspont nyomatékosítja, hangsúlyozza a vers tengelyét. Értelemszerűen elegendő volna ott a vessző is, és mégis kettőspont van, pedig Petőfi — tudjuk jól! — gondosan bányik az írásjelekkel.

Említettem fentebb a vers előrehaladását, illetve azt, hogy a vers, akár valami élőlény, előre és hátra mozog egyszerre, kiterjed és összehúzódik. Ennek a mozgásnak a központja a két szó: az *eledel* és a *ruha*.

Annyi *eledel* és *ruha* termeléséhez, amennyit a nép kíván, nem kell veritéket hullatni. Elég kevesebb munka és az anyaföld. Akkor miért, kiért kell dolgozni, hullatni a veritéket? Ennyit mond Petőfi, aki azért jó politikai agitátor, mert jó művész. Ennél több vagy a közvetlenebb, nyíltabb szó kevésbé volna hatásos.

Igaza van Lukácsy Sándornak, „valami kifejtetlenül maradt gondolat lappang” a költemény középső szakaszában, csak hogy nem azért, mert az ihlet „egyenletlenül működött”, hanem azért, mert a költő művészi és politikai ösztöne és tudata egyetlenesen működött. Így született a remekmű, ahogy Lukácsy hangsúlyozza. *Hibátlan* és *példás* remekmű — természetem hozzá jómagam.

Valószínűnek látszik, hogy minden műalkotás szimmetriákba és aszimmetriákba rendezett anyag — „gyönyörű képességünk” megtestesülése.

A minden elemében rendezett anyag túlságosan szabályos, zárt, elveszti életszerűségét. A tiszta szimmetria hideg, a tiszta aszimmetria szétszóródik. Azt hiszem, hogy szimmetriák és aszimmetriák ellentmondásokba rendezett mozgása és e mozgás azonosítása a világ törvényeivel az esztétikai gyönyörűség oka.

Igaza van Lukácsnak, „Petőfi szimmetriáit még nem méltatták kellő figyelemre”, s hadd tegyem hozzá, hogy versszerkezeteit sem. Pedig a mai olvasó érdeklődését talán jobban felébresztenék Petőfi modern titkai, mint az évfordulókon elmondott szónoklatok és tisztelgő beszédek.

Kuczka Péter

A Zöld Marci

Petőfi meg akarta reformálni a népszínművet, mégpedig mindjárt a lényegben: a hőst alapvetően új jellemmel ruházta fel. *Zöld Marci* c. színdarabjához izig-vérig népi, de a társadalmon, a törvényen kívül álló alakot választott. A logika vezette: a hűbéri Magyarországon szabaddá az vált, aki szembeszegült a társadalmi konvenciókkal, kiszakította magát a fizikai és lelki béklyókból és bátran szembeszállt az igazságtalan törvénnyel.

Petőfi darabjának hőse egy olyan eszményi és regényes egyéniség vonásait testesíti meg magában, aki meghódította a nép szívét. S nem túlzás azt mondanunk, hogy Petőfi *Zöld Marcija* volt a modern pozitív hős kialakításának legelső kísérlete Magyarországon — nemcsak a drámai műfajban, hanem az egész irodalomban. A *János vitéz* mesevilágban játszódik — a *Zöld Marci* viszont szilárdan a földön marad.

Nagy vesztesége a magyar művészetnek, hogy e darab kézírata a lángok martaléka lett. Viszont szerencse az, hogy Petőfi, mintegy előre megérezve az általa megalkotott új hőstípus jelentőségét, megőrizte annak lényeges jellemvonásait: amikor a drámai alakot 1845—1847-ben lírai költeményekbe dolgozta át. Ezzel lehetővé tette, hogy legalább részben rekonstruáljuk a dráma hőstét.

Zöld Marcinak már a külső képe is átlagon felüli és jellegzetesen magyar. A nép képzeletvilágában egyéforrott a lovával, mely tűzön-vízen át őt szolgálta és sarkantyúra sem volt szüksége; Marci sarkantyút csak olyankor tett piros kordován csizmájára, ha falusi táncmulatságba indult. A pusztáé fia, a tapasztalt csikós úgy röpült a lován, „mint a lobogó láng, kit elkapott a szél”. Rendszerint lobogó ingben és lobogó gatyában vágatott, ezt felduzzasztotta a szél (Petőfi a *Zöld Marci* c. versben megjegyzi, hogy „szép menyecskék varrták fehér patyolatból”). Marci rátermett táncos, a csárda törzsvendége volt: jókedvében, bajban, mindig az első. A falusi ifjúság bálványaként járta a pusztai községeket, „sok szerelmes szívnek hangos dobogása” kísérte útját — így írja Petőfi.

Ennek az erős és testi szépséggel felruházott embernek a rajzában Petőfi ügyel rá, hogy külön válassza őt a „Bakony erdeibe” rejtőző „félénk tolvaj” fajzattól, amely apró zsi-ványkodással foglalkozik, „bokrok közé búvik, onnan ugrik elő”. Marci a tágas terep híve. Otthon a Hortobágy, a magyar puszták „óriás királya”. Ott betyárkodik, azaz helyesebben nem is betyárkodik, hanem rendelkezik, hiszen a pusztának ő az igazi gazdája, nem pedig azok, akiket kirabol. „Száz lépésről” állt ki „az országút síkjára”, hogy az utas már messziről lássa a fenyegető veszélyt.

Ámde ennek, a költő által megrajzolt „szabad embernek” jellemében az volt a legfőbb, aminek nevében rablásait elkövette. Volt ebben a hősből valami Schiller „haramjából”, Moor Károlyból, de már a fejlődés egy magasabb szintjén. (Ezzel kapcsolatban e sorok írója teljes mértékben egyetért mindazzal, amit Schillernek a fiatal Petőfire gyakorolt hatásáról Fekete Sándor ír *Petőfi és Schiller* c. érdekes tanulmányában, amelynek szövegével¹ e cikk szerzője kefelevonattól már csak dolgozatának megírása után ismerkedett meg.) Petőfi emelkedett célokat tulajdonít hősének, s őt az igazság bajnokának, az elnyomottak védelmezőjének, a zsarnokság megtorlójának nemes lelkitulajdonságaival ruházta fel.

Ha gazdag utas jött, Marci így kiáltott:
„Ide az erszénnel, ha nem kell halálad!”
Ha — szegény utas jött, ezt mondta szívesen:
„Nesze az erszényem, s áldjon meg az isten!”

¹ FEKETE SÁNDOR: *Petőfi és Schiller*. ItK 1969. 1—32.

Petőfi elképzelésében Zöld Marci, a magyar pusztai igazi édes gyermeke, tudatosan és megérdemelten vívta ki azt a jogát, hogy e pusztai félelmetes uralkodója legyen.

Alakját érdemes összehasonlítani Gergelynek — Szigligeti „szökött katonájának” — jellemével (ezt a darabot Petőfi nemcsak hogy alaposan ismerte, de egyszer még maga is játszotta benne Gémesi falusi jegyző szerepét). Az egybevetésből nyomban szembe ölik a két plebejus szereplő közötti különbség. Szigligeti Gergelye becsületes falusi dolgozó ember, álma a csendes boldogság Julcsája oldalán, és hajlandó megbékélni mostohaanyjának zsarnokságával is, elviselni annak bármilyen sértését, igazságtalanságát a maga szerény örömeinek kedvéért. A gonoszszággal szemben tanúsított ellenállása passzív, nem harcol ellene, hanem a legjobb esetben megszökik előle, s ilyenkor mindig bele is pottyan a felállított kelepccébe. Ez a Gergely lényegileg már régen beletörődött a körülötte uralkodó gonoszszágba, és ez ágában sincs másképpen élni, mint alkalmazkodva a dolgok fennálló rendjéhez. Sorsában nem az ő akaratából áll be a fordulat, hanem egy szerencsés véletlen folytán, amely a valóságban ugyanolyan valószínűtlen, mint az a remény, hogy a gazdag ember meggyőzés folytán önként le fog mondani a gazdagságáról. Gergely egyszerű játékszere a sorsnak és előkelő szüleinek: ha akarják, hát elismerik őt saját gyermeküknek és kegyet gyakorolnak vele — ha akarják, nem. Neki magának nincs választási joga, és amilyen lelki rabságban élt a darab elején, ugyanabban meg is marad végig. Sőt — a befejezésben még csak fokozódik a rabsága, ekkor megrendülve fogadja el a „bocsánatot” bűneiért — holott a darab elején még felszáll benne valami egyéni tiltakozás. Gergely sorsa lényegileg mit sem változtat azon a világon, amelyben ő élt, inkább még csak törvényesíti a magántulajdon világának szociális egyenlőtlenségét és önzését, a szegényeknek csupán a hatalmon levők jóságába és igazságosságába vetett, önáltató reménykedést hagyja meg vigaszul.

Zöld Marci e naiv jellemnek pontosan az ellenkezője. Aktív hős, aki nem kér, hanem követel, s érzi magáról, hogy sorsának nem rabja, hanem ura. Cselekvő hős, akit aggasztanak az emberiség közös bajai, s akit a zsarnokság, a gőgös gazdagság iránti gyűlölete, a lelkes szabadságszeretet tett haramjává.

Petőfi „népszínművének” meséjéről, cselekményi fordulatairól teljes adatszerűséggel nem szólhatunk.² Mégis, a *Zöld Marcinak* legalább két tartalmi konfliktusát mi is a kellő hitelességgel követhetjük nyomon. Az első drámai konfliktus, amely nézetünk szerint a darab szerelmi bonyodalmát hozta létre: Zöld Marci első találkozása az ismeretlen gazdag hölgygel, akinek hintóját a pusztán megállította. A darabban ez az epizódja minden bizonnyal különösen közel áll Petőfi szívéhez, és alighanem a fő bonyodalom kiindulópontja lehetett, hiszen a költő alig két-három hónappal kéziratának elégetése után (1845. október 16 és november 25 között) külön is feldolgozta *Pusztai találkozás* c. gyönyörű versében. Ha pedig ez az epizód valóban benne volt a darabban (márpedig ez kétségtelen tény, tanúsítják műveinek összes kommentátorai, maga Vahot Imre is, aki olvasta a darabot), akkor a dráma műfaji törvényeinek ismeretében lehetetlennek kell mondanunk, hogy ne fejlődött volna tovább a darab további menete során. Az akkori színpadra szánt színdarabnak tisztán előadási-rendezési keretei nem engedték volna meg Petőfinak azt, hogy szóban forgó epizódját csupán a darab további cselekményétől független lírai hangulatképként illessze bele művébe. Ráadásul drámai jellegénél, a történet lezáratlanságánál, befejezetlenségénél fogva is ez az epizód inkább kezdetnek, mégpedig a romantikus história keretében igen hatásos kezdetnek számíthatott a dráma leendő, s bizonyára központi, bonyodalomához. Mert mi is zajlott le ebben az epizódban? Fordítsuk le a költemény lírai részleteit a színpadi utasítások nyelvére:

... Sik pusztá, olyan, mint egy pihenő tó. Távolról közeledő kocsizörgés. Egy hintóé. Az ellenkező oldalról előlép „a puszták királya”: Zöld Marci. Előveszi pisztolyát, hogy feltartóztassa a színpadra érkező hintót. Ennek elfüggönyözött belsejéből sikoltás hallatszik. A haramja határozott mozdulattal felnyitja a kocsiját.

Nő i h a n g (a hintó belsejéből). Könyörülj!

M a r c i (beteekint a hintó belsejébe,³ majd megrendülten hőköl vissza; telkesen, nyájas meghajlással).

² Feltehető, hogy az elveszett színdarabnak nem minden nyoma tűnt el véglegesen: hiszen a kézirat még mielőtt a tűzbe került volna (ha ugyan egyáltalán odakerült!), legalább egy tucat kézen megfordult. El kellett olvasniuk a bíráló választmány tagjainak, akik azután kimondták felette az ítéletet — Egressy Gábor családjában legalább ketten figyelmesen elolvasták: maga a színész és Etel nevű leánya, akinek kérésére Petőfi néhány napig náluk hagyta a kéziratot (Egressy Etel, mint öz. Telepy Károlyné a XX. század elején hunyt el) — és olvastak végül a *Színművészek* kiadói, a költő két jó barátja, Obernyik Károly és Vahot Imre, kik, amint azt a Pestői Divatlap 1845. aug. 7-i száma hírül adta, némi átdolgozás után elfogadták kiadásra. Alig hihető, hogy ezek közül senki sem hagyott volna hátra bármilyen csekély feljegyzést, megemlékezést az ismert költőnek erről, már a maga idejében botrányos hírnévre szerzett tett első színdarabjáról. E kérdésben még alapos levéltári kutatásra van szükség.

³ Érdekes, hogy a vers kéziratában Petőfi áthúzta a *Farkasszemet* néz szavakat és helyükbe ezt írta: *Tekintetet vált.* — L. Petőfi Sándor Összes művei. I. köt. Bp. 1951. 421.

Ne rettegjen, tekintetes asszony!
Nem gátolom, hogy tovább utazzon.
De mielőtt innen odább menne,
Kérem szépen, nézzen a szemembe!

... Az ismeretlen hölgy „félénk bátorsággal” jelenik meg a hintó ablakában. Kíváncsian nézi a betyárt. Ez közelebb lép és megint kéri.

Marci.

Tegyen meg még egyet a kedvemért;
Engedje megfognom szép kacsóját. . .
Megengedi? megengedi tehát?

(Az ismeretlen hölgy néhány pillanatnyi habozás után feléje nyújtja a kezét.)

Óh köszönöm, köszönöm! . . . de hátha
Volna még egy esdeklésem hátra?
Egyetlen egy . . . azután utazzon. . .
Csókoljon meg, tekintetes asszony!

(Az ismeretlen hölgy lehorgaszítja a fejét.)

Marci (mintegy önmagára neheztelve, hirtelen hangot változtat).

Ne váljunk el haragban egymástól,
Inkább lemondok e kívánságról.
A csók úgysis, ha erőltetve jó,
Olyan, mint a korán szedett szőlő.
Teens asszony, isten áldja meg hát!
Felejtse el a szegény haramját,
Aki, aki. . .

(Megakad a szava, hirtelen sarkon fordul, lovához lép és elvágtat a hintótól. Az ismeretlen hölgy hosszan néz utána.)

E rövid epizód drámai kompozíciójában a hős szokatlanul aktív természete, belső világának dinamizmusa és önfegyelmé vonja magára figyelmünket. Petőfi roppant lakonikusan, erélyes ecsetvonásokkal rajzolta meg a rövid jelenet folyamán hősenek ellentmondásos lelkiállapotát, a drámai jellem alapját. Marcijával „a természet vad gyermeke” jelenik meg a színen, a táj korlátlan ura, természete csupa akarás, akiben majd birkózik, majd meg összefonódik a lovagias férfi a haramjával, a szépség hódolója azzal az emberrel, aki bármit megtehet az erősebb jogán.

Érdekes drámaírói ötlet a haramja hirtelen félbeszakadó monológja is, melynek kiegészítését a szerző a néző képzeletére bízta. Ezáltal igen tömören és nagy erővel sikerült érzékeltetnie a hős lelkében lejátszódó ingadozást és vihart. Megjegyezhetjük, hogy Petőfi máskor is alkalmazta a kimondatlan gondolatok fogását a szituáció vagy egy-egy lelkiállapot érzékeltetésére (hivatkozhatunk pl. a *Tigris és hiéna* zárójelenetére). Ez a fogás aktivizálja a nézők gondolkodását, és egyáltalán nem tekinthető véletlen ráhibázásnak.

Befejezésül, mintegy utolsó színpadi utasításként, amely ugyancsak a hős aktív természetére utal, Petőfi visszavezeti Marcit az ellágyult szerelmes hangulatból jellemének alapvető vonásához: a büszke emberi önérzethez. Hőse, legyőzvéen pillanatnyi gyengeségét, nem is ad időt az ismeretlen hölgynek, hogy feleszmélhessen — otthagyja, megsarkantyúzza lovát és elvágtat a kísértéstől, vad pusztai száguldás mögé rejtve önvádját. Az utolsó szót ezúttal is a puszták büszke fia mondja ki.

Kétségtől érdeklődésre tarthat számot az a tény, hogy a vers-kézirat még egy hatosoros záróstrófát is tartalmaz, amely nem jelent meg nyomtatásban. Ebben Petőfi — láthatóan az elégetett dráma meséjét követve — tovább bonyolítja a leírt epizódot, és Zöld Marcit ugyanannak a napnak az estéjén mutatja be, amikor a vágatástól kifáradva, szemébe vágja a kalapját, betér a csárdába, és ott az asztalra csapva, bort követel a kocsmárosától.⁴ A költemény alaptémájának ez az újabb tartalmi fordulata véleményünk szerint ugyancsak bizonyítja, hogy a *Pusztai találkozás* címmel megírt epizódnak a drámában megvolt a folytatása, és hogy a költőnek feltett szándéka volt Zöld Marci alakját szélesebb tartalmi síkon kibontakoztatni, utóbb azonban — előttiünk ismeretlen oknál fogva — lemondott erről a tervéről, s a verset a pusztai epizóddal le is zárta.

Rendkívül jellemző, hogy még ebben a rövid epizódban is, melynek során Marci látszólag kudarcot vall, Petőfi a helyzet urának ábrázolja hőstét: finom és mély érzésű, tiszta öntudatú, magas erkölcsi színvonalú, aktív természetű embernek, akitől nem idegen semmi emberi, és ugyanakkor átlagon felül határozott egyéniség. Önmagával vívott küzdelmében igazi

⁴ L. Petőfi Sándor Összes művei. Uo. — A kézirat az Országos Széchényi Könyvtár kéziratátáranak Petőfi-anyagában 93. sz. 96–98. lapon található.

drámai hőssé alakul, aki felül tud emelkedni a környezetén. Egy ilyen alak színpadai megjelenítése vonzó feladatot jelentett Egressy Gábornak. (Az egykorú sajtó, különösen az *Ungarn* c. német nyelvű lap, nem is leplezte csodálkozását, hogy miféle darabot is írhatott a „kreuzfidel” Petőfi a „komoly Egressy” részére.⁵)

Nem akarunk további feltevéseket felsorakoztatni arról, hogy miként fejlődhetett tovább a *Zöld Marci* meséje, mit használt fel Petőfi az általa ismert betyártörténetekből és a szájhagyományból, magára öltötte-e Zöld Marci az első magyar betyár, Angyal Bandi, romantikus vonásait — azét az Angyal Bandiét, aki elrobolta a miskolci alispán kisebbik leányát, majd a bitófán fejezte be életét az alföldi szegénység, és különösen az utána bolonduló fehérség őszinte nagy bánatára.⁶ Avagy tán inkább vonzotta Petőfit a dunántúli Rinaldo Rinaldini, Sobri Jóska alakja, akit ötletessége és vakmerősége tett híressé: egyszer idegen név alatt megjelent az ellenség táborában és sértetlenül, győztesen távozott a szinte kilátástalan helyzetből, a legvégén pedig Amerikába szökött (megjegyezhetjük, hogy alakja német romantikus költőket is megihletett, így Nikolaus Lenaut és Karl Isidor Becket).⁷ Eltekintünk attól, hogy párhuzamot vonjunk Petőfi darabja és Gaál József betyártörténetei közt, amelyekből Petőfi sokat meríthetett. Fékezzük meg képzeletünket, és szorítkozzunk azokra a következőkre, amelyeket magának Petőfinek a darab nyomán készített verses feldolgozásaiból vonhatunk le.

Az említett *Zöld Marci* c. versből, amelyet darabja után két esztendővel írt Petőfi, kiderül, hogy a költő első drámai alkotásának tragikus befejezése volt. A „népszínmű” minden szabályának megszegésével — amelyek a szerzőtől, Szigligeti Szökött katonájához hasonló, kibékítő megoldást követeltek — Petőfi kielezi a drámai befejezést. Elmélyíti és betetőzi az alapvető szociális konfliktust, s ezáltal hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben marad meg a történelmi valóság talaján, mint a „népszínművek” közismert szerzői.

Miután egy eszményi alakban elének állította a lovagias betyárt, a közszeretnek örvendő népi bosszúállót — hőst végül is az akasztófához vezeti. Hőse vakmerő támadást hajt végre gazdag urak ellen a fegyverneki pusztában, ott jut pandúrkézre.

Fegyverneki pusztá, fegyverneki pusztá
Szegény jó Zöld Marci halálát okozta. . .

Marci „hollók káromása” közben végzi az akasztófán (ez a „káromás” Petőfinél alighanem az akkori német vezényszavakra utaló hasonlat) — s ez megfelel a történelmi tényeknek. A költő tudatosan a népi mondák, szájról szájra szálló történetek nyomán haladt, amelyek meg is örökítették a magyar szegénylegény nevét.

A betyárt elsírató népdal ezt a négy sort tartalmazta:

Ha Zöld Marcim vezni talál,
Ragadj el engem is, halál!
Hadd vesszek el, hisz az élet
Nálad nélkül csak ítélet.⁸

Petőfi alaposan kiismerte magát a nép alkotásában, nem volt szüksége racionalista sablonokra. Mint sok romantikus, a kifinomult irodalmiasságot ő is népi egyszerűséggel, meseszerűséggel helyettesítette. Az életet gazdagabbnak tartotta minden kitalálásnál. Szerves kapcsolatban a néppel, a nép lélektanával, amely szerint pl. a mostohaanya nem lehet jó, az árva nem lehet rossz — Petőfi a népiség kifejezésének legmagasabb színvonalát érte el hőseinek érzelmi-hangulat áradatában, műveinek emocionális tarkaságában. Népi alakjait szélesen áradó, mély szenvedélyek jellemzik, s ezek nyílt, keresetlen, tiszta és egyszerű formában jutnak kifejezésre. Zöld Marci pusztulása nemcsak a történelmi tényeknek felelt meg, hanem a haramjassorsról alkotott népi elképzelésnek is. Megőrizve a dráma alapvető népi elemét szolgáló balladomotívumot, Petőfi bátran vállalta az egykorú drámairodalomban uralkodó konvencionális sablonok megszegését, és darabjának hősi befejezését a gyászoló népdalok — a síratók — szellemében írta meg.

Minden jel arra mutat, hogy a *Zöld Marci* távolról sem volt az a reménytelenül nyers és éretlen drámai kísérlet, amelyennek a konzervatív kritika, mindenekelőtt a *Honderű* c.

⁵ Ungarn. 1845. 155. sz. 620. — Vö. Kiss József: Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban. Tanulmányok Petőfiről. Bp. 1962. 128.

⁶ Vö. A magyarság néprajza. III. köt. Bp. é. n., továbbá: DEMETER SÁNDOR: Betyárromantika. Ethnographia 1930. és klny. (Bibliográfia.)

⁷ L. Sobri, uo.

⁸ A magyarság néprajza. III. köt. 129.

lap beállítani próbálta. Azokban az években nem csekély számú drámailag gyenge alkotás született, amely mégis helyet kapott a nemzeti repertoárra olyannyira kiéhezett színpadon. Elképzelni is nehéz, milyen tulajdonságokkal kellett rendelkeznie egy színdarabnak, hogy ne elégtse ki a „bíráló választmány” művészi igényeit. Petőfi akkor már híres volt, nevét ismerte az egész ország. Ez a körülmény már önmagában is biztosította volna, hogy a közönség többször is megtöltse a színházat, márpedig akkor ez volt a színpadi bemutatás legfőbb indoka. (Az 1843. évi pályázat nyertese, Ney Ferenc *Kalandora* mindössze három előadást tudott biztosítani. És hogy a *Zöld Marci* megírásának évében, 1845-ben, hány olyan darab került színre, amely csupán egy előadást ért meg? Íme: Tóth Lőrinc *Az atyátlan* — szept. 6. —, Kovács Pál *Az obsitos* — nov. 22.⁹ —, Kócsi Horváth Zsigmond *Háziorvos* — aug. 7. —; sőt még Szigligeti Ede *Vándor színészek* c. vígjátéka is, amelyért elnyerte az Akadémia száz aranyát, és amelyet azután Egressy Gábor a várt *Zöld Marci* helyett jutalomjátékaul választott, 1845-ben szintén csak egy előadásig jutott el — aug. 16-án —, és egészen 1920-ig többé meg sem jelent a színpadon!).¹⁰ Mindezek a színdarabok, amelyeket a bíráló választmány éppen azokban a napokban nézett át és fogadott el, amikor a *Zöld Marci* is eléje került, eredménytelen bukást szenvedtek, s rögtön a bemutatót követő napon feledésbe merültek. Ugyan miféle hibákkal lehetett telezsúfolva Petőfi színdarabja, hogy a bíráló választmány kereken elvetette? Meggyőződésünk, hogy ennél az elutasításnál egyáltalán nem művészi szempontok játszottak közre.¹¹

Petőfi legfőbb „bűne”, amely oly végzetes szerepet játszott első drámai kísérletének sorsában, az volt, hogy — mint megannyi valóban újító jellegű mű előtte is, utána is — gyökeresen szakított a színpadi műfajban bevett, betokosodott szabályokkal. A *Zöld Marci* a puszták friss és fanyar ürömfű-illatát hozta magával a főváros füledt színházi légkörébe. A bíráló választmány tagjainak mindenképpen észre kellett venniük, hogy Petőfi a „nép-színmű” alapvető szabályának, a felső és alsó társadalmi rétegek meghatóan ábrázolt egységének megszegésével olyan területre hatolt be, amely kívül esett a tisztelt „kritikusoknak”, és a kulturális élet patrónusainak hatáskörén. A nép fiának, az osztrák hatóságokat és a helyi kis-királyokat rémületbe ejtő „betyárnak” alakját Petőfi annyi „természetes” és nyers színnel ábrázolta, tollának erejével oly mértékben tette meg az igazság önfeláldozó bajnokának, s ez az alak annyira eretneknek látszott a színház urainak szemében, hogy alighanem habozás nélkül mondták ki megfellebbezhetetlen ítéletüket.

Még azt sem tartották szükségesnek, hogy a nyilvánosság előtt megindokolják döntésüket. A hivatalos körök véleményéről mindössze annyit tudhatunk, amennyit a Petőfi iránt ellenséges, a bíráló választmányhoz közel álló, értesüléseit első kézből kapó *Honderű* c. lap 1845. július 29-én közölt szerkesztőségi jegyzetéből a sorok közül kiolvasunk. A láthatóan elfogult közleményben a *Zöld Marci* c. darab hibáinak felsorolását látjuk, különösen az a vád vonja magára figyelmünket, hogy „moral nincs benne”, de még a *Honderű* is kénytelen elismerni, hogy „néhány helyen körmönfont magyarság”,¹² „nem rosz dialog” jellemezte. Igen jellemző módon azonban mindjárt hozzátette a cikkíró, hogy Petőfi darabjának nyelve „minden költészet, minden nemesítés nélkül, merő nyersen” szólalt meg.¹³

Ez a legutóbbi kifogás különösen fontos a számunkra, mert leleplező. Pontosabb betekintést nyújt abba, hogy mi is az, ami nem tetszett Petőfi darabjában azoknak, akik akkoriban döntöttek a magyar színház sorsáról, milyen követelményeket támasztottak a nemzeti színpadra bocsátandó művekkel szemben. A „merő nyersen”, „nemesítés nélkül” megszólaló darab nyelve ellen emelt kifogás — amely persze Petőfi egész költészetére vonatkozott — leleplezi ezeket a kritikásokat. Hiszen éppen az, amit ők legfőbb gyengeségének tartottak, volt Petőfi életművének legfőbb érdeme. A népi nyelvezet eleme volt az a kapaszkodó, amelynek segítségével Petőfi a magyar nemzeti művészet alkotásainak új stílusát és új, népies művészi szerkezetét végleg meg akarta honosítani.

Alekszandr Gerskovics
(Moszkva)

⁹ Érdekes, hogy ezt a darabot Petőfinek *Katona vagyok én, kiszolgált katona, csak káplár sem voltam, min dig közkatona* kezdetű verséből vett jellegével nyújtották be a bíráló bizottsághoz. Vö. ENDRŐDI SÁNDOR *Petőfi napjai*. Bp. 1911. 136.

¹⁰ L. HAJDÚ A.: A Nemzeti Színház műsora 1837. VIII. 22. — 1941. VI. 21. 66–67. (A kiadatlan mű kefelevonata alapján.)

¹¹ Ennek egyik bizonyítékát találjuk meg Petőfi kiadójának, Vahot Imrénének a *Zöld Marciról* tett nyilatkozatában. Vahot, bármily ellentmondásos viszony fűzte is a költőhöz, kétségkívül jó irodalmi érzékkel rendelkezett; ezt írta a *Zöld Marciról*: „... sokkal jobb volt, mint történelmi színműve”. Vö. HATVANY LAJOS: *Igy élt Petőfi*. III. köt. Bp. 1956. 99.

¹² A „körmönfont magyarság” kifejezés a XIX. század első felében nem a „körmönfont” szó mai, teljesen eltérő értelmezését tartalmazta. Vö. A magyar nyelv értelmező szótára. IV. köt. Bp. 1961. 396.

¹³ L. ENDRŐDI SÁNDOR: i. m. 103.

Madách — piarista novicius?

Az ItK 1965. évi 2. számában — Csaplár Ferentől — érdekes közleményt olvashatunk Juhász Gyula életének egy eddig csak nagy vonásokban ismertett korszakáról, a kegyes-tanítóréndiek váci noviciátusában eltöltött mintegy nyolc hónapjáról. A 205. lapon azonban a következő bekezdés ütötte meg szemünket:

„Az egykori noviciátus épülete a mai Köztársaság utca és a Constantin tér sarkán található, a Löwy Sándor nevét viselő gépipari technikum és diákotthon foglalja el. Nem Juhász volt az első költő, aki ide menekült a világ elől. Az épület falán elhelyezett emléktábla jelzi, hogy Madách Imre mintegy két évet töltött noviciusként e falak között.”

Ahány mondat, annyi tévedés!

Az még a legkisebb, hogy bár a volt piarista rendház és gimnázium épülettömbje a Köztársaság út és Konstantin tér sarkán emelkedik, a noviciátus sohasem nyílt egyik utcára, térre sem: a rendház és gimnázium épületei mögött állt, a templommal együtt zárva négyszögre a tömböt, s ablakai a gimnázium udvarára, illetve a rendház kertjére, a távolban emelkedő Naszály-hegyre néztek. Juhász Gyula is így említette ezt *Váci szeptember 1899 c.* versében:

A klastromablakból kinéz az őszbe
Egy égőszemű kispap. A Naszály
Busan pipál, az esti félhomály
Ölén levelek hullanak csörögve.
Az asztalon a Szentek Élete,
Fametszetekkel, mély csend a szobában.
A szél künn az elmulást intónálja,
Az udvaron sétál egy remete.

Mindez, látjuk, csak „topográfiai” tévedés. Súlyosabb botlás azonban a Juhász Gyula kapcsán futó megjegyzés erejéig idézett Madách-párhuzam. Kár, hogy a szerző nem nézte meg maga (vagy nem iratta le mással) az említett tábla szövegét. Azon ugyanis ez áll:

„Ennek az intézetnek volt növendéke Madách Imre »Az ember tragédiájá«-nak halhatatlan írója, 1830—1835-ig.”

A költő születésének századik évfordulójára állított emlék a volt piarista gimnázium falán tehát csak Madách váci *diákságára* utal! — Sajnos, arra sem a valóságnak megfelelően. . .

A volt kegyes-tanítóréndi gimnázium anyakönyveiben, melyeket most a Sztáron Sándor Gimnázium irattára őriz, csak egyetlen egyszer szerepel a drámairó neve, az 1831/32-es tanév második félévének bejegyzéseinél. Eszerint: „Madách, Emericus, An 10. R. C. Hungaricus, Sztregova, C. Neograd. . . In aedibus paternis privatim institutus, atque Vacii die 6^{ta} Aug. Examini subiectus retulit calculum. . . Eminent.” Aláírás: „Franciscus Xav. Hotzányi e. S. P. Professor 3^{ta} Gram. et Catecheta.”

Azaz a tíz esztendő s Madách Imre a harmadik osztály anyagából kiváló eredménnyel *magánvizsgát* tett a váci piaristáknál. A tábla téves időjelzésének oka valószínűleg abban keresendő, hogy a költő testvérei, Károly és Pál is Vácott teszik le később vizsgáikat.

E tények ismeretében csak mosolyoghatunk azon, hogy a tíz éves „költő . . . ide menekült a világ elől”!

Végh Ferenc

Karinthy Frigyes Aradon

Karinthy először 1912. március 23-án járt Aradon. Az Újságírók Segítő Egyesülete hangversenyt rendezett. A hírlapírók helyi szervezete úgy döntött, hogy hívják meg Barát Ármin királyi tanácsost, a sajtóiroda akkori főnökét, volt aradi szerkesztőt, Vulpest (Kálnoki Izidor) és Bíró Lajost. A hangversenyt beharangozó cikkekből tudjuk, hogy a Góth-házaspár, Pálmay Ilka és Karinthy Frigyes is a meghívottak közé került.¹

¹ Az aradi újságírók estélye. A végleges program. Függetlenség 1912. III. 21. — Az újságírók hangverseny-estje. Függetlenség 1912. III. 24.

Az előadáson Bíró Lajos konferált és Karinthy adott elő „kedves esetlenséggel”, mert úgymond „színesnek készült, tehát biztos, hogy nem tud előadni”. A humorista *Az emberke tragédiájából* adta elő az „újságírók kará”-t.²

A helyi hagyomány szerint, társaságba is meghívták Bíró Lajossal. Az irodalmi érdeklődésű vendéglátók arról beszéltek: fontos-e a siker szempontjából, hogy hívják az író? Bíró maga nevét túlságosan egyszerűnek tartotta. Karinthy azt mondta, hogy szeretné, ha őt Bíró-nak hívnák. Miért? — kérdezték meglepetten. „Egész nap a visszhangos budai hegyeket jár-nám és azt kiabálom: Ki a legnagyobb író? És a visszhang felel: bíró!”³

Megtréfálta aradi diáktisztelőit is. Délutáni álmából zavarták fel az „író Urat”. Ő a „felzavaró úr-on” úgy állt bosszút, hogy füzetébe ezt írta: „Autogramot elvből nem adok!” — és nem írta alá.⁴

1927. február 11-én a Kultúrpalotában önálló estet rendezett. Spectator (Dr. Krenner Miklós), a neves publicista, azt írta, hogy szeretné, ha „ebben a hanyatló és álmos városban” tábora volna az íróknak.⁵

Az előadáson Karinthy-versét Darvas Ernő színész szavalta, dr. Reicher Jenő pedig érdekes konferanszot tartott a nagy humoristáról. Karinthy — a lapok szerint: „groteszk arcú férfi” — felolvasta *Archimédész: Disztíngváljunk* és *Az élet tükre* c. írásait.⁶

Az est egyik beszámolójában azt olvashatjuk, hogy az író „kisvárosi savanyúságunkban egy órára derűt varázsolt”.⁷

Sajtónyilatkozatában Karinthy, mint legközelebbi feladatát, az „ementáli sajt”-o. jelölte meg. . . Majd komolyra fordítva a szót, készül verseskötetéről és a *Lepketáncról* beszélt.⁸

Este, a kávéházban, kikötött Gallovich Károlyal (Nagy Lajos „Vademberé”-vel). Az „író osztályhelyzetéről” vitáztak. A kortársak tanúsága szerint Karinthy annyira felbosszantotta az erőszakos, vidéki vadzsent, hogy az rátámadt. És „Frici megfojtak!”⁹ csatakiáltással rohant utána. A humorista a kávéházi asztalok között futkározott az öklét rázó író-próféta elől. . . Gallovich végül kimerülten leült és csak ennyit mondott dühében: „Karinthá Frici és a konfliktocsis. . .”⁹

Természetesen az írósvölvények sem tágitottak a Mester mellől. Volt, akit azzal rázott le, hogy fejfájás elleni port hozatott vele — és arra kérte, hogy „adja be a portáshoz”.¹⁰ Egyikük novelláskötetéhez előszót írt.¹¹

Az esti társasvacsorán a helyi tisztelők azt mondták, hogy „a nagy író mindenki ismeri”. Karinthy megkérdezte a kenyereslánytól, hogy ismeri-e? A holtrafáradt lány „ismeri a nyavalyá”-val válaszolt. A humorista kacagva bizonygatta, hogy „lám nem ismernek, de ha labdarugó volnék. . .”¹²

A napjainkban újra felfedezett helyi író, Nagy Dániel (a pacifista *Cirkusz* írója) — meg-lehető hiányos műveltséggel — nem sokat tudott Adyról. A hírlapírók beugratták. Arra biztatták, hogy kérdezze meg Karinthyt. „Valóban olyan nagy-e az az Ady?” — kérdezte Nagy. Karinthy hidegve csak ennyit válaszolt: „Nem, közléptermétű”.¹³

Az író, a kortársak egybehangzó vallomása szerint, nem különösebben érdekelte az aradi közönség. Inkább egy bőrkereskedő kékharisnya feleségének irodalmi szalonjában — kártyázott. Az is visszatetszést szült, hogy az előadáson, a bejáratnál, személyesen ellenőrizte a jegyeket, mert nála „nincs potyázás!”¹⁴

Találkozott a helyi „újságczárral”, a meglehetősen fukar Stauber Józseffel is. A hízelgő laptulajdonos ezzel fogadta: „Kedves Mester, ön meg sem érkezett, de én már közöltem írásait lapomban!” Karinthy csak ennyit válaszolt: „De én még nem kaptam meg a honoráriumot!”

Arad „humoristái” (Károly Sándor, Szombath Károly stb.) írásaikban — most már a személyes élmény hatása alatt is — sokáig „visszhangozták” a Mester élceit.

Ficzay Dénes

Az újságírók estélye. Aradi Közlöny 1912. III. 24.

² FICZAY DÉNES: Aradi történetek. Vörös Lobogó 1969. I. 17.

³ FICZAY: I. m.

⁴ KRENNER MIKLÓS: Fórum. Erdélyi Hírlap 1927. II. 11.

⁵ KÁROLY SÁNDOR (k. s.): Karinthy Frigyes a Kultúrpalotában. Erdélyi Hírlap 1927. II. 12. — FICZAY DÉNES: Karinthy városunkban. Vörös Lobogó 1965. I. 16.

⁶ SZELLE KÁROLY dr.: Karinthy Frigyes humoros estje. Aradi Közlöny 1927. II. 12.

⁷ REICHER JENŐ: Karinthy Frigyes nyilatkozik legújabb darabjáról. Erdélyi Hírlap 1927. II. 12

⁸ Dr. REICHER JENŐ és SCHAUER ALADÁR, volt hírlapírók szíves közlése.

⁹ ERDŐS GYÖRGY, volt hírlapíró szíves közlése.

¹⁰ FICZAY DÉNES: Egy ismeretlen Karinthy-előszó. Vörös Lobogó 1967. III. 18.

¹¹ GÁRDOS SÁNDOR: Karinthy Frigyes Aradon. Aradi Közlöny 1927. II. 12.

¹² ERDŐS GYÖRGY szíves közlése.

¹³ ZALA BÉLA, SZOMORI JENŐ és AMIGO SÁNDOR szóbeli közlése.

Erdélyi Péter

DOBOKAY SÁNDOR LEVELEI MELITH PÉTERHEZ*

Dobokay Sándor ama jeles magyar jezsuiták egyike, akiket a térítői buzgalom mellett élénken foglalkoztatott a külföldi rendtársak műveinek magyar nyelvre fordítása. Az erre való indíttatást irodalmunk nem kisebb alakja, mint Balassi Bálint adta neki, hiszen a halálos sebével vergődő költő hagyatékából kerül kezébe a már Balassi által elkezdett Campianus-fordítás kézírata, amelyet ő fejez majd be.

Irodalomtörténetírásunk figyelmét először Ipolyi Arnold hívta fel Dobokay fordítói munkásságára,¹ de ezután hosszú ideig nem találkozunk nevével. Gulyás Pál például meg sem említi írói lexikonában, noha korábban Szinyeyinél már szerepel.² Pontos adatokkal és szövegkritikával majd csak Eckhardt Sándor Balassi-kritikai kiadása tisztázta a nagy reneszánsz költőhöz való viszonyát.

Balassi halálának Rimayn kívül Dobokay is tanúja volt. Klaniczay Tibor így ír erről: „Ketten állnak a seblázban vergődő költő mellett: a hűséges, de Balassi életszemléletétől, a reneszánsz tobzódó életörömétől már oly távol álló sztoikus Rimay János és a reneszánszt végleg megtagadó barokk kor előhírnöke, a jezsuita Dobokay Sándor.”³ Rimay a Balassi-epicediumban állít emléket a költőnek — az újsztoikus szemléletmódnak megfelelően —, Dobokay viszont az 1594-es jezsuita évkönyvben az ájtatosan istenhez könyörgő költőt villantja élénk.⁴ A befejezett Campianus-fordítás előszavában pedig — ahol így adja vissza a költő utolsó szavait: „Christus mortuus est pro me et ego diffidam? Tuus miles fui, Domine! tua castra secutus sum” — már szinte a barokk kor eszményei szerint jeleníti meg Balassi Bálintot.⁵ A Campianus-fordítást — a katolikus vallásra árttért Forgách Zsigmondnak ajánlva —, Dobokay Bécsben adta ki 1607-ben.⁶

Dobokay Sándor (1565–1621) erdélyi nemes familiából született Doboka vármegyében. A jezsuita rend kolozsvári iskolájában tanult Szántó (Arator) István keze alatt Pázmánnyal, Forró Györggyel és Vásárhelyi Gergellyel együtt. Belépett a rendbe, majd Bécsben folytatta tanulmányait. 1593-ban már Vágsellyén hitszónok, egy év múlva pedig az esztergomi táborban találjuk, ő volt Balassi Bálint gyóntatója. Később újra visszakerült Vágsellyére, ahol először házfőnök, majd 1600-ban a kollégium rektora lett.⁷ Itteni munkájáról tudósít Carrillo Alfonznak Aquaviva bíborossal, a rend római generálisával folytatott levelezése, amelyből megtudjuk, hogy a későbbi tartományfőnök Dobokayval több művet lefordíttatott magyar nyelvre.⁸ Valószínűleg köztük volt a Campianus-fordítás befejezése és — Jenei Ferenc feltételezése szerint — az 50. zsoltár parafrázisa is, amely Dobokay közvetítésével kerülhetett Pázmány Péter kezébe, aki *Imádságos könyvében* aztán kinyomtatta.⁹ Az említett többi kézirat vagy elveszett, vagy rejtezik valahol. Dobokay 1608-ig vezetője a már négy száz diáknak helyet adó vágsellyei kollégiumnak, de a jezsuitákat magyarországi birtokaitól megfosztó 1608-as törvények következtében el kellett hagynia tisztét.

* Részlet az *Adalékok a Melith-család irodalomtörténeti és művelődéstörténeti kapcsolataihoz a XVI. és XVII. században* című szakdolgozathoz.

¹ IPOLYI ARNOLD: Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Bp. 1875. 150–165.

² SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Bp. 1893. 920–921.

³ KLANICZAY TIBOR: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 294.

⁴ Balassi Bálint Összes Művei. I. köt. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1951. 415.

⁵ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint. Bp. é. n. 216.

⁶ RMK I. 405.

⁷ VELICS LÁSZLÓ: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. I. köt. Bp. 1912. 120–122. (Érdekes, hogy Velics, noha Dobokay élettörténetét összefoglalja, meg sem említi Balassi Bálinttal való kapcsolatát.)

⁸ Carrillo 1600. május 7-én így írt Aquavivának Vágsellyéről: „Curavi per bonum Patrem Alexandrum Dobokai optimam versionem Hungaricam Regularum communium sum(ma) ac omnium officiorum fratrum ad profectum spiritualem eorundem, quae iam est perfecta et inchoata versio epistolae de obedientia Beati Patris Ignati Nostri, cuius vita sequetur. Martyrologium non potuit adhuc verti.” Vö. VERESS ENDRE: Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai. Bp. 1941. 324.

⁹ JENEI FERENC: Az első Balassi-kiadás történetéhez. It 1951. 334.

Ezután missziós pap lesz különböző főuraknál, majd 1612-ben zágrábi házfőnök, a következő évben pedig már az itt újonnan megalakult kollégium rektora.¹⁰ Homonnai Drugeth György hívta vissza a homonnai jezsuita rendházba — amelyet ő alapított 1612-ben —, s Dobokay addig, amíg Bethlen Gábor fel nem számolja ezeket a jezsuita intézményeket, tehát 1613—1619-ig a homonnai iskola és rendház vezetője¹¹ 1621-ben halt meg a zágrábi rendházban. Haláláról Forró György tudósított, miközben megállapította, hogy hagyatékában számos kéziratokat talált, amelyeket ki is lehetne adni.¹²

Dobokay Sándor egy levelét a Balassi-kritikai kiadásban már közölte Eckhardt Sándor, és a másik kettőről is hírt adott. E három levél együttes kiadása mégis fontos teendő, nemcsak azért, mert kettő kiadatlan, de elsősorban oly megfontolás alapján, hogy az Eckhardt által közreadott egy levél, amellyel Dobokay helyesírását kívánta illusztrálni,¹³ több helyen korrekcióra szorul. E három levélnek külön fontosságot ad az a tény, hogy rávilágítanak Dobokay Sándor és Melith Péter viszonyára. Melith Péter (1585 k. — 1644) katolikus császárpárti főnemes volt, rokona az újsztoikus Melith Istvánnak. Felesége Zokoly Erzsébet, akinek édesanyja Telegdy Kata, az ecsedi Báthoryak rokona és a híres verses levél írója.

Dobokaynak Melith Péterhez írt leveleiben általában szerzetesek küldéséről van szó. Ebből a szemszögből különösen érdekes a második levél, mert bizonyítékot nyerünk belőle Ferenczffy Pálnak, a későbbi nagyszombati kollégium első rektorának, Homonnáról Eszterházy Miklóshoz való távozásáról. Az 1616 augusztusában kelt levelében pedig Dobokay arra kéri Melith Pétert: „ne késleltesse tovább” a nála levő páter visszaküldését, valószínűleg Homonnára. Ez azt jelzi, hogy a homonnai rendház látta el papokkal — Kisvárdán keresztül — Szabolcs vármegye katolikus nemeseit s közöttük Melithet is.

A három levél így hangzik:

I.

Dobokay Sándor Melith Péterhez. Geren¹⁴, 1611. május 21. OL Zichy-család lvt. P. 707.

Fasc. 81. NB. Nr. 03564.¹⁵

Kívül: Magnifico D[omi]no, D[omi]no Petro Melith de Briber etc. D[omi]no patrono obser[uandissi]mo.

Magnifice D[omi]ne, D[omi]ne patrone obser[uandissi]me parata me seruitia com[m]endo et om[mn]em fa[se]licitatem precor. etc. Megh¹⁶ adak a Nag[sagod]¹⁷ leuelét melybeol ertem hirtelen betegwleset¹⁸ azzoniomnak eo Na[ga]nak, Kibeol¹⁹ hogi az wigasztalo Szent²⁰ es io Isten hamarsaggal megh giogichia es Na[godat]²¹ uelle osszue megh uigasztallia, kuanom zyüem zerenet es nemis feletkezem ell, Na[gtok] feleol a Zent²² oltaron Isténi szolgálatomban. Az Na[god] mentsegenek helie uagion nallam:²³ Az mi az penz dolgat illeti remellem²⁴ eddigh²⁵ megh ertette Na[god] az Vr eo Na[ga] leuelebeol mi állapotba legien az, Vária orankent az azzonjnak ualaz tetelet, es Na[god]nak mingiart hírt teszen feleolle.

Az koszorok ighen iók es²⁶ szepek, Aggia Isten hogi maszszor io egessegben magha

¹⁰ HOLOVICUS FLÓRIÁN: Ki fordította a Káldy-féle bibliát? ItK 1961. 226.

¹¹ POLYI ARNOLD: i. m. 450.

¹² VELICS LÁSZLÓ: i. m. 122.

¹³ Balassi Bálint *Összes Művei*. II. köt. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1955. 119.

¹⁴ Geren, község Ung vármegyében a Homonnai Drugethek birtokán; itt is volt nekik kúriájuk.

¹⁵ A levelek rövidítés-jelét egységesen az illető betű feletti mínusz jellel jelöljük. A magyar rövidítéseket nem oldjuk fel.

¹⁶ Eckhardt eltérő, szerintünk nem pontos olvasata: Megh. Vö. Balassi-kiad. II. köt. 119.

¹⁷ Uo. Nag[sagod]

¹⁸ Uo. betegwleset

¹⁹ Uo. kubeol

²⁰ Uo. szent

²¹ Uo. Na[godat]

²² Uo. a zent

²³ Uo. nallam:

²⁴ Uo. remelem

²⁵ Uo. addigh

²⁶ Uo. és

kezeiuel adhasson eo Naġa à szent oltarra sok kiuanatos esztendeokban ollian szep ajandokokat Isteñek.²⁷ Algia megh Isten Naġsagtokat es sok io esztendeigh eltesse bodogul. In Geren. 21. May²⁸, 1611.

Mag[nifi]cae D[omination]is V[est]rae
Seruus in Chr[ist]o.
Alex[ande]r Dobokay.²⁹

M[anu] propria.

II.

Dobokay Sándor Melith Péterhez. Homonna, 1615. dec. 5. Uo. Nr. 03565.

Kívül: Magnifico D[omi]no, D[omi]no Petro Melith de Briber. etc. D[omi]no patrono mihi semper obser[uandissi]mo.

Magnifice D[omi]ne, D[omi]ne patrone obser[uandissi]me, gratia[m] etc. pacem Jesu D[omi]ni N[ost]ri precor, & debita seruitia offero.

Veottem az Naġod beochiwilletes leuelet es abbeli kiuanasghat s paranchiolattjat Naġodnak megh ertettem: melynek en ollý zýuem zerent allanék es engednek hoga ertuen az Naġod es Naġtok allapatjtat, ugian kiuañekis magamra az féle zolgalatot: de az mi keues uoltunk es beteges allapatúk kótelen megh zeghete uelwnk es meg hallatja az kedues zolgalatra ualo igiekezettwnket. Naġod en teollem P. Ferenczfit³⁰ kerí, kit az eleottis kért Tarkany Ferencz³¹ vrá altal, es ha akkor Naġod erette küldet uolna nem sokaigh de ualameddigh Naġodhoz rendelhettem uolna. Most imár vyonan uizza kérte teollem Ezterhas Miklos Vram eo Naġa, es nē latom señi modgiat hoga onnan el uehessem: mert [mostis — áthúva], ottis kellettik. Ithon teob ninchien P. Szemczinel,³² es azis ollý beteges állapotba, hoga nehezen lephetik ki kamoraibol. gondolkodom azon mint kedueskedhetnē Naġodnak. Azert ha eleb nem lehet niolczad nap mulua Vnguarra megiek, es ha zeret tehetem azon lezek hoga oñan kedueskeggien Naġodnak. Azon keozben Naġodat felette ighen kérem ne tulaidonichia ez illý mentsegimet ualami idegenseghnek: Mert hidgie Naġod zýuem zerent keuañam hoga Naġtoknak zolgalhatnék, s magham zemellieben sem restellenē noha bontakozot egesseggel uagiok, chiak hoga erkezem. Ezzel az io Isten sok lauajual algia Naġodat azzonjmal eo Naġaua! es minden keduesiuel egietembe: sok io eztendeighis eltesse Naġtokat, zentwi, bodogul. Homonia. 5. Decemb[ris]. 1615.

Mag[nifi]cae D[omination]is V[est]rae Addictus Seruus in Chr[ist]o.

Alex[ande]r Dobokay
M[anu] propria.

III.

Dobokay Sándor Melith Péterhez. Homonna, 1616. aug. 18. Uo. Nr. 03566.

Kívül: Magnifico, D[omi]no Petro Melith, de Briber, & domino patrono obser[uandissi]mo. In Kis Varda.

²⁷ Uo. Isten'nek

²⁸ Uo. May.

²⁹ Uo. Dobokay.

³⁰ P. Ferenczi azonos Ferenczffy Pállal. Melith Péterhez frott levelét I. OL Zichy-család levéltára P. 707. Fasc. 81. NB. Nr. 03781.

³¹ Tarkány Ferenc Szabolcs vármegye alispánja volt ezekben az években.

³² Szemczí = Szemci Mátyás jezsuita, 1612-ben került Homonnára. Vö. VÉLICS: I. m. II. köt. 11.

Magnifice, D[omi]ne, D[omi]ne patrone obser[uandissi]me gratiam & pacem Jesu d[omi]ni N[ost]ri precor & omnem faelicitatem.

Az en Paterem ighen el kesék, nem tudom mire uelni, eddigh reghen haza kellett ualna ieonj, Mind en s mind az Pater haragoth uezswnk fell P. Prouinclistól,³³ kit octoberben ide uarok. Nağodat ighen kerem nē keslellie touab à Patert oda: Mert noha Nağodnak eoreomest szolgálók s kedueskedem, azonkeppen penigh aszszoniomnak eo Naganakis, de ez fele sokaigh ualo megh tartoztatás [szakadás, valószínűleg: a az] Paternē [szakadás] incondemnatō nē keues akadalt [szakadás] Ezzel. Nağodat azzonjoñmal eo Nağauai egietemb [szakadás] sokaigh eltesse Isten, ezentwi es bodogul.
Homoña. 18. Augh. 1616.

Mag[nifi]cae D[omination]is V[est]rae servus in X. .^o
Alex[ande]r Dobokaj
M[anu] propria

Scheiber Sándor — Zsoldos Jenő

VAJDA JÁNOS KÉT LEVELE

Vajda János művei kritikai kiadásának folyamatban levő munkálatai ismét időszervé tették a költő levelezésének kérdését. Boros Dezső vállalkozott arra, hogy mintegy előtanulmányként megszerkessze a kéziratban hozzáférhető vagy a már közzétett levelek időrendjét, és összefoglalja mindazt, ami az eddig megjelent Vajda-levelek kapcsán mint pozitív eredmény, vagy mint megoldásra váró jelenség szükségszerűen figyelmet érdemel.¹ Cikkének egy-két megállapítása azonban az alább közlendő két Vajda-levél tartalmának viszonyában némileg más megvilágításba kerül. Így az a talán hiperbolikus feltételezés, mintha a költőt nem érdekelte volna a halhatatlanság, vagy hogy Vajda megszakított volna minden érzelmi érdekeltiséget a már egyszer kezéből kiadott műveivel.² Boros feltérképezi azokat a személyi viszonylatokat is, amelyeknek nyomán sejtenuink lehet vagy fájlalunk kell, hogy Vajdának hitelezőihez, vadásztársaihoz, a kiadókhoz és szerkesztőkhoz küldött írásai ma még lappanganak, illetőleg elkallódtak; s jogosan rögzíti optimista várakozását, hogy felszínre kerülnek majd még rejtőzködő Vajda-levelek.³ Közleményünk ebbe a két irányba mutat. Egyrészt szám szerinti szaporulatot jelez, másrészt új nevekkal gyarapítja az eddig ismert levél-címzettek dúsak alig mondható jegyzékét.

1.

Vajda János levele id. Szinnyei Józsefhez

Vajda irodalmi munkásságának van egy, valójában csak az irodalomtörténet jóvoltából ismert területe: a novellairás. Alkotó szellemének melléktermékeit, az ötvenes években írt elbeszélések egy részét 1831-ben „Elbeszélések” címmel Homonnai Béla álnéven kötetben is megjelentette. Az az átlagosan eltelt negyed évszázad, amely a novellák megírásának és kiadásának időpontja közé ékelődik, kedvezőtlenül módosította Vajda esztétikai ítéletét

³³ 1616-ban az Ausztria-rendtartomány provinciális Rumer György volt. Vö. GYENIS ANDRÁS: Régi magyar jezsuita rendházak. Bp. 1941. 86.

¹ BOROS DEZSŐ: Vajda János levelezése. *Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti intézetének közleményei* V. 1967. 53–66. — Itt jegyezzük meg, hogy a levelek lelőhelyeit közli összeállításban a Palágyi Lajoshoz írt, de kéziratként feltüntetett levelek közül a 112., 117., 118., 125., 140. és 143. levél nyomtatásban is megjelent. PALÁGYI LAJOS tette közzé „Feljegyzések Vajda Jánosról” című cikkében (Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1911. 157–159). A kritikai kiadásra vár a feladat, hogy filológiai szempontból értékelje Palágyi publikációját.

² BOROS DEZSŐ: i. m. 53.

³ Elkerülte figyelmét, hogy néhány évvel ezelőtt egy-egy Pósa Lajoshoz és Szegfi Mórhoz írt Vajda-levelet is közöltünk (SCHEIBER SÁNDOR—ZSOLDOS JENŐ: Két Vajda-levél. *ItK* 1964. 678–680). — Boros Dezső jegyzékében nem szerepelnek azok a dr. Bodor Károlynak Nagyváradra címzett, de pontos meghatározást igénylő levelek, amelyeket KOMLÓS ALADÁR idéz (Vajda János. Bp. 1954. 198).

elbeszélő prózájáról: „irtózatosan ostobáknak” minősítette őket.⁴ Ez a véleménye azonban vagy csak az elbeszélések közreadása után fogalmazódott meg benne, vagy csak tagadó hangulatának pillanatnyi eluralkodása nyomán született meg, máskülönben nem örökíti meg gyűjteményesen novelláit, ha mindjárt álnév alatt is, de nem készült volna kiadásukra már a hetvenes évek közepén, amint azt alábbi levele bizonyítja. Itt, ebben a vonatkozásban nincs is okunk vagy támpontunk feltételezni, hogy álnév mögé kívánt volna rejtőzni, ha arra gondolunk is, hogy novelláinak kiadását nem kizárólagosan a feledéstől való megmentés szándéka sugallta, hanem az anyagi igény is.

Vajdát a hetvenes évek közepén szinte permanens irónyomórának újabb zökkenői rázkódtatják meg. 1874 júniusában megszűnik politikai hetilapja, a Szózat; 1874–75-ben betegeskedik; s Komlós Aladár erre az idő tájra lokalizálja Vajda szemsérülését is.⁵ Irmei Ferenc még a költő életében irt cikke rögzíti e baleset következményét: Vajdának „három-négy évig” tartózkodnia kellett írástól-olvasástól, és e „hosszú idő alatt a szegény költőnek fölolvasó diákokt kelle fogadnia.”⁶ A költő halála után megjelent apró anekdotikus Vajda-émlékek névtelen írója szerint ugyan Vajda csak „pár hónapig nem írhatott”⁷, mi mégis a két eltérő időtartam közül Irmei időmegjelölésének körülményismeretre valló megállapítását fogadjuk el ahhoz a feltevéshez, hogy e hosszabb idő alatt talán éppen az a Nagy Géza volt e felolvasó diákok egyike, aki arra vállalkozott, hogy lemásolja kiadás céljából a költő elszórtan megjelent novelláit. Ez időben ugyanis Nagy Géza húszéves fiatalember, bölcsészethallgató, akit bár főképp a történeti s archeológiai előadások vonzanak, az irodalomtörténet is érdekel. 1875 őszén Rómer Flóris ajánlatára a Nemzeti Múzeum régiségtárának díjnoka lesz.⁸ Vajda ekkortájt fordítja le az Akadémia részére Fraknói Vilmos közbenjárására Nisard reneszánsz-tanulmányait. Lehetséges, hogy Fraknói és Rómer tudós-kapcsolata nyomán kerül Nagy Géza Vajda közelébe. Ha feltevésünk helytálló, akkor ez a Nagy Géza kereste fel az alábbi levéllel id. Szinnyei Józsefet, aki ekkor a budapesti egyetemi könyvtárban másodkönyvtartisz, és mint a *Vasárnapi Újság* állandó munkatársa⁹ Vajdát személyesen is ismerhette:

Igen tisztelt Uram!

Jelen soraim átadója, Nagy Géza vállalkozott beszéleim összegyűjtésére, melyek a lapokban szétszórva megjelentek.

Előnyös volna, ha ama köteteket, melyek egy-egy beszélyt tartalmaznak, egyenkint néhány napra megkaphatnék. Ha ez lehetséges, kérem, szíveskednék azokat Nagy Géza urnak átadni, vagy neki a föltételeket tudoul [!] adni, melyek alatt ez lehetséges.

Nagy becsü rokonszenvébe ajánlva magamat, vagyok

Önnek

Budapest, Márczius 6.
1875.

Őszinte tisztelője
Vajda János

Lelőhelye: az MTA Kézirattára. Jelzete: Ms 794/15.

2.

Vajda János levele Hevesi Józsefhez

A nyolcvanas években megnő a Vajda költészetéről korlátlan elismeréssel nyilatkozó kritikai méltatások száma.¹⁰ A tanulmányírók sorában Koroda Pál szemléletét is a fiatal ellenzéki írók szellemi magatartása határozza meg: Gyulaiék mindent elkövettek, hogy hamis színben tüntessék fel, rokonszenvre érdemtelennek minősítsék Vajdát. S bár kísérletük kudarcot vallott — írja tényelhomályosítással, hogy az ellentét erején fokozza mondanivalójának hatását —, a közönség mégsem ismeri a nemzet egyik legnagyobb lírikusa költészetének igazi szép-

⁴ KOMLÓS ALADÁR: Vajda János. Bp. 1954. 82.

⁵ I. m. 187, 309, 192.

⁶ Koszorú 1879. II. 298.

⁷ Nemzet 1897. január 27. Reggeli kiadás 2. L. KOMLÓS: i. m. 192.

⁸ SZINNYEI: Magyar Írók. IX. köt. 572. Nagy Géza később múzeumi igazgató és az Akadémia tagja.

⁹ SZINNYEI: i. m. XIII. köt. 932.

¹⁰ KOMLÓS: i. m. 210.

ségeit. Szinte egyetlen költőnk, akinek verseiben az egyén és a természet legbensőbb kapcsolata, a tépelődés, az életjelenségek és az istenről alkotott fogalmak közti küzdelem kap hangot. Világézméket fejez ki. Érintkezik Schopenhauerrel, a buddhizmussal, Byronnal. Hol zeneiség, hol szenvedély, hol humor bélyegzi alkotásait. Pazar színekkel festi a szerelmet. Hazafias költeményei egyes emberit természetét vetítik vissza, közülük nem egy mélységes elkeseredését a kiegyezés miatt. Erős egyéniség, nincs meg benne a megalkuvás képessége. Öszinteségével sok ellenséget szerzett magának. Élete és személyisége összefonódott. Szereti a férfias kedvteléseket, kiváló sportember, dolgozószobája nemcsak könyvtár, hanem fegyvertár is. Fényképe híven tükrözi arcát. Termete erőteljes; sok negyvenéves férfi öregebbnek látszik, mint ő. A tanulmány utolsó motívumai elütnek az elemző kitételektől. S van, miért. Koroda cikke ugyanis a *Magyar Salon*ban jelent meg;¹¹ s bizonyosra kell vennünk, hogy nem a maga elhatározásából nyúlt a témához, hanem az 1885-ben már 10 000 példányban nyomott képes havi folyóirat szerkesztőinek, Fekete Józsefnek és Hevesi Józsefnek¹² szándékából.

A szerkesztők — s itt elsősorban a szépíró Hevesi Józsefre gondolunk — lapjuk gyakorlatára szerint költőket, írókat, közéleti férfiakat mintegy „bemutat”-nak az olvasóknak. Így járnak el Vajda *Utolsó dal*, *Ginához* című versének közlésekor is.¹³ A költeménynek a Vajda munkásságát méltató Koroda-közlemény ad távlatot, s a költőt arcképe hozza életközébe. De ismertetés és arckép (Széchy Gyula fiatal művész rajza) egyazon számban még nem meríti ki a szerkesztők népszerűsítő törekvését. Az egyes füzetek fedőlapján olvasható tartalom-értékelés tovább növeli az érdeklődést felkeltő akaratot. Vajda költeményét ez a kommentár ajánlja: „Vajda János, legkitünőbb lyrikusunk, gyönyörű szép költeménnyel szerencsétlenné jelen füzetünket. Vajdának mély, megkapó szenvedélye nyilvánul e költeményben, mely a nagy költő legszebb dalai közé sorozható.” A Vajda-értékeléshez fűződő rámutatás újabb, rövid tájékoztatót ad költészetéről: „Koroda Pál Vajda Jánost ismerteti. Hazánk e kitűnő költője — sajnos — még mindig ismertetésre szorul. Koroda teljesen kidomborítva állítja eléink a költő műveit és helyesen jegyzi meg, hogy alig van lyrikusunk, kinek határozottabb egyénisége volna, mint Vajdának.”¹⁴

Az ítélet igaz. Vajda egyik legművészibb Gina-dalát jelentette meg a *Magyar Salon*-ban. Élete házassági epizódjának vergődő hangulatában ötvözi ismét egyévi filozófiai gondolatait és szerelmi emlékeit. Még a vers megírása után is tovább zsonganak benne a sorok, de ugyanakkor erőt vesz rajta az aggályoskodás. A költő ideges lelki alkát. Állandó nyugtalanságban él. Most is utólag felvillanó kételemek zaklatják, a bizonytalanság érzete győz. Úgy rémlik előtte: a költemény egy szava pontatlan. Levelet ír a szerkesztőnek sietősen, ceruzával, keltezetlenül, egy darab papíron. Felmerül a kérdés, melyik szerkesztőnek szól a levél. A lelőhely eloszlát minden kétséget. Hevesi József levelesládájának némi töredéke fennmaradt Feleki Sándor költő hagyatékában. Köztük egyéb Hevesi-relikviák társaságában ez a Vajda-levél is:

Kedves Szerk. ur!

Az a scrupulusom támadt, vajon a végső versszakaszban nem áll-e hibásan elveszett, melyet egyszor is törültem, de siettemben tán újra hibásan irtam; mert e helyett már a rim végezt is: *elrepült*-nek kell állnia. Ha nem így volna, kérem így kiigazítani.¹⁵

Üdvözölve szeretettel vagyok

tisztelő hiva

Vajda János

A levél keltét hozzávetőleges pontossággal könnyen megállapíthatjuk. Mivel a költeményt a folyóirat 1884. augusztus 1-i füzete közölte, a levél megírásának idejét 1884 júliusára tehetjük.

A levél Scheiber Sándor tulajdonában van.

¹¹ I. köt. (1884. augusztus 1.) 370–375.

¹² Fekete József: SZINNYEI: Magyar Írók III. köt. 306. — Hevesi József: SZINNYEI: Magyar Írók IV. köt. 845; Új Idők Lexikona XIII. köt. 3127; Magyar Irodalmi Lexikon I. köt. 1963. 461.

¹³ Magyar Salon I. köt. (1884. augusztus 1.) 369. A költemény címéhez jegyzet kapcsolódik: „Georgina rövidítése.”

¹⁴ I. m. 431.

¹⁵ Az *elrepült* szó helyesen került be a szövegbe, de maga a verssor szókihagyás következtében elüt a ritmusképlettől: *Csak a perc, mely elrepült* helyett így hangzik a sor: *Csak a perc, mely elröpült*. Ugyanígy az *Eszembe jut majd minden átok* helyén ez a sor áll: *Eszembe jut minden átok*. A költemény 1887-ben jelent meg először gyűjteményes kötetben. Ennek viszonyában jelöltük meg a két sorváltozatot.

A „kicenzúrázott” költők egy része megérte azt a kort, amelyben több tere van az őszinte szónak. Verseik, melyeket annak idején tiltottak, 1945 óta sorra-rendre napvilágra kerülnek, van amelyik előbb, s van amelyik csak több, mint két évtized múltán. A „túlélők” a régi utat folytatják, hűek maradtak régi, üldözött eszményeikhez.

Benjamin László verseit a háborús években szinte majd mindegyik szocialista antológiában felleljük: az *Új atmanach*, *Hét hang*, *Magatartás*, *Március*, *Mérlék*, *Munkáskultúra*, *12 költő*, *Tollal és szerszámmal* kötetekben. Mint Benjamin László visszaemlékszik erre a korszakra, neki mint fiatalon nem túl termékeny költőnek aránylag kevés dolga akadt a cenzúrával. 1939-ben, a háborús cenzúra bevezetésekor két versét húzta ki a cenzor, az egyik, az *Előszó* című kötetben már előzőleg megjelent, de az 1940-es *Népszava Naptárból* törölték, a másik, a *Három testvér* című a *Népszavában* jelent volna meg, de ezt sem engedélyezte a cenzúra. „Az egyetlen kézirat ottragadt valahol a szerkesztőségben, emlékezetemben csak egy-egy foszlány maradt belőle — írja a költő, két és fél évtizeddel a tiltás után. Emlékszem továbbá, hogy *Om mani padme hum* című versem — mely később a munkásírók egyik antológiájában eredeti címen megjelent (*Mérlék*, 1942) — három héten keresztül három különböző címmel ment a *Népszavától* a cenzorhoz, sikertelenül. Hasonlóan járt *Egy nemzedék* című versem is. Két vagy három esetre emlékszem, amikor — gyakorlatilag közölhetetlenné téve — „A törölt részek kivételével engedélyezem” pecséttel érkezett vissza verskéziratom. Szerencsésebbek voltunk a munkásírók kiadványaival az ügyészségen, ott ugyanis dolgozott egy dr. Szabó Zoltán nevű, jóindulatú cenzor (nem azonos a falukutató Sz. Z.-al.) s általában úgy ügyeskedtünk, hogy a cenzúrázandó anyag hozzá kerüljön; így jelent meg ezekben a kiadványokban, a mások s magam több írása, amely a *Népszavában* nem jelenhetett meg.” (1968. ápr. 10. levél) „Voltak verseim, melyeket a *Népszava* el sem küldött cenzúrára, annyira reménytelennek vélte. Ilyen volt *A nyári naplóból* című vers, amely még egyik kiadványunkban megjelent; valamivel a német megszállás előtt írtam a *Túlétem* című verset — ezt reménytelennek találva, fel sem küldték, csak a felszabadulás után jelent meg... Mellélkelten küldöm egyetlen megmaradt cenzúra-emlékemet; talán azért tettem el éppen ezt, mivel az ilyenfajta cenzúrázás — „engedélyezés” — dühítőbb volt a teljes törlésnél is.” (1968. ápr. 23-i levél):

Nyujtózik már

Nyujtózik már a fű a réteken,
begyógyulnak lassan a csúf sebek.
Izmos négerleány cirógatott
melleiként feszülnek a hegyek
s langyos esők, virágok, napsütés!
Csupa békés hír, kedves üzenet.
Milyen gyönyörű volna a világ,
ha nem volnának rajta emberek.

Határim a konyha és a gvár.
Szűken osztott napjaim morzsolom.
Verset írok. Ujságot olvasok.
Tünődöm ismeretlen sorsomon.
És jaj, kis ember, az emberiség
jövőjeért aggódom, jó rokon,
szelíd fiú, ki rémülten lesi
részeg apját a kocsaablakon.

(A második szakasz piros ceruzával keresztben áthúzva, felül pedig a körbélyegző, „A törölt részek kivételével engedélyezem.”)

1927-ben jelent meg *Brichta* Cézár első és egyetlen kötete, saját kiadásában, az *Egy-szerű énekek* szerény címmel.

„... a tiétek minden szó — minden sóhaj
kiáltás — hang és elfúló remegés
testvéreim...”

— talán ezek a legjellemzőbb sorai, amelyek négy évtizeddel ezelőtt foglalták össze az akkor induló fiatal költő ars poeticá-ját.

József Attila a *Nyugat* 1928. június 16-i számában elemző bírálatot írt róla, nem rejtve véka alá kifogásait sem, de kritikájának lényege Brichta tehetségének elismerése volt. A recenziót általános elvi megállapítással kezdte — „a formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban — éppen a szocializmus érdekében — elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé változtatnia” — írja József Attila, majd utána így folytatja: „Brichta tehetséges, illetve megvan az a belső diszpozíciója, amelynél a költő kezdődik . . . mindenütt akadnak olyan versrészelei, sőt egész versei is (pl. *Holnapok hitével szívemben, Én őseim . . .*), amelyek komoly figyelmet érdemelnek . . .”

A *Népszavában*, 1928. december 16-án Braun Soma elismeréssel értékelte a kötetet: „. . . verseit ismeri lapunk közönsége, a proletársorsról írt költeményeit szereti és az író-t a maga írójának tartja.”

1902 decemberében született, apja asztalos volt. Tüdőgyulladásban halt meg, korán. Özvegy édesanyja egyedül nevelte, rokonoknál cselédeskedvén. Mire Brichta Cézár tizenkét éves lett, édesanyja belepusztult a reménytelen robotba. Pesti nagybátyjánál nevelkedett ezután. Önéletrajzában így ír ezekről az évekről: „. . . ebben az időben tört ki az első világháború, és a háború borzalmai összeolvadtak az én egyéni sorsommal. Félénk voltam, magányos, visszavonult . . . 1920-ban kezdtem írogatni, magamnak . . . irodalmi munkásságom mellett természetesen élnem is kellett. Dolgoztam irodában, ügynökösködtem, és munka nélkül is voltam rengeteget . . . aztán ahány munkatábor csak volt, valamennyiben résztvettem . . .”

Első verseit a *Népszavának* küldte, s 1927. április 4-én jelent meg a lapban első verse.

Szelíd, halkszavú költő — de a két világháború közötti korszak hivatalos képviselőinek mégis „feltűnik”. Az *Ujság* 1928. május 5-i számának kisebb hírei között olvassuk, hogy a rendőrség betiltotta Förstner Magda táncprodukcióját a *Magyar Békeegyesület Fórum* csoportjának irodalmi előadásán. „Ezen a közönségre is fölülte kellemetlen hafást tevő incidensen kívül Brichta Cézár egy verse volt az, amelynél a rendőrség megbízottja akadályokat támasztott . . .” *Pérez* című verse azonban el sem jutott odáig, hogy a hatóságoknak feltűnhetett volna — e versben nyersen, reálisan fejezi ki „a kapitalizmusban minden áruvá válik” — elméletet — a *Népszava* ugyanis nem merete leköszölni a verset. Tanúsítja ezt a lap 1929. május 24-i számában olvasható „Szerkesztői üzenetek” rovat, melyben az Ilyés Gyulának szóló „sziveskedjék bennünket alkalomadtán fölkeresni” szöveg mellett a következő sorok szerepelnek: „B. C. (*Pérez!*) Szép, de nem számol a jelenlegi sajtóviszonyokkal.”

1944-ben a szerkesztőség több harcos baloldali költő és író írásaival együtt Brichta Cézár versét is felküldte a cenzúrára, s bár a vers igazán csak áttételesen érzékeltette az akkori rettenetet, a cenzúra nem engedélyezte közlését:

Szomorú ember

Mondják valaha víg volt ő is
ugrált a zöld gyepen
és vígan futott pufók labdák után
beszéli a felhőkkel diskurált
versenyfüttyentett a madárral
és tapsolt az esti szélnek —
susogják — szeretett valakit a földön
és áradó jószág fogta el szívét
jó szóra meleg örömré —
meséli gyerekekkel szaladt
versenyfüttyentett a síneken —
friss lányhoz borult a mezőn
az emberekhez kitérte szívét
és a vérét bolond tavasz tüzelte —
ki küldte ellene a rettegő ősz
ki oltotta el a lángoló tüzet
szép büszke arca föld felé hajolt
és sima hátára úgy szaladt a púp
mint szöges kereszt —
talán a föld sebét cipeli
vagy a könnyeket viszi görnyedőn

szeme körül már tenger a ránc
és el sem hiszi hogy egy békülő tenyér
úgy megcsiklandná életét
hogy fölvihogna benne az elfojtott tavasz
és kacagna boldogan mint a nap
ki fölszaladt
fejünk fölött . . .

A régi utat folytatja ma is a hetvenedik életévén túllépett *Bródy László*. Első kritikusi között *Kosztolányi Dezső*, *Szép Ernő*, *Fodor József*, *Kárpáti Aurél* nevét olvashatjuk, s a *Nyugatban* is megtaláljuk verseit. 1919 szeptemberében, közvetlenül a Tanácsköztársaság leverése után, a legveszélyesebb napokban írta s jelentette meg a *Roboz* fivérek éles fehérterror ellenes röpiratában a „Pesti Életben” — el is kobozták minden számát — *Hazátlanul* című versét, mely ezekben az időkben az első nyomtatásban megjelent tiltakozó vers volt a fehérterror, az antiszemitizmus, az ellenforradalom ellen.

. . . „Ó csak magyar ne, csak
magyar ne, jaj!
Hol balsors nő a termőföld
fölött!
Három halom hol bánatot
nyilall!
Hol négy folyó csak átkot
hőmpölyög!” . . .

Bródy a huszas évek derekán megszerezte a jogi doktorátust és mint ügyvéd kereste meg kenyerét. A korabeli lapok, kezdve a *Hét*-tel, egymás után közölték verseit (*Pesti Napló*, *A Nap*, majd *Nyugat*, *Hét*, *Népszava*, *Múlt és Jövő*, *Magyar Hírlap*, *Szívárvány* stb.) s később, a felszabadulás után is sok versét közölték, de kötete az 1945 előttiekkel szemben — amikor hat önálló könyvvel jelentkezett — az 1945-ben kiadásra került *Estendők* után nem jelent meg. Neve nem szerepel az irodalomtörténetekben, pedig éppen a háború idején született költeményei értékes részét képezik a magyar antifasiszta költészetnek. A negyvenes években írta egyéni hangú, bátor filozofikus verseit, a kor-okozta nyomás miatt sokszor allegorikus formában. Tematikája: a fasizmus embertelensége, a sárga csillag gyalázata, a diktátorok elleni gyűlölet — a humánus áhítása, a költői-emberi lelkiismeret ébresztése.

Kitűnők élesen ironikus hangú, találó hasonlatokkal tele politikai versei, mint például *Az örült mázoló*, vagy a *Mussoliniról* szóló *Portré*.

Tintacsöppek című ciklusából a következő részletet törölte a cenzor:

Körmönfontan virágokat neveltek,
az illatokat tenyészítetek és
addig pihen gödrében zsebeteknek
a revolver, a méreg és a kés.

(*Kéltakiak*)

A *Népszava* „kicenzúrázott” költői között találjuk *Cserhányi Pál* szarvasi munkást — ma a *Békésmegyei Népujság* szerkesztője —. Annak idején több versét közölte a lap, de voltak tiltott versei is, mint például a most megtalált, *Az új mérték*, mely mint munkásmozgalmi dokumentum érdekes:

Mi nem nézzük ki más szeméből
a könnyeket és a „pofánkra”
nem kell a verejtéket kenni!

Mi nem kocsmasztalnál sírunk:
mi ádáz harcot vívunk minden
percért! s minden talpalatnyi helyért.

A szót se cifrázzuk s nem szövünk
léha, ostoba álmokat . . . Ezért
más a fajtánk, ezért új a dalunk!

S a mi mértékünket gyár üvölti,
puszta dobja szilajon. Ez az új
mérték! ezt énekeljük mi.

Mint költő, az „elsüllyedt irodalom”-ba tartozik Erdődy János is. A húszas évek végétől kezdve jelentek meg versei, elbeszélései, cikkei. 1930-tól egészen 1948-ig a *Népszavánál* dolgozott, s közben 1939-től, mint belső munkatárs, a művészeti rovat vezetője és éjszakai szerkesztő, éppen a legnehezebb időkben.

Írásait megtaláljuk a korabeli szocialista antológiákban, így például az *Irodalmi tanulmányok*, *A Munkás könyve* kötetekben, a *Népszava* naptárakban. A *Hét hang* című antológiát — a magyar királyi ügyészség pecsétje ma is látható rajta — Kállai Gyulával együtt szerkesztette.

S mivel akkor az őszinte szó nemcsak veszélyes, hanem szinte lehetetlen volt, Erdődy Villon mezébe öltözött. 1940-ben a *Népszava* Könyvkereskedés kiadásában jelent meg *Villon a költő huszonnégy verse, amelyeket halála után négy és félszáz évvel írt Erdődy János*. Az olvasó kézbeveszi a kis kötetet s rögtön szembetűnik: a címben jelzett 24 vers helyett 21-et talál.

A három vers kihagyásával nem elégedett meg a cenzor, az engedélyezetteket is megcsonkította. Találkozunk azonban a cenzúra kijátszásának ötletes megoldásával is: a versek egyenként átcsúsztak a cenzúrán, a költő jónak látta mindenütt aláírni a pontos dátumot, így a kötet olvasója a *Népszavát* elővéve könnyen megtalálja a kihagyott részeket. A *Kérelem a magas Bírósághoz a költőkkel való elbánás tárgyában* című vers első szakasza után frappáns módon a második szakasz helyett „Miért harcolunk? Szébb, jobb életért a munkásság fölemelkedéséért!” szövegű hirdetés látható a kötetben, alatta a dátum 1939. június 25. S a *Népszava* e számában megtaláljuk a vers befejező részét:

Jószívvel állt ki vélem szócsatára
Utáltak és remegett minden gyáva
Villon nevétől, ki a sanda hóhér
Prédája volt, csavargók társa, csókért,
Hitért és versért mindig kész csatára.
Vagy ötszáz év röpült el már felettem,

Besüppedt sírból útrakelt a testem:
Szőke Dunánál újra megszülettem.
Dalolnék most is, nyugtalan, szüntelen,
Igazságról és becstelen, gazember
Gazságáról . . . nem érdemes! A kender
Nem érik már a költőnek hurokká,
A költőt csak a börtön rácsa várja,
A költő ma lenézett senki, árva,
Nem a bitó, csak börtön vigyorog rá.

Ajánlás:

Blró uram, csak annyit kérek tőled,
Vedd el felőlünk börtön szégyenét,
Ne zárj csupán tömlőcbe. A költőnek
Add vissza büszke hóhér-kötélét!

Háborús cenzúraanyagunkban a következő két versét találtuk:

A lárma csöndje

A végtelenbe nyúló uccát járom,
mint nyughatatlan hajnali kísértet,
hátam mögött a lomha gond, kíséretet,
nyakamban lóg magányom, mint a járom.
Az ucca végén látni: színezüstszal
megcsillan már a piszkosszürke égen,
hajnalba fordul most az éj fehéren,
meredt kéményből rongyos barna füst száll.

A szennyes órát hányszor énekeltem,
ó, hányszor énekeltem már a hajnalt,
hány tépett rímet, mennyi rossz, fanyar dalt
daloltam róla, vágyva és betelten:
kivántam és ellöktem, gyúlt haraggal,
nincs vége még a vágyó fáradásnak,
mert vártam: újat hoz talán a más nap
és tudtam: nem hoz újat még a nappal.

Úgy zúg a szél köröskörül, Európa
tépett mezőin, forró és jajongó,
akár a számum és arcunkra gond ró
mély ráncokat, mert zúg a szél, a nóta,
a manák hangja, vágyó és kietlen,
vajudó asszony jajja, kor zenéje
és ránkborul a város néma éje,
házunk hideg, az udvarunk kietlen.

Magunkban élünk százazrek között, mert
nem értünk egygyé még. Elárvult lett a
magányos ember: mint a cigaretta,
elhamvad. Mint az óra, úgy ütött-vert
hajszolt szíve. Ha egyszer egybeolvad
a milliányi szívverés: világok
csodája lesz, megrendíti. A vágyott
jövő elér hozzánk, szívünk dalolhat.

Most még a lárma csöndje él. A lárma
kívül zajong, belül a néma várás
feszült varázsa és hiába vár más,
nem nyúl kezünk feléje még ma . . . már ma . . .
Már ma: mert vége lett ezer kötésnek,
a szélviharban minden szertefoszlott.
Még ma: leomlik majd a csorba oszlop
s szétporladnak köztünk a kerítések.

(*Népszava* kicenzúrázott versei, ügyészégi bélyegző: 1942. márc. 28. „Nem engedélyezem!”
Dr. Benkő. A vers áthúzva egészében. PI Arch.)

Pünkösdi köszöntés

Könnýű virág lepi már be a kertben a májusi fákat,
Multbamerült, tovatúnt a viharzó, fergeteges tél,
Rossz mese volt, csupa gond, csupa baj volt, ónszinű felhők
Úsztak az ég vizein. Most, íme végeszakadt már
S könnýű virág lepi most be a kertben a májusi fákat.

Szép a cseresznyevirág: bájos történelemóra,
Megtanít arra, mi volt, ami most, ami lesz a valóság:
Nőnek a szirmok a fán és hullanak — érleli napfény
Édes magzataként, csudaként a drága gyümölcsöt.
Marta a szél fagya és férgék hada bár eszi, rágja,

Mégis: élni akar, hát érik már a cseresznye.
Szépen, friss, ropogós-nevetőn, kikacagja a ronda,
Sápadt férgeket és dermesztő böjti szeleknek
Fagyhordó, suhogó sírását: mit neki mindez!
Ínt a cseresznyevirág: bájos történelemóra.

Lebben a májusi szél, hát éljünk vígan, erősen,
Szürke szorongás hályoga miért fedi tiszta szemünket?
Mosdódjunk hamar és frissüljünk májusi napban,
Tarka cseresznyevirág lepi már be a kertben a májusi fákat,
Ember, a május üzen, hát éljünk vígan, erősen!

Főldeák János a munkásírók csoportjához tartozott és sokat tett a fasizmus nehéz éveiben is a szocialista irodalom érdekében.

A horthysta cenzúrával való találkozásairól így ír: „... küldök öt kicenzúrázott verset. Ezek egyáltalán nem jelenhettek meg. Tehát nemcsak a *Népszavából* vagy más mozgalmi kiadványokból parancsolták ki őket, hanem az *Európa közepén* című verseskötvekből és a *Tollal és szerszámmal* című antológiánkból, valamint a munkásírók maguk szerkesztette és terjesztette könyveiből is...”

A horthysta cenzúra által tiltott versei igen értékes dokumentumok. A *Pepita*, a *Pityu macska*, a *Férfiének*, a *Hiába bújsz*, a *Száll a füst* ha szimboliztikusan is, mégis érthetően fejezi ki a világnézeti szilárd, osztályharcos költő tiltakozását az elnyomás, a jogtalanság, a fasizmus, a háború ellen. A *Száll a füst* a költő „ars poetica”-ja; a *Hiába bújsz* a gyávaság, a megalkuvás ellen emel szót, a *Férfiének* a szabad ember jogát énekli, s a jövőbe vetett bizalmát rója papírra: „s ami nekem csak szándék lehetett, az utódnak majd sikerül...”

Egy kalandorhoz című versében nyíltan ad hangot a fasizmus elleni gyűlöletnek és megvetésnek. Így vall erről a költő: „... határozottan emlékszem, hogy a *Népszava* szerkesztősége 1943-ban kétszer is kísérletet tett a vers közzétételére, azonban a cenzúra nem engedélyezte. Az akkori rendelkezések szerint hasáblevonaatokban kellett benyújtani cenzúrára a sajtóközleményeket, tehát az én versem is kiszedve került a sajtóügyszékre. A tiltó pecséttel „diszitett” szedéslevonatot a szerkesztőség berámáztatta, mint mások hasonló sorsra jutott írásait is. A szerkesztőség folyosójának falain valóságos kiállítás volt a közléstől eltiltott versekből.”

Ezek a versek az utóbbi években kerültek elő, s közülük több meg is jelent azóta, de ismeretlen a *Népszava* háborús cenzúraanyagában legutóbb felelt vers, mely soha napvilágot nem látott, a költő maga sem tudta megőrizni. Kéziratban ment a cenzúrára, s bár a költő megpróbált „általános” lenni, a faji uszítás ellen íródott élehangú szatirikus verset nem engedélyezte a királyi ügyészség:

Vers egy marhahajcsár fiához

avagy

különvélemény egy férfiúról, utóhanggal

No öcskös, hát nincs okod panaszra, áldott föld ez a terület:
nem hasad meg, hogy hazádnak mondd s tñri, hogy annak hirdeted —
az apádban még sokszor dúlt kétség, míg marhák után baktatott
s bizony, csak dadogta a nyelvünket, mikor tinókra alkudott
a kevésszavú paraszttal, — de kitartá ám egy idegen:
apád szintén és otthont foglalt a Dunántúl egyik völgyiben
s megszokva a földünk levegőjét, vidáman nemzett magzatot —
így lehettél... Beszivárgó apád e honban, élni, részt kapott...
Határon túlról eredtél, öcskös és itt szereztél új nevet,

itt tagadtál meg egy olyan népet, melyet bókolva emlegetsz
úgy másoknak, (de neked nem kell) mert nem lehétnél nagylegény
másképp közöttünk ojtott neveddel, te tömnivaló jövevény!
S ma versenyt öbégatsz a fajtáról, amihez ajjaj, nincs közöd,
de ez nem zavar, dicső férfiú, mert tájékozva köpködöd,
akit jött-ment idegennek ítélsz, hogy elfelejtsd, hogy ki vagy
s így szerezzél magadnak jogcímét, hogy honunk földjén megragadj!

Ezrek nevében éget a szégyen, hogy oly alak is létezik,
mint te vagy, kakukfiók-származás s te jutsz el annyi érdemig,
mennyiig az sem, kinek őse a honfoglaláskor vágatott
e földre, Vereckén keresztül s földért vérével áldozott.
Nem azért utállak, mert idegen vagy — minden embert tisztelek,
ki igazságosan ítél s alkot és mások ellen nem fecseg,
de te öcskös, ocsmányul visszaélsz az emberséggel s azt hiszed,
hogy a törtető csalónak is jár kalapemelő tisztelet!...

Utóhang:

Az őseim parasztok voltak s városi robotos az apám;
nekem is szerszám tñri a markom és küszködök a jobb után —
sosem a származást böngészem, ha emberről mondok valamit,
munkás vagyok s ez minden dolgozó becsülésére megtanít;

ezt jegyezd meg magadnak, öcskös, és készíts őszinte mérleget tetteidről s ne a pofád járjon, míg türelmünket élvezed s ha idegenek ellen kiabálsz, hát tükör elé állj hamar, nehogy ittfeljeítsen az Eszme, ami jött-menteket elzavar —
 Hiszem: lesz még itt tisztogatás, mely ítél s demagóg szájra csap;
 ha bőrdet menteni óhajtod: honunkon kívül tágasabb! . . .

(*Népszava* kicenzúrázott versei 1942. máj. 20. „Nem engedélyezem! Nem sokszorosítható! Dr. Mészáros Miksa kir. ügyész” A vers áthúzva.)

Bár nem a *Népszavából* tiltották ki verseit, mégis a háborús vers-cenzúra tematikához kapcsolódik, a bátorhangú, szilárd szocialista meggyőződését verskötetbe gyűjtő fiatal vidéki tanár, *Garai István* esete. Ezekben az években — ahogy Vészi Endre írta „a szellem menekül, szalad, zihál szegény” — a fővárosban a legalitás már nagyon is ingadozó kereteit felhasználva, aki még tud, megpróbál egy-egy allegorikus verset nyilvánosságra hozni a *Magyar Nemzetben* és különösen a *Népszavában*, s itt annyiban könnyebb, hogy együtt próbálnak harcolni a szellem fegyvereivel. Vidéken még sokkal nehezebb. *Garai* megpróbálja 1944-ben engedélyeztetni a már kinyomott kötetet, de az úvidéki királyi ügyészség vétőt emel. A költő nem nyugszik bele, fellebbez, s a szegedi királyi főügyész, Horánszky István dönt 1944 augusztusában — *Garai* ekkor katonai szolgálatot teljesít —: „A felsorolt és terjesztés céljából kinyomtatni nem engedélyezett fentebb megjelölt költemények tartalmát magam is lázításra alkalmasnak látván — azért tartottam helyesnek a kir. ügyészségnek azt az intézkedését, hogy a kinyomtatást nem engedélyezte . . .” Egy hónap sem telt bele, a költő koncentrációs táborba került s *A nyugatra szálló fellegekhez* című kötete végleg eltűnt, csak gépiratban tudta megőrizni, de a kicenzúrázott versek *Pórásszony a vonat ablakából*, *Alázatosan kérem az urakat*, *Paraszt-szügyek feszülése*, *Az én fiam* (a felszabadulás után megjelent Békéscsabán *Lángoló erdők* című kötetében), *Egy gonosz Isten és a Száműzetés* — megmaradtak,* *Csordulatiig* című, a felszabadulás után megjelent verseskötetével *Bóka László* foglalkozott az *Új Magyarország* hasábjain.

Az első magyar *Thomas Mann*-fordító, a hazai Modern Könyvtár és az emigrációban létrehozott Új Modern Könyvtár szelíd, polgári humanista költője sem kerülhette el a háború éveiben a „kicenzúralás” sorsát. A *Népszava* tiltott anyagában *Gömöri Jenő Tamás* tollából is találtunk két allegorikus verset. Az egyik a *Kanári dala*, melynek már első sorai szúrhattak — „Én szabad vagyok, de milliő testvérem fogolyként tengeti rongy életét . . .” —, de a szerző 1944-es verseskötetében átcuszott a cenzúrán. A másiknak a címe is szembeütő *Dal a rab fenyőről*. 1941 tavaszán írta *Gömöri*, a *Népszavából* 1942-ben törölték, de *Érett élet* című 1943-as verseskötetében szintén elkerülte a cenzúra figyelmét. Így végződik a vers:

Am ha a távol erdő felől a szél
 A fogolyhoz fújja a honi szagot,
 Felérez a fenyő, mint a rab ember,
 Ha hosszan elnéz egy messzi csillagot.

Hárs László Napló című versciklusa is lázítónak ítéltetett. Érthető, hisz a hivatalos Magyarország számára régóta nemkívánatos elem volt a költő: büntetett előéletű emberként is tartották számon. *Születtem Budapesten* című verseskötetéről 1933-ban izgatás címen három hónapi fogházra ítélték, s a *Népszavában*, *Szocializmusban* közölt írásai, fanyar iróniájú politikai satírái sehogysém illeszkedtek a korszellemhez. *Modora* sem nyerhette el a hatósági emberek szimpátiáját, mert például pere idején ahelyett, hogy *Törekly* előtt meghunyaszkodott volna, a kérdésre, milyen indítékok alapján írta az inkriminált verset, azt válaszolta: „Olvastam *Gömösi ökegyelmessége* beszédét, melyben azt mondta, hogy örült és gazember, aki háborút akar”. Az osztálybíróság defetistának bélyegezte s elkoboztatta a kötetet.

Hárs László verseit megtaláljuk több korabeli szocialista antológiában, a *Márciusban*, a *Mértegekben*, az 1939-es *Munkás könyvében*, a *Népszava* naptáraiban. 1942-ben a laptól kitiltott *Naplója* — a hét napjai sorban — karképet fest, szellemesen könnyed, egyszerűen-játékos rímekben tömören fogja össze a háborút, a kapitalizmust, filozófiáját az embernek a világban

* Itt igazítjuk helyre az Irodalmi Lexikon téves adatait, *Garai István* nem *Bács-Petrőcön*, 1924-ben született, hanem az *Esztergom* megyei *Nagyöveden* 1915-ben, s nem jugoszláviai magyar költő, hanem *Siófokon* tanár, aki most is ír verseket.

elfoglalt helyéről. Csak a felszabadulás után jelent meg: 1947-ben, a *Népszava* jubileumi nap-tárában. A vers első két szakaszát idézzük:

Vasárnap

A külvilág, mint a tükör,
fényem szemembe veri vissza.
Megtudtam, hogy magam vagyok,
mit mutatnak: csupa kulissza.
Harmincegy évig csaltak engem —
a világot magam jelentem.

Hétfő

Ha gyáram volna, jönne mind.
De hogy mondjam meg, mi a munka!
Falat verek, tetőt rakok
s a semmi épül udvaromba.
Napjaim téglák, életemmel
csak haláloamat építem fel.

A magyar szocialista irodalom történetének ismert jeles kutatója, *József Farkas* néhány ifjúkori írása a *Népszavában* jelent meg. Huszonegyéves volt, amikor *Még nem volt tavaszom* című versét a *Népszavához* adta közlésre, ki is szedték, de az akkori cenzúra, mely az allegorikus verset veszedelmesnek találta, áthúzta azt 1942. április 28-i keltezéssel:

Az én életemben még nem volt tavasz,
nem virított nékem rózsás kikelet,
csak viharok voltak, ordító szelek
csapkodták jobbra-balra testemet.
Volt úgy, lázban égtem, volt, hogy hideg rázott,
néha nem volt ennem, meleg takaróm,
ruhám rongyban lógott, cipóm is átázott
és lyukas oldalán kibuggyant kisujjam
mint kíváncsi gyermek, nézni, mi van künn.
De én mitsem bántam, csak a nótám fújtam,
Dús dalba öntöttem síró bánatom,
ha holdfény megpihent göndör hajamon
és sírva kerestem meleg menedéket,
— mint madár, kis, apró gyermekének fészket —
ha nagy vihar tépett.

Még nem volt tavaszom! Mindig hó takart el,
ha szólni akartam: én is itt vagyok!
Mint szél falevelet, úgy fújtak el nagyok,
azt hitték, ha ütnek, moccanni sem merek.
És jöttek csapások, mint meglazult hegyek,
hogy eltemessék szívem minden álmát
és börtönbe zárják lelkem sóvárgását . . .
vágyam a jobb után: örök temetőbe,
hogy meg ne találjam a sok szép és dőre
vágyakat és álmot. De én felkutattam,
hiába volt utam erős vasszorompó
akadállyal zárva, mert világot ontó
fáklya volt mellettem az én szívem vágya:
világot rengető, mégis félfő, kába
proletárok álma.

Még nem volt tavaszom, de már tudom, hogy lesz,
már érzem vad szélnek süvítő szavát
mint zúgva közeleg: viharkoronáján
villámok cikáznak s mint bögő gránát
dübörög az éjjel, meghasad az ég
és tüzes eső hull, mely feléget mindent,
ami régi, ősvi, piszkos és szemét.

Millió szivekben lüktető akarat
kíséri e szörnyű, véres színjátékot
és a vihar után új fák rügyeznek majd,
a csüggedt ajkakon ujjongó dal fakad
és kábult emberek új erőre kapnak.
Bambán néz rám a Hold, még nem hisz szavamnak,
nem hiszi, hogy győznek, kik most utat raknak
az új, nagy Tavasznak.

Kassák Lajos tiltott verseit nem találtuk a megőrzött *Népszava* cenzúra-anyagban. Kassák sűrű összeütközése a hatalommal regényei és versei, folyóiratai és állásfoglalásai, emigrációban és itthon kiadott írásai miatt, ma már közismert. A Tanácsköztársaság leverésétől kezdve egészen a felszabadulásig számtalan esetben jutottak művei az elkobzás sorsára, s szerzőjük bíróság elé, sőt toloncra és fogházba is. Kézírtve a bécsi *Máglyák énekeinek* tizenkilences költeményétől, az ugyancsak emigrációban Bécsben kiadott *Álláspont* című prózai íráson át a *Kommün*-ig illetve a versfordítás-miatti peréig, a számtalan *Munka*-perén át végigkísérhető következetes, nyugodt szembenállása azzal, amit annakidején hivatalos Magyarországnak neveztek. A dokumentumok azonban többnyire nem tűnnek el, hanem lappanganak, hogy aztán egyszer felszínre kerüljenek. Így maradt fenn két gyönyörű Kassák-vers, a *Parázs a hamu alatt*, a *Magyar Nemzet* 1945. május 6-i számában, ahol a cím alatt olvasható, hogy „1943 novemberében a cenzúra nem engedélyezte”, és a *Halott katonák*, a *Népszava* 1945. május 20-i, vasárnapi számában, ez 1944-ben nem ment át a cenzúrára. 1945 után mindkét vers megjelent kötetben.

Keszthelyi Zoltán 1933 óta volt a *Népszava* munkatársa, de verseit nemcsak a szociáldemokrata párt lapja közölte, hanem a *Nyugat*, a *Szép Szó*, a *Válasz* és más lapok, s nevét a korabeli szocialista antológiák mindegyikében megtaláljuk. A háború idején az ő versét is kicenzúrázták a *Népszavából*. 1943. szeptember 18-i keltezéssel szerepel az áthúzott versek között gyönyörű verse, a *Jövendő méhe*, mely azóta sem jelent meg nyomtatásban, a költő is végleg elveszettnek hitte. Így a vers nem kerülhetett bele a költőnek az 1968-as könyvnap alkalmával kiadott *Az ősz gyertyái* című kötetébe sem:

Jövendő méhe, szülj meg újra engem
Ütöttek-verték, itt a csúf jelenben,
Hol zsarnok öklöket lóbált a durva
Önkény, amely a mérgét szertefújta
És nappalok és éjszakák szívére
Hiába szállt az emberszavú béke.

Jövendő méhe! bűnhődöm, szegénység
Aszalja testem, bár eszem kevély még,
Hiába élek tétlen, száműzötten,
Forró zeném zajos városba szökken,
Bérházak újra hallgatják ígémet,
S ütemre lépnek majd a gyöngö vének.

Ó, farkastorkú gyűlölet, rikácsolj,
A pusztulás házának ablakából
Hajtsd a kétség romboló csíráit;
A forradalmi lélek még világít
S ha meghalok, az ég, a föld betöltve
Harmóniával hull volt börtönömré.

Ki tudja, milyen átkot vált valóra
Az eljövendő tisztahangú óra,
Midőn a kín, az ütlek vézna testem
Emlékeként tüzekre gyúl a versen,
S a könnyet ékes értelemben rakják
Vitézeid te, száműzött szabadság.

A lappangó, szétszórt, nehezen fellelhető irodalmi dokumentumok alátámasztják azt a feltételezést, hogy Magyarországon a szellemi ellenállás, az értelem bátorsága s leleményessége nagyobb, szélesebb volt, mint ahogy azt eddig a kutatás elkönnyvelte. A háború éveiben egyre-másra születtek a náciellenes gúnyversek, melyek általában allegorikus formában támadták a hitlerizmussal való szövetséget. Ezek közé tartozik *Kunszery Gyula Krimhilda bosszúja* című verse is, melyet — ahogy a *Magyar Nemzet* 1945. szeptember 2-i számában olvashatjuk — „a háború kitörésekor Magyarország német-párti hadbalépése ellen irt allegorikus vers közlését a cenzúra annakidején nem engedélyezte”.

Nemegyszer állt verseiért bíróság előtt *Lukács Imre*, az illegális kommunista párt szerény állhatatos harcosa, s nemegyszer szenvedett börtönt mozgalmi munkájáért és sajtó útján elkövetett igazgatásért. 1931-ben perbefogták az *Ifjú Gárda* című lap 1930. június 24-i, 1. számában megjelent *Harcra* című verse, valamint két cikke miatt; 1933-ban az *Új Harcos* 1. évfolyamának 2. számában, *Lázár József* álnévvel jegyzett *Munkásteányhoz* című verse miatt (1—1 havi fogház); 1934-ben *Mert mi nem felejünk* című verseskötete miatt. Osztály elleni igazgatás és felforgatásra irányuló szándék miatt előbb két hónapra, majd az ügyész fellebbezése után hat hónapra ítélték, amit le is töltött. Érthető tehát, hogy a háborús korszak kicenzúrázott anyagában is találunk verset a költőtől, a *Szamadást*. *Lukács Imre* így emlékszik vissza ezekre az időkre: „... én ekkor már Ukrajnában, a front mögött 200—300 kilométerrel reménykedtem büntetészázadomban sorstársaim körében, köztük *Kasso* és a néhány évvel ezelőtt elhunyt *Roxi* kommunista grafikusokkal együtt. — Hogy a cenzúra mennyire függött, nemcsak az emberektől, hanem a háború mindenkori állásától, ezt nem csak a *Szamadásom* sorsa, hanem sok más is mutatja. *Népszavában* 1941 vagy 1942-ben megjelent *Hétköznapi* című elbeszélés — két héttel azután, hogy a cenzúra előzőleg más címmel, és az első hat-nyolc sor más változatában, nem engedélyezte. 1941 őszén, *Szalmás Piroska* halála után a *Koszorú helyett Sz. P. sírjára* című versem — melyet a *Népszava* úgy hozott, hogy a *Koszorú helyett* címrészt a *Szalmás Piroskát* elsrató három vers főltette közös címnek — második szakaszát kivágta, s ez a versem teljes egészében csak a felszabadulás utáni egyetlen kötetemben olvasható. Ugyanitt olvasható a *Szamadás* is, apróbb változtatásokkal. — A cenzúrával vívott harcom egyik eredménytelen részére még mindig fájó szívvel emlékezem, mert a *Mese az óriásról* című versem mindörökké elveszett. A moszkvai csata utáni napokban írtam s azonnal fölvittem a *Népszavá*hoz. Már nem tudom, *Szakasits* elvtárs olvasta-e vagy más, de elfogadták és nyomban tudomásomra adták, hogy valószínűleg a karácsonyi számban jön. December 20-a táján fölmentem a *Népszavához*, hogy az esetleges korrekciót elvégezzem. Ekkor kellemetlen meglepetés ért: *Szakasits* elvtárs visszaadta versem kéziratát azzal, hogy nem akarják betiltatni a lapot. Én hiába érveltem, hogy csak egy meséről van szó. *Szakasits* »bebizonyította« — amit én természetesen nagyon jól tudtam —, hogy a versben szereplő óriás a hitleri Németország, 77 gyereke az ugyanannyi millió lakosát jelenti, s ha a *Népszava* leközi az óriás csúfos halálát megéneklő verset, betiltják a lapot. Ha jól emlékszem, 1942 elején *Földeák Jancsinak* adtam a verset a *Március* című almanach részére (de az is lehet, hogy a *Magatartás* volt akkor soron). Az anyagot két részletben adták be a cenzúrához, az én versem a második résszel jött vissza »nem engedélyezem« bélyegzővel... Akkoriban legjobb versemnek tartottam, minden bizonnyal a mondanivalója miatt...” (1968. március 27-i levél). A *Népszavából* annakidején kitiltott vers utolsó sorait idézzük:

... magyar vagyok, munkás, költő és ember
s habár szívem félig telt félelemmel,
mégis — vállalva mit a sorsunk rám mér —
küzdök tovább a magunk igazáért.

A *Népszava* tiltott költői között találjuk az akkor huszonegy éves *Rajcsányi Károlyt* is. Útját, mely korán az üldözött költészethez vezetett, megismerjük *A szocialista irodalom útján* (1939—1944) című gépiratos tanulmányából, melyben — mint egyike a legilletékesebbeknek: kortárs és aktív részvevő — a „munkásírók” csoportjának történetét dolgozza fel. Szülei, mindketten szervezett munkások, második otthonukba, a könyvkötők szakszervezeti házába hetenként magukkal vitték fiukat, hol táppénzért vagy munkanélküli segélyért, hol pedig kultúráért. Itt kapott először tiltott irodalmat, Marx, Engels, Lenin egy-egy munkáját a szakszervezeti könyvtárostól, *Földeák Jánostól*. Tizennyolc éves volt, amikor első verse, *Az ajkai üvegyárban* címmel a karácsonyi *Népszavában* megjelent. Ekkor *Földeák Jánoson* keresztül ismerkedett meg a „Munkásírók”-kal, s vett részt hetenként kétszer tartott összejöveteleken a szakszervezeti könyvtárban. Versei ezekben az években majd mindegyik szocialista antológiában fellelhetők, így az *Új almanachban*, majd az „M”-betűs kiadványokban — *Méreg, Március* — (ez utóbbi az 1942-es emlékeztető március ünnepére készült) —, közben a

Hét hangban már tíz verssel és öt Rilke-fordítással szerepel. A cenzúra megtévesztése céljából a komoly mondanivalót, könnyed, tréfás formába öltözteti. Kitűnően sikerült e szándék megvalósítása az *Aprilis* című versben. Két szakaszát idézzük:

Felültetni, akik leülnek,
leültetni akik felültek,
becsapni őket, kik becsaptak,
kinyitni ajtót, mit becsaptak,
köveket dobni a köveknek,
s őket követni, kik követnek.

Ma keddre kelve kedvre lettem
s bolond dalokkal telt a lelkem,
mert tudtam, hogy megint a tiszta
Május jön tréfás Aprilisra,
s szabad tavaszt hoz. Ó, ha benne
meghalnék, az is tréfa lenne.

Mint a költő visszaemlékszik rá, az olvasók megértették, kiket kellene „leültetni” (börtönbe csukni), azokat, akik „felültek” a hatalom polcaira. Értették, hogy akik „leülnek” — a mozgalom harcosai. „Kinyitni ajtót, mit becsaptak” — azaz őket kiszabadítani. A *Hét hang* átcsúszott a cenzúrán, de a *Népszavából* ugyancsak 1942-ben már négy Rajcsányi-verset törölt a cenzor: *Négy cserép*, *Láttam, Költői hadijelentés* és *Költőknézés üvegszemmel*. Ez utóbbi három mindmáig ismeretlen, de a negyedik, a *Négy cserép* is aligha ismert, hiszen több mint negyedszázaddal ezelőtt, közvetlenül a felszabadulás után jelent meg, 1945-ben a *Májusi kórus*. *Harcos versek gyűjteménye* című kis antológiában.

A tiltott versek közül kettőt idézünk:

Négy cserép

I.

Mocsárba fulladt föld felett
jeges fénnel bolyong a nap.
A festő, zöld rügyek helyett
az ágak hernyót hajtanak:
sok nyálkás hullakék virág
virul mint élő lombozat . . .

Beszél a táj:

„Ki erre jár,
a farkasnál is lomposabb,
a felhőknél is rongyosabb.”

II.

Madárijesztő két paraszt
botot ragad, tüskébe nyúl,
de varjút, vércsét nem riaszt,
— itt dögmadár a földesúr:
ma itt rabot, holnapra már
a ruhát másról nyúzza le . . .

Reccsen az ág:

„Másik hazát

Keress magadnak, búza se
terem számodra, dudva se.”

III.

E tájon mi sem változott
egy ezredéve, úgy lapul
sarába, mint elátkozott
üregébe a sánta nyúl:

A szél zizeg:

„Itt nem fizet

a föld nekünk, egyetlenegy
hasznunk a bér, csak kegyre megy.

IV.

Keletről kél a büszke nap:
keletről jöttek őseink,
hogy új hazát foglaljanak
a közösségi jog szerint,
egyformán osztó nagy hazát,
kinek folyója, rétje sok . . .
„Zörren a nád:
„A lápon át
gázoljatok át koldusok,
várnak a testvér városok!”

Költői hadijelentés

Hans Reiter vélem egyivású gyerek.
A háborúutáni húszas évek
legelején látta meg az eget.
Felnőtt mint én . . . és a halálba tévedt,
de erről Hans Reiter „már” nem tehet.

Az apja Sedánnál nyomást kapott,
s nem halt bele, csak nyomorék maradt . . .
(Emlékét őrzik háborús lapok
s két mankó egy elhervadt kép alatt.)
Az apa huszonnégyben kalapot

emelt a szelíd jóhalál előtt
s magára hagyta gyermekét s a házat,
hol az anya állt őrt a tűz fölött
és krumplit főzött a szegény-alázat,
míg minden tányér, bögre eltörött . . .

És Hans Reiter az iskolát kijárta,
és Hans Reiter felvett egy barna inget,
és Hans Reiter munkásnak ment a gyárba,
és Hans Reiter felé egy nóta intett:
„Erősen áll a Rajnánál a várta . . . ”

s katonának vonult e nóta mellett,
és lett bátor ejtőernyős-vadász
és repült, hogyha repülnie kellett,
és megtudta, hogy ölni tud a gáz
s a gázálarcban sűrűbb a lehellet.

Tudta, ha gyullad az országhatár
és ezer gépmadár bömbölve bög,
őt is elviszi egy halálmadár
és ledobja valahol ölni őt
ahol reá a holtak álma vár.

S látta nyugaton gyúlni a tüzet
és hallotta az ágyuk bömbölését,
és tudta: folyik a nagy ütközet,
és megértette sorsa rendelését,
hogy nem magáért, apjáért fizet.

S ezerkilencszáznegyven májusában
Hans Reiter, az ejtőernyős-vadász
szorongó félelemmel húsában
repülön a nyugati frontra ment.
Ezerkilencszáznegyven májusában

sox német gép Hollandia felett
ejtőernyős embereket dobált
a nagykaliberű bombák helyett,
míg száz gépfegyver riadót dobolt
s szelid harangok zengték a delet.

S a nagy tiszavirágok fenn az égen
lehulltak lassan. Lassan földet értek
a hollandus, tulipánszórta réten.
Úgy kívánta a német hadiérdek,
hogy csatahely legyen e földi éden,

hogy Hans Reiter gépfegyverrel kezében
a pusztulást, a vért hozza ide,
hogy rémület legyen úrrá a népen,
hogy elhagyja békéje és hite . . .
. . . És repülők pásztáztak fenn az égen.

De Hans Reiternek megdermedt a vére,
régén halott, rokkant apjára gondolt,
s az édesanyja csókja hullt szívére,
s a réten egy tulipánt leszakasztott . . .
S mint egy kötözött, láncravert kutyát
agyonverték őt a holland parasztok.

Bővebben kell szólnunk az erdélyi kommunista költőről, Salamon Lászlóról. (Neve *A magyar irodalom története* 6. kötetéből — sajnálatos véletlen folytán kimaradt.) Nagyváradon született, de az egyetemet már Budapesten kezdte, latin—magyar szakon. Tanulmányait nem fejezhette be, mert a Tanácsköztársaság leverése után forradalmi tevékenységéért négyesztendői börtönre ítélték. Szabadulása után visszatért Erdélybe, Kolozsvárott telepedett le, írt verseket, cikkeket, részt vett több folyóirat szerkesztésében — *Aurora*, *Új Kelet*, *A Másik Ut*. — S mint 1919 után, a második világháború éveiben sem kerülhette el sorsát: 1944-ben a Gestapo Dachauba deportálta. De sikerült élve kikerülnie a pokolból, s visszatért hivatásához. 1945 után — is találkozunk az aktív, termékeny publicista szerkesztővel, marxista elveihez máig hű költővel, akinek eddig tizenöt verseskötete jelent meg: az első Nagyváradon, 1914-ben, a tizenötödik pedig 1968 nyarán a kolozsvári Ifjúsági Könyvkiadónál *Legszébb versek* címmel. Annakidején az induló fiatal költő egyik első recenziója Tóth Árpád volt a *Nyugat* 1916-os évfolyamában.

A magyarországi háborús cenzúrával kapcsolatban csak közvetett tapasztalatai voltak a költőnek. „Rendszeresen drága jó barátom, Szakasits Árpád közölte, hogy ezt vagy azt a versemet az ügyészség kicenzúrázta. Egy ízben pedig Kállai Gyula közölte velem, hogy *Te csak a kohók tüzeiben higgy* című, kicenzúrázott versemet egy másik soros ügyész közölnétként minősítette s az kb. három héttel később meg is jelent a *Népszava* vasárnapi mellékletében, s 1943 utolsó heteiben a Cserépfalvi kiadásában megjelent *Ember, hol vagy?* című verskötetemben is. Ennek a kötetemnek sorsa — melyhez képest a cenzúra barbársága és a terrorista bíróságok gyakorlata is „enyhének” mondható — . . . a német megszállás után a nyilas csöcselék feldőlt a Cserépfalvi elvtárs könyvkereskedését és verskötetem összes példányát, Kassák, József Attila és több más baloldali író-költő kötetével együtt és egyidejűleg, megsemmisítette, illetőleg máglyára rakta. Erről bővebbet Cserépfalvi elvtárs tudna mondani, mert engem a német megszállás már — végzetemre — Kolozsváron talált. Dachauból való visszatérésem után kolozsvári barátaim megőriztek számomra néhány példányt . . .” (S. L. levele, Kolozsvár, 1968. május 16.)

Ember, hol vagy? című kötetét szépen mutatta be az *Uj Idők* 1944. évi 4. számában Benedek Marcell.

„Mondanivalója rokonszenvenné teszi Salamon László költői egyéniségét. Idealista, aki nem »kenyérre, husra, mézre, vajra« éhezik, hanem tiszta szóra és emberségre. »Nagy álmok fakadoztak benne«, az emberről, akit nem lát, keres és visszavár. Embertelen korunkban magányosnak érzi magát, de nem a romantikus költők gögös magányába menekül: az ő magányában ott van mellette az egész emberiség, amelynek jajját hallja, amelyért »lenni, élni: szent feladat« s amelynek javáért, életéért hősnéki kell lenni, egészen fel kell áldozni magunkat.

Ezek az érzések, mielőtt az olvasóhoz jutnak, az értelem szűrőjén mennek keresztül. Kifejezésük sohasem forrósodik páthosszá. A képzelet sem uralkodik a költőn; kevés képet használ, s mint a városi ember kirándul a természetbe, amely szemmel láthatóan nem otthona,

vázlatkönyvében csak egy-egy ceruzarajzot hoz haza. Hangulatai sohasem végletesek; megmaradnak a bölcselkedés, vágyakozás, rezignáció és a mélabús búcsúzkodás vagy visszaemlékezés korlátai közt. Ezek legkedvesebb és legjobban megírt témái.

Stílusa, formaművészete pontosan megfelel ennek a költői természetnek. Verselése gondos; de nem akar csillogni, nem akar feltűnni bravúraival. Sőt megvan benne az a csöpp kis pongyolaság, ami az igazán elegendő emberek ruhaviseletét szokta utánozhatatlanná tenni. Nem olyan, mintha »skatulyából« húzták volna ki . . . »

Egyik kicenzúrázott versét idézzük:

Szent éhség

Szemem éhkoppal nem meredt még
kenyérre, húsrá, mézre, vajra,
(s bár ez az idő is eljöhet még)
lelkem más éhség-fajta marja.
Éhezem a tiszta szó kalácsát
s emberségért tüzel az éhem
és az igazságra szomjazott meg
meghajszolt, terhes, büszke énem.

Ez az éhség is átkozott ám,
mert éhezőkért támadt éhség,
kinnal cifrázza éji párnám,
míg takaróként fed a kétség.
Lázt, hogy közönnyel torkig lakva
röhögik szent éhem a latrok
s míg szemembe maró könnyek gyűlnek,
bőséget ont a föld alattok.

Tudom: jobb volna vállam vonva
— én is — ha járt utakra térnék
és bendőmbé, ha ételt gyúrtam,
ne marna többé lelki éhség.
Ó, de amit a gonosz lát jónak
nincsen azon, ó nincsen áldás,
fülembé akkor is zúgva zúgna
a mélyből jövő, vad kiáltás.

Kiáltás, ami vád és vétek
s amíg kiáltják, nincsen béke.
s míg kitarjuk a fülünk néki,
megnő tőle a lelkünk éhe.
Az enyém megnőtt s hangos szóval
követel tisztább ember-létet,
jóllakva tartok az éhezőkkel
és vélem tart az igaz élet.

Nemcsak kenyérrel él az ember,
de él igével, igazsággal
s aki az igazságért lángol,
éhségért az éhséget vállal.
E szent éhség nevében kiáltom:
oltsa éhünket tiszta szándék,
nehogy mi robajló pusztulásunk
a sátán fegyverévé váljék.

Szentkirályi János, a *Szabad Föld* főszerkesztője fiatalon ismerkedett meg a magyar királyi cenzúrával. Alig tette le az érettségét, versei máris megjelentek a Népszavában, és más baloldali lapokban, s alig kezdett verseket írni, a cenzúra máris lecsapott rá. „1942 októberében vagy novemberében — írja — a Népszava Kolozsváron akart egy irodalmi estét rendezni, baloldali írókkal, költőkkel és művészekkel. A lap már hirdette is, feltűnő helyen, keretben. Itt én is felléptem volna. Volna — mert 3 nappal az est előtt a cenzúra az előadásra szánt

anyagok — főként versek — 80 százalékát nem engedélyezte ... két olyan versem is van, amely legalább ötszörös visszadobás után végre 1944. február végén jelent meg a Népszavában." (Sz. J. levele Budapest, 1968. április 19.) A *Népszava* kicenzúrázott anyagában találjuk *Tiétek vagyok* című versét, melyben hitet tesz a munkásosztály mellett:

Apám s anyámat tagadnám meg,
ha nem tartanék véletek,
lelkeim, magyar proletárok,
hisz a vérem a véretek!
Csak az a régi suszterműhely
tudna elmondani sokat,
hol a sarokban édesapám
foltozta a bakkancsokat.

Énl a csizmákon kuporogtam,
szemeim éhesen lestek,
bámultam a ráncos arcokat,
mikor beszélgetni kezdtek.
Iszak bácsira jól emlékszem,
Ő volt az örök lázadó,
szegénynek kevés volt a kenyér,
de sok a föld, s a házadó ...

Am néki földje sem volt semmi,
de nyakán lógott tiz poronty
S mindig másokért küzdött szegény,
el is nevezték, hogy bolond ...
Szocialista volt; s e miatt
őrizni kellett igazát,
csak nálunk, a suszterműhelyben
önthette ki a panaszát.

Akkor én nem sokat értettem;
már meg bizony csak azt tudom,
azt a lázadó szegénységet,
mely ott lángolt homlokukon.
Csak ezt hoztam el a szivemben,
meg pár sikoltó jaj-szavat,
amiket el kéne zokognom, —
de hiába, mert nem szabad!

Az iskolák lehulltak rólam,
az egyetem is lepereg, —
tiétek vagyok, a tiétek,
leköpött szegényemberek!
Nem bánom, ha üldözött leszek,
ha hullik is rám az átok,
tiétek vagyok, a tiétek,
szívemet is Ti adtátok!

Az első harcok előtt állok,
jöhet akár a félvilág,
millió Iszak bácsik őrzik
a nyomor lázadó fiát!
Tiétek vagyok, proletárok,
a vérem a ti véretek, —
apám, s anyámat tagadnám meg,
ha nem tartanék véletek!!!

„Kevés magyar költő van, akinél a párttal való találkozás, a kommunista harcosság és tisztaság, a rendíthetetlen mozgalmi helytállás oly magától értetődő igazsággal és világossággal fejeződik ki, mint Szűdi Györgynél ...” — írja a költő *Esztendőök* címmel 1956-ban

a Magvetőnél megjelent verseskötetének bevezető tanulmányában Füldeák János. Szüdi György munkás volt és kommunista, költő és harcos. Fiatalon fizikai munkásként kereste kenyerét Párizsban, hazatérte után a KIMSZ-ben, majd az illegális kommunista pártban dolgozott. Írásai a harmincas évek végétől kezdve jelentek meg, s negyedszázaddal verseinek kicenzúrázása után József Attila díjat kapott. A negyvenes évek szocialista antológiában — *Mérleg, Március, Mérték* — találkozunk verseivel, a *Népszava* tiltott anyaga között pedig rábukkanunk egy szép versére, melynek tizennégy esztendőtt kellett várnia, hogy napvilágot lásson. Érdekes az 1942-es eredeti gépirat összevetése az 1956-ban megjelent szöveggel:

Kesergő
(Az eredeti, kicenzúrázott példány.)

Hazátlan csavargók
Leszünk valahányan.
Árok lesz a társunk,
Mezők harmatával.
Hajunkat a szellő
Két marokra fogva,
Rongyos ruhánk szélét
Porral teleszórja.
Ki hitével játszott, —
Évek sodrán forgott:
Koldus rongyaitól
Remélhet *majd* csókot!
Kit istenné áldott
Önmaga hatalma:
Álmod *sir* a Naphoz, —
Tépett ág lesz karja!
Ki másokért fázott,
Emberségét fájva:
Dacosan megérik
Az akasztófára! . . .

Kuruc kesergő 1942-ben
(Szüdi György: Esztendők. Versek.
Bp., 1956. Magvető Könyvkiadó.)

Hazátlan csavargók
leszünk valahányan,
árok lesz a társunk
mezők harmatával.
Hajunkat a szellő
két marokra fogja —
rongyos ruhánk szélét
porral teleszórja.
Ki hitével játszott,
évek sodrán forgott —
koldus rongyaitól
remélhet *csak* csókot.
Kit istenné áldott
önmaga hatalma —
álmod *kér* a naptól,
tépett ág lesz karja.
Akinek még drága
egyetlen hazája —
dacosan megérik
az akasztófára.

A többségükben fiatal szocialista költők tiltott versei között megtaláljuk a hatvanadik életévét is túlhaladott, s a cenzúra miatt már régóta allegorikus, gyermekverseket irdogáló Tuba Károly áthúzott, *Fatusi csónokban* c. versét is 1942 áprilisi dátummal. Érthető, hisz a költő ismert alakja volt a munkásmozgalomnak, 1919-ben a Közoktatásügyi Népbiztonságon dolgozott, ezért kétévi börtönt szenvedett, s neve ott szerepelt a rendőrség politikai osztályának sokezer nyilvántartottja között.

A faszizmus ellen küzdő munkásírók csoportjába tartozott Vaád Ferenc. Írásai a *Népszaván* kívül a különböző antológiákban — *Mérleg, Mérték, Tollal és szerszámmal, Munkások* — jelentek meg. A háborús korszak kicenzúrázott versei között két Vaád-verse bukkantunk. Az egyik a *Két panasza*, melyre a szerkesztőség részéről kézzel ráírták: „Tegyük félre” — valószínűleg újra megpróbálták felküldeni cenzúrára —, s a másik a *Napszamosok*. Itt az „Eltesz-zük” kézírásos megjegyzés szerepel. Ez utóbbit közöljük.

Libasorban, fáradtan, hallgatag
lénnek az eperszinű ég alatt,
vállukon éles napszamos kapa,
ruhájukon az izzadt föld szaga
és tarka foltokban a szegénység.

Meleg szemükben búza csirázik,
de üres vékát cipel a másik
és a bádög-krisztusra kalapot
csak panaszból emelnek sorra ott,
hogy kevés volt a májusi eső.

Az életük is kiszáradt meder,
benne kopoltyús, puffadt gond hever,
a kertek alól, mit kutya ugat,
míg az égre apró ezüstlyukat
fúr a konok esthajnali csillag.

Észre sem veszik... Vagy ezer éve
jár így az úton a kapa népe,
hogy talpaik alatt a por pereg
és kenyerüket kővér egerek
eleszik mindig a szájuk elől.

Tatár, török meg magyar úr alatt
egyformán éltek s énekek hallgatag;
vállukon kemény napszámos kapa
s az asszonyok mellén éhes baba
jóllakni mohón tej után kutat...

Vérsi Endre, az egykori „munkásíró” útját versek és regények, színdarabok és hangjátékok jelzik. A háborús korszakban szinte mindegyik szocialista antológiában fellelhetők írásai (*Március*, *A Munkás könyve* 1939 és 1943-as kiadás, *Népszava* naptárak). Az 1942-es *Népszavának* benyújtott *Szerelemért haltak éneke* című költeményét a cenzor tilosnak ítélte, de a sors furcsa játéka következtében a vers mégis megjelent, a *Fekete rév* című 1944 januárjában kiadott kötetben, mert — ahogy a költő visszaemlékszik rá — az ilyen kis füzetek elbírálásában a cenzúra általában lazább volt.

Szerelemért haltak éneke

Lehull a hold, a vizek megremegnek,
a téboly nyitja vad virágait
s lankáin elporlódott őshegyeknek
a semmi bársonyfűveket terít.
A hó lehull s a lápok vastag nyála
csak kúszik falvak, városok felett
s mint zöld epe, úgy ömlik éjszakára
a mákony és a torz önkívület.

Lehattünk volna méltó harcosok tán,
de elragadott lenge csónakunk
s a mámor folyosóin kóborolván,
sodort a láz és most lakolva: un!
szerelmünk és csömmörbe fült évések
emléke mar, mint sav gyomor falát
s mert hősi vér öntöz mezőket, rétet,
minket halálunk vad szégyene rág.

A sárban kúszunk, mint a satnya férges
s felettünk száll a jövő és a nap,
a rengeteg úgy repül, mint az ének
s mi fetregünk halbűzös ég alatt.
Szerelmünk csörget gyöngyként ikraláncot,
s az arcán ráncot, szemén hályogot
visel s úgy rúgja most a kerget táncot,
cipője, mint a vak botja, kopog.

Jár dicstelen halálunk! Hányan esnek
görcsös karodba fagy és lánghalál!
Ám ők mind karcsúívű hidak lesznek,
rajtunk a rothadás, mint békanyál
s míg őket idézik időtlen-évig
a vének és az ifjak: mind, ki él:
emlékünk útvesztőit el nem érik
csupán a vihar és a lanyha szél.

Amint Rajcsányi Károly írja fentebb idézett tanulmányában, 1943 őszétől kezdve szinte lehetetlenné vált a munkásírók csoportjának harca. Pedig még ekkor is újabb és újabb terveket szöttek, az ötödik „M”-betűs kötet, az 1943 végén 1944-es dátummal megjelent *Munkások* után is próbálták meg gyűjteményes kötetet kiadni: a kiadói és nyomdai feltételek

megteremtésére Nádass József — tőle verset nem, de több áthúzott cikket találunk a háborús Népszavában — vállalkozott: „A terv az volt, hogy az 1942. március 15-i szabadságharcos tüntetés második évfordulójára jelenjék meg az antológia, első számaként egy újabb folyóiratszerű sorozatnak, s az egyes kötetek címe egy-egy József Attila idézet legyen. *Ez a mi munkánk* . . . címmel készült a március 15-i első szám. Az előkészítő tanácskozások, a kéziratok összegyűjtési, lektorálási munkálatai meglehetősen elhúzódtak, így a kötet megjelenésére új terminusként a munka felszabadításának nemzetközi ünnepét, május elsejét tűztük ki. Március 18-án este a Margit sörözőben Mód Aladárral folytattunk megbeszélést Berényi István társaságában . . . És másnapra, 1944. március 19-re virradólag bekövetkezett a német megszállás . . .”

Sem az *Ez a mi munkánk* . . . , sem a *Népszava* meg nem jelenhetett, de versek mégis, a leggyilkosabb napok idején is születtek és terjedtek. Az első világháború híressé vált antimilitarista költője, Várnai Zseni *Kopogtatok* című verse sokszorosított formában terjed s buzdít harcra a fasiszta megszállók ellen. De nem volt ez az egyetlen. Az Országos Széchényi Könyvtár 1944-es röplapjainak gyűjteményében találtunk egy ismeretlen gépiratos verset, mely a legpregnansabban fejezi ki annak a kornak a betűhöz való viszonyát: a címe *1944. március 19.* Írta Zrúfkó Zoltán 1944. március 20-án, s az egyleveles papírra kézzel ráírva, hogy a vers szerzőjét „Egy félévre internálták e vers és egy Hitler gúnykép miatt”.

. . . Szomorú tavaszra virradt ma a magyar:
Nem teheti azt, mit szíve, lelke akar!
Szent honunkat ismét idegen úr járja!
Újra rab lett ma a magyarok hazája . . .

Aki a verset írta, szökése után, 1945-ben jelentkezett a demokratikus hadseregbe, később kultúrötthon igazgató volt, most a Találmányi Hivatalnál dolgozik, de a tollat nem tette le. Az ifjúkori vers helyett kromikát, humoreszkeket ír, a gúnyrajz helyébe mozgalmi és reklámplakátok léptek. Visszaemlékezve a versre és következményeire így ír: „. . . A csepeli WM-ben dolgoztam, mint irattári gyakornok 1943—44-ben. A verset ott írtam, más hasonlókkal együtt, melyeket bizalmasabb, hasonló politikai állásfoglalású barátaim sokszorosítottak írógépen és a sokszorosítógép kezelője, Kontra József — (ma vállalati jogtanácsos), aki egyik Hitler gúnyrajz röpiratát is sokszorosította. Ezeket magam terjesztettem, oly módon, hogy irodákban, raktárakban, műhelyekben »otthagytam«, vagy kerítésekre kirajzszegeztem és a HÉV vonatokról leszórtam. A megszálláskor írt versem és a röpirat egy példánya is a Gestapo kezébe került. Könnyű volt megállapítani, hogy azok a WM Ormig rendszerű sokszorosító gépén készültek. 1944 júniusában Gestaposok rángattak ki az ágyból . . . A Pestvidéki törvényszék fogházába vittek. Aztán a szokásos vallatás a svábhegyi Melindában. Kínzás, verés hetekig. Később megtudtam, hogy Kontrát is elfogták, néhány órával előbb, mint engem. Mindkettőnkét azért vallattak — sikertelenül, hogy áruljuk el egymást és feltelezett kapcsolatainkat. Két hónap után átadtak bennünket Hain Péterék politikai rendőrségének. (Akkor voltam 19 éves.) . . .”

Tiltott versek, üldözött költők, halálba hajszolt költők . . . Az üldözött, elsüllyedésre ítélt versek fennmaradtak, s negyedszázad múltán élők szólnak hozzánk egy fiatal, bízó, harcosszocialista költő-nemzedék nevében! Hidat emelnek a múlt és a jövő között.

HANKISS ELEMÉR: A NÉPDALTÓL AZ ABSZURD DRÁMÁIG

Tanulmányok. Bp. 1969. Magvető K. 324 l. (Elvek és utak)

A Magvető kiadó *Elvek és utak* c. sorozatának egyik legutóbbi köteteként Hankiss Elemér tanulmányainak gyűjteménye a magyar irodalomtudományban eddig szokatlan, s ezért különösen figyelemre méltó, módszerek igyekeznek alkalmazni költői alkotások vizsgálatára. Ezek a módszerek ma már úgyszólván valamennyi nagyobb európai nemzet irodalomtudományában meghonosodtak, nagy hagyományai vannak néhány környező nép, pl. a csehszlovák és a lengyel tudományosságában, a mi tudományunkban azonban úgyszólván előzmény nélküliek, s ezért az elmúlt években létjogosultságuk elméleti igazolása, valamint a standard külföldi eredmények ismertetése volt soron. Hankiss tanulmányai közt is van ismertető jellegű, a *Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban* című, egyébként azonban a kötet az ismert módszereket továbbfejlesztő egyéni törekvéseit és kísérleteit tartalmazza, s már csak ezért is örömet okozhat az ilyen jellegű kutatások iránt érdeklődőknek. Bár az egész kötetben uralkodik az a meggyőződés, hogy a természettudomány és különösen a matematika egzakt módszereinek meghonosítása csak hasznára válhat az irodalomtudománynak, Hankiss vizsgálatait mégsem lehet egyértelműen e módszerek korlátai közé szorítani. Latinos—franciás szelleme, a stílusában és fejtegetései menetében egyaránt megmutatkozó „clarté” nem azonosítható a matematikai módszerek híveinél oly gyakori s elég száraz „egzaktkodás”-sal, s az irodalmi mű iránti érzékenysége, finom interpretációs hajlama lépten-nyomon túllendül a saját maga számára is előírt módszertani korlátokon.

Hankiss törekvése, a természettudomány eredményeinek bevonására az irodalomtudományi vizsgálatokba, terminológiájában is tetten érhető. Feszültség, impulzus, vibrálás, oszcillálás, villanás, ide-oda villódzás stb. a fizikai elektromosságban kölcsönzött kifejezések, s az „elektromos” poétika alapszintjére rakódnak rá az irodalmi szöveg bonyolultabb összefüggéseit és a kommunikációs folyamatban elfoglalt helyét jellemezni

óhajtó, az információelméletből és a kibernetikából átvett terminus technicus-ok. Alkalmazásuk mégis indokoltnak tűnik: ha nem lehet is az eddigi irodalomtudomány elvetéséről beszélni nála, sőt vizsgálataihoz nagyon is tudatosan és fölényes biztonsággal használja a hagyományos retorika és poétika terminológiáját, az új szakkifejezések csak azt reprezentálják a külsődleges szemlélet számára is, ami az alaposabb vizsgálat során úgyszólván kiderül: még a hagyományos igazságokat is új megvilágításban, új összefüggésben kapjuk Hankiss tanulmányaiban.

Már említettem a maga elé állított módszertani korlátokat. Azt hiszem, ezek közvetett kifejezésének lehet tekinteni azt a jellemzést, melyet a „neostrukturalista” törekvésekről ad a kvantitatív módszereket ismertető tanulmányában. Bár itt nem saját célkitűzéseiről beszél, világos, hogy a jellemzés érvényes a kötet tanulmányainak legtöbbszörére is. Amikor ugyanis a modern irodalomtudomány elmúlt évtizedeinek módszertani sokféleségét, tarkaságát néhány alapvető közös jegyre redukálva jellemzi e törekvések rokon vonásait, három közös jellegzetességet emel ki: az *egzaktaságra* való törekvést, a *működőpontúságot* s azt, hogy a műalkotást egységes *struktúráként* szemlélik. S ez utóbbival kapcsolatban megállapítja, hogy a műalkotás zárt és komplex struktúráként való vizsgálatának igénye jogosult, de egyelőre megvalósíthatatlan. Ezért szembefordul a strukturalistákkal, akik az egzaktaságról lemondva, lényegében intuitív módszerekkel igyekeznek megragadni a struktúra *lényegét* (l. az angolszász és a svájci—francia strukturalista irányokat). A neostrukturalizmust pedig így jellemzi: „... az *egzaktaság* igényéhez ragaszkodik, s a teljesség igényéről, a struktúra teljes belső rendszerének azonnali feltárásáról mond le a kutató. S következőképpen: megszegve a strukturalizmus alapelvét, kiragad a műből egyetlen részletet, s ezt vizsgálja, általában nem egy műben, hanem művek sokaságában.”

Mint majd látjuk, legkevésbé Hamlet-tanulmányait lehet e módszertani törekvések-

kel közös nevezőre hozni. De e tanulmányok is verses drámáról szólnak, a többi tanulmány pedig csaknem kizárólag a lírai költészetből — népköltészetből a legmodernebb líráig — meríti példáit, s a modern drámából is a jellegzetesen lírai szerkezetű abszurd gazdagítja példatárát, ennyiben is rokona a műközpontú irányoknak, melyek köztudomás szerinti elsősorban a lírára és a verses dráma-interpretációra specializáltak magukat, bár az időviszonyok, a point of view-problematika, valamint az ismétlődő motívumok technikájának feltárásában a népmesétől a modern prózáig az epika terén is jelentős eredményekkel dicsekedhetnek az utóbbi évtizedekben.

A kötet líraelméleti vonatkozású tanulmányai közül a legjelentősebbek, a József Attila komplex képeiről szóló éppúgy, mint a címadó tanulmány, művek tömegéből kiragadott példák alapján igyekeznek megragadni, mint ahogy az utóbbinak alcíme is megfogalmazza: „... Az irodalmi mű egy alapvető strukturális mozzanata”-t. Ennyiben máris meghaladják a legtöbb matematikai-statisztikai jellegű megközelítési módot, melyek csupán a hangok, morféimák és szavak, elemi kijelentések, mondatípusok és -szerkezetek ismétlődésének gyakoriságát, vagy egymást követésük valószínűségét állapítják meg. Hankiss fejtegetését arra a Jakobson által már kiemelt jellegzetességre alapítja, hogy a költői szövegben igen nagy szerepe van a grammatikai ismétlésnek (*Grammar of poetry and poetry of grammar*. In: *Poetics, Poética, Poetyka*. Warszawa 1961.). S már Jakobson utalt arra, hogy a hagyományos retorikai alakzatok tana ennek fontosságát nagyrészt feltárta. Hankiss is azzal kezdi, hogy a retorikai kategóriákat visszavezeti az ismétlésre s ezáltal teljesíti a természetudományos jellegű vizsgálódás egyik lényegi követelményét: olyan közös alapelvet keresését, melyre a költői nyelv minden sajátossága visszavezethető a redukáló eljárás segítségével. De Hankiss nem elégszik meg a redukcióval, az ismétlés alapelvét továbbfejlesztve az irodalmi szöveg esztétikai hatását a fonémák, jelentésgységek és szintaktikai alakzatok ismétlődése által kiváltott horizontális, s különösen az ezáltal indukált vertikális oszcillációban látja. S ahogy ez a vertikális oszcilláció általában más síkra helyezi át a befogadó gondolatmenetét, ugyanúgy nagy, Hankiss szerint az esztétikai hatást kiváltó szerepe van a szövegben szemantikailag benne foglalt, s hatása által tudatunkat is hasonló aktusra kényszerítő tudatsíkváltásoknak, időviszony- és magatartásváltásoknak.

Az eddigiekből is világos, hogy a birkhoffi egyenlet nyomán haladó mechanikus szöveg-elem-frekvencia vizsgálatokkal szemben Hankiss törekvései inkább a modern információ-esztétikáival rokoníthatók. Ahogy Rul

Gunzenhäuser a birkhoffi egyenlet továbbfejlesztésével az esztétikai mérték meghatározásában döntő szerepet juttat a szubjektív redundanciának, ahhoz hasonlóan az információelméleti esztétikai vizsgálatok legtöbbször nem merev és izolált szövegvizsgálatok, hanem a műalkotásnak, ill. a költői szövegnek a kommunikációs folyamatban betöltött szerepe iránt érdeklődve, a hatás feltételeit és törvényeit, mű és befogadó kapcsolatát szeretnék egzakt módszerekkel kutatni. Hankiss érdeklődésében is a befogadás folyamatának szinte természettudományos pontosságú leírására irányuló igény dominál, nem magára a kommunikációs folyamatból kiszakított jakobsoni közleményre (message-re, vagyis magára a műre) koncentrálna, hanem, legalábbis említett tanulmányaiban, a teljes struktúrából kiszakított, kontextustól függetlenített retorikai és poétikai mikrostrukturákat vizsgálja hatáslélektani alapon, magára a mikrostruktúra költőiségére is a hatás oldaláról következtetve vissza. S amennyiben teljes költeményt vizsgál, azt is csak valamelyik strukturális mozzanat aspektusából, Petőfi: *Megy a juhász számaronját* például a grammatikai időviszonyok változtatása alapján. Talán épp ezen a nagyon hatásos példán lehetne illusztrálni, hogy az adott szempont felhasználása, noha a struktúra megközelítésének lingvisztikai lehetőségeiből ötletesen merít, magát a struktúrát csak külsődlegesen közelíti meg, hisz a kis költemény azon a két soron kívül, hogy: „Gyepes hanton furulyált, /Legelészett nyája...”, mind olyan grammatikai múlt időkkel dolgozik, melyek az epikai jellegű cselekménynek jelen idejűen drámai megjelenítésére szolgálnak, s ezért a hamburgeri értelemben elvesztették múltfunkciójukat. Ezért, ha feltételezzük, hogy az említett elbeszélő múlt időket Petőfi mégsem teljesen önkényesen használta, akkor az igeidők változásában a struktúrával mélyebb összefüggésben levő gondolati vagy hangulati, esetleg motívumsíkok jelenléte után kellene kutatnunk. S ami ebből az egy példából is kiténik, az elég világosan gyaníthatóvá válik a két tanulmány valamennyi eredményére vonatkozólag: Hankissnak nem annyira az irodalmi mű egy alapvető strukturális mozzanatát sikerült elméletileg előállítania, hanem inkább a költői szövegek poétikai mikrostrukturáinak vizsgálatán keresztül a szöveg költőiségének, poeticitásának egyik alapvető sajátosságát, amellyel azonban például prózai epikai szövegek művészségének lényegéről nem sokat lehetne mondani. Ahogy még orosz formalista korszakában Jakobson is inkább a szöveg *irodalmisságának*, nem pedig egy adott irodalmi szöveg struktúrájának törvényszerűségeit akarta megfogalmazni. S ez a megszorítás semmit sem

von le Hankiss vizsgálatának értékéből vagy érdekességéből, csak annyit von kétségbe, hogy itt általában az irodalmi mű[alkotás] egy alapvető strukturális mozzanatáról van szó, nem pedig csupán a költői jellegű nyelvhasználat egyik lényegi vonásáról.

Az elsősorban a lírai költészetre vonatkozó további tanulmányai közül a vershelyzetről írott nagyon tanulságosan fogalmazza újra a költő és valóság versben is modellálódó viszonyára vonatkozó hagyományos felfogásokat a Helyzet és Válasz kategóriái segítségével, s az a kísérlet, mellyel a költeményben való megvalósulásuk sokféle változatát leírja, elméletileg és módszertanilag is sikeresnek mondható. Első pillantásra is sokat mondó az a grafikon, mellyel a hatásmechanizmus, illetve a költő és az olvasó viszonya tárgyalásához szól hozzá másik tanulmányában egy kiragadott, de a statisztika eredménye szerint mégis termékeny szempontból. Majd két évszázad magyar lírai költészetének igen nagy számú megvizsgált műalkotásán keresztül ti. a lírai költemények megszólítás-típusainak koronként változó számarányát vizsgálja statisztikailag s ebből a kor szellem- és izléstörténetére, eszméire és társadalmi problémáira tud következtetni. Érdekesekek a slágerszövegekre vonatkozó vizsgálatai is: ha az előző tanulmányokban a szövegek irodalmiságára vonatkozó ezakat ismérveket igyekezett felsorakoztatni, ebben az írásában az irodalmiság hiányának okait világítja meg. Mindenesetre ilyen igénnyel a slágerszövegek hatásmechanizmusát tudományosan még sehol sem tárgyalták, ezért attól lehet félni, hogy az érintett slágerszöveg-írókra e negatív példatár nem feltétlenül elrettentően fog hatni, hanem épp e hatásmechanizmus oly csaknem tökéletes leírása alapján a jól ható fogásokat igyekeznek elsajátítani Hankiss fejtegetése nyomán.

Hamlet-tanulmányaiból viszont az derül ki, hogy a műalkotást és hatását *elemi hatás-impulzusokra* szétanalizáló neostrukturális vizsgálati mód, ha egyetlen műalkotásra koncentrálódik, milyen komplex struktúramegvilágításhoz vezethet, formai elemeken

keresztül a tragédia többszoros információrendszerének feltárásával az alapvető cselekmény- és jellemépítési eljárás módokig, sőt a legmélyebb tartalmi-világnézeti réteg megragadásáig. S itt, ahol az elemi impulzusokból építi fel a logikailag elkülöníthető szintek szigorúan betartott egymásutánijával a struktúra fogalmi-tudományos megragadásának épületét, az olvasó még azt az eljárást is teljesen el tudja fogadni, amelyet eddig ismertett tanulmányai némelyikében aligha helyesíthetett. Míg ugyanis a nagyrészt lírai anyaggal dolgozó írásaiban a teljes struktúrafeltárás igényéről lemondva, a poétikai mikrostrukturák ezgaktól néhány invenciózusan, de tudománylogikailag nem elég megalapozottan lendül át a nagybetűvel írt végső metafizikai fogalmak tartalmi szintjére (Azonosság és Nem-Azonosság, Lét és Nem-Lét stb.), addig itt e nagybetűs fogalmak logikusan épülnek fel az elemi hatásimpulzusok statisztikailag is mérhető rétegéből. Mennyire meggyőző például annak a kimutatása, hogy Shakespeare hogyan épített bele egy, az alapvető tragikai feszültséget feloldó katarzismechanizmust a *Hamlet* két utolsó felvonásába. S ha a reprezentatív szociológiai felmérések törvényei szempontjából statisztikái teljes egzaktusát maga Hankiss is némi joggal kérdőjelezi meg, mennyire modern s mégis mennyire a dráma alapvető problematikájáról valló az a statisztikai adat, hogy a legtöbb elemi hatásimpulzus az emberi integritás, illetve annak fenyegetettsége problematikájáról árukkodik a műben. Nagyon örülne ennek az adatnak az az Arnold Hauser, aki manierizmus-monográfiájában az általa vizsgált kor lényegének, a korai kapitalizmussal összefüggő elidegenedési folyamatnak illusztrálására a *Hamlet*et is felvette példatárába.

A kötet egészében nagyon hasznos és még vitatható elemeiben is igen tanulságos módszertani próbálkozás-sorozatáról ad hírt, s ezért mindenképpen gazdagítja tudományunk módszer-arszenálját. Már csak ezért is örömmel kell fogadni.

Csetri Lajos

KOZMA DEZSŐ: EGY ERDÉLYI NOVELLISTA

Petelei István. Bukarest, 1969. Irodalmi Könyvk. 142 I.

„A mi bűnünk az is, ha Peteleit nem ismerjük eléggé.” Ezeket a szavakat az író halálának huszadik évfordulójára írta Szentimrei Jenő. Azóta közel négy évtized telt el, s ez alatt az idő alatt nem egy tanulmány íródott a jeles erdélyi novellistáról, de a

feledés homályát nem sikerült szétoszlatni. Legutóbb Kozma Dezső monografikus igényű könyvvel gazdagította a Peteleiről szóló irodalmat. A könyv legfőbb érdeme: az ismert és kevésbé ismert irodalomtörténeti tények rendszerbe foglalása. A szerző 20 oldalon

foglalkozik a század végi prózairodalom ismérveinek megrajzolásával, a megújulás, az új témák, az új eszközök felderítésével. Ebbe az általános képbe kerül bele Petelei pályakezdése, újságírói és szerkesztői tevékenységének vázlatos áttekintése és értekelése. A könyv III. fejezete Petelei novelláinak elemzését tartalmazza.

A tények rendszerbe foglalása önmagában is jelentős eseménye mind az erdélyi, mind a hazai irodalomtörténetírásnak. Kozma Dezső azonban új színekkel is kiegészíti az eddig ismert írói portrét. Könyve megjelenéséig inkább csak sejtettük, most már tudjuk is, hogy Petelei mint újságíró-szerkesztő a magyar publicisztika történetének kiemelkedő alakja volt. Négy év alatt csaknem háromszáz írása jelent meg a *Kolozsvári Közönyben*. Cikkeit a város közügyei ihlették: szervenélyesen sürgette a belvárosi viskók lebontását, a peremkerületek nyomortelepeinek megszüntetését, a nemzetségek összefogását. A városkép rendezése, a Máttyás-szobor felállítás, a színházi és irodalmi élet gondjai, bajai vissza-visszatérő témája közírói tevékenységének.

Mind újságírói, mind szerkesztői minőségében szigorú elveket vallott: „Csak egy szabályunk van: igazat kell írni!” (54.) Igazságkereső törekvésében mindig jelen volt a konkrét valóság, a helyi érdek az azonban az egész, egyetemes eszme aspektusából közelítette meg. Nem az ő bűne, hogy a mindent átható, történelmet „regulázó” eszmét nem találta meg. A kapitalizmus összekuszált világában nem csak ő, a kortársak sem tudtak kiigazodni. Hogy érdemei mégsem érvültek el, abban része van annak, hogy közírói tevékenységét a józan ész, az emberi szellem, az elvi tisztaság szabályozta. És a gondolatok igényes és szép megfogalmazása.

Kozma Dezső számos példával bizonyítja, hogy az újságírói gyakorlat mennyire meghatározta Petelei írói állásfoglalását: a szegények iránti rokonszenve, a kisvárosi élet mozdulatlanságának bemutatása, a mezőszéki falvak roppant nyomorúsága, szellemi sivársága éppúgy témája az újságírónak, mint a novellistának. Írói törekvésében is fellelhető a hazai és az európai irodalom hagyományainak összekapcsolása. Mesterének vallja Turgenyevet, és utánzás nélkül tanul Zolától, Dosztojevskijától. Művészte mégis az erdélyi „földnek talajából nőtt ki...”, s ennek a tájnak a színeivel gyönyörködteti még ma is olvasóit. Ezért méltó a „legerdélyibb” író elnevezésre.

Ezt a sajátos népi-nemzeti jelleget mélyítik el azok a novellák, amelyekben kimutatható a székelvű népballada frissítő hatása. E megtermékenyítő hatást Kozma is többször kiemeli: „A népelet babonás

misztériuma, a balladisztikusan terhes atmoszféra, a heves párbeszéd és a felépítés szaggatottsága különös izzást kölcsönöznek Petelei elbeszéléseinek.” (89.) A népballadával összevetve hangsúlyozza: „Petelei elbeszéléseiben az alaphelyzet általában nem kiélezett — az eljárás hasonló.” (32—33.) Ezek a megállapítások „általában” igazak. De mit értsünk azon, hogy az „alaphelyzet... nem kiélezett”, hogy az „eljárás hasonló”? S mi ennek az eltérésnek az oka? Úgy vélem, a kérdésselvetés jogos, hiszen az írói oeuvre egyik lényeges vonását rejti magában.

E cikk keretén belül nincs terünk a válaszadásra, néhány gondolatnak a felvételét azonban megkíséreljük. Petelei drámai szerkesztői novelláiban a ballada műfajformai sajátosságai elsősorban az eltérésben, a balladaiság továbbépítésében nyilvánulnak meg. Bizonyítékul vehetjük az egyik legismertebb novelláját, az *Árva Lottit*. Az árva lány, legény tragédiája közismert balladai történet. De Ötvös Lotti egzisztenciális értelemben *nem kitalált* árva, hiszen üzlettel rendelkezik, szolgálót tart; *elkülönült* a közösségtől, a néptől, s mint ilyen nem hozható az azokat az eszméket, érzéseket, amelyek évszázadokon át lerakódtak a népballada-változatok kristálysövegeiben. Ez tehát az eltérés. És a hasonlóság: Lotti sorsa semmivel sem különb a többi árva életénél. Ezért ragasztotta neve elé a közösség az Árva jelzót. Annak ellenére, hogy az egyén és közösség egymásra ható, egymást éltető kapcsolata megszűnt, a kötődések számai nem szakadtak el, ezért Lotti egyéni sorsa kifejezhető közösségi érzéseket is. Így jön létre az elkülönülés és a kötődés a népköltészet és az egyéni alkotás között is.

Az *Árva Lotti* alapkonfliktusa, mint a legtöbb balladában, a szerelemből ered. Gárdonyi Az árva legényben változatlanul hagyja az egykonfliktusú, egy cselekvésre koncentrált balladai történet magvát, Petelei az alapkonfliktusból több mellékonfliktust ágaztat ki, s ezzel a szerkesztéssel eltávolodik a balladai formától. Ugyanakkor a valóság, az alakok egyéniségének, egymáshoz való viszonyuk bonyolultabb összefüggéseinek ábrázolásával közelebb kerül saját korához. Szemléletének korszerűsége mégsem egyértelmű. Dezső Balázs és Árva Lotti konfliktusa bár társadalmi jellegű, nem osztályszempontú. Lotti alakjában a kisméretű tragédiája, egy élet döbbenetes sivársága sűrűsödött össze. Tragédiája tulajdonképpen akkor kezdődött, amikor beleszületett családjá kispolgári-kishivatalnok környezetébe, és neveltetése során átvette ennek a rétegnek babonás hitét, felemelkedési vágyát. Az első csalóka reménységű sorsdöntő élménye erősödik Lotti érzelmi-gondolati világában. Utána hiába múlnak felette az évek, hiába

változnak meg a körülmények — hű marad önmagához. Kínozza a magány, gyötri az unalom, a hamis tudat bilincseitől mégsem tud megszabadulni. Hűségre redukálódott élete morálisan szép, lényegét tekintve tragikus. Ezt mélyíti el a csattanóra kihagyezett befejezés. Lotti még mindig a *naiv* kislány szemével látja a valóságot, nem ismeri fel Dezső Balázs durva és kegyetlen tréfáját. S a várva várt „beteljesedés” pillanatában meghal. A bukás oka pszichológiai: „a bűt, bánatot csak elbirta, az örömet nem. Nem ismerte eddig.” Nemcsak a végső ok, hanem a kauzalitás minden láncszeme lélektani motivációkból tevődik össze, s ennek következtében Dezső Balázs csak előidézhetette Lotti tragédiáját. A bukás tehát nem a véletlen eredménye, hanem a *naiv* tudat, a *létezésre redukált életmód szükségzerű következménye*. A jelenség és lényeg felcserélése, a pszichológiai analízis idegen a népköltésztől.

Gárdonyi árva legényének tragédiáját a gazdag lány büszkesége idézi elő, a novella tehát megtartja és kifejezi a szegények és a gazdagok kibékíthetetlen ellentétét. Az eltérés nem lehet véletlen. Gárdonyi világnézetéhez azok a népballadák állnak közelebb, amelyekben az osztályellentét nyíltan fogalmazódott meg (*Kádár Kata*), a Peteleiéhez pedig azok, amelyekben ez az ellentét a morál szférájában jelentkezik (*Nagy Bihari Albertné*). De ezt sem hagyja meg változatlanul, a tragikum okát személyteleníti, a lélek mélyére transzponálja. A változtatás okát az író polgári szemléletében jelölhetjük meg. Meghallotta a szegények jajszavát, szánalmat érzett az esetek iránt, bírálta a dzsentri durvaságát, léha életmódját, a meggazdagodott kisvárosi polgárokat, de a társadalmi bajok okainak mélyebb feltárásáig nem jutott el; hiányzott belőle a lázadó indulat tüze, a társadalom gyökeres átalakításának gondolata.

Az okok között találjuk az írói eredetiségét is. A népballada mondatainak szaggatott kapcsolásai, a párhuzamos mondatok gondolatrítmusa, a gyakori ismétlések ott lüktetnek Petelei novelláinak nyelvében is, de nem módosítás nélkül. Vegyünk egy példát. A Székelyföldön gyakran hangzottak fel a következő sorok:

Adok neked, adok, patyolat-gyolcs inget,
Neked adom, neked, írott palotámat,
Neked adom, neked, gyontáros hintómat,
Neked adom, neked, hat szép paripámat.

(*Kis-Gergő Istvánné*)

Petelei rendszerint csak egy szót ismétél, viszont a felsorolást bővíti, variálja, a prózai előadásnak megfelelően. Az alábbi idézetből

— az első mondat után — még az állítmány is kimarad, csak a balladai szöveggel azonos „neked” ismétlődik: „Hát ez is mind *neked* marad, Imre. *Neked* a házam, a rétek, a búzás oldalak; *neked* a malom, a szőlők, a szék, melyben ültem; a lovam, amely szeretett; *neked* a puskám, mellyel rád lőttem, a nemesi címer a fiókban és — *neked* a leányka, Magda, akit amikor egyedül maradt a világon, apa, anya nélkül, magamhoz vettem, hogy legyen neki mindene, és ő legyen nekem mindenem.” (P. I.: *Lobbanás alkonyatban*, 159.)

Az egész Zudor-beszéd csupa affektív ismétlés, amellyel a nagy ellentétek közé szorult érzések hullámzását a megszűnő-megújuló ismétlések variációival lehetett kintőően érzékeltetni. Ehhez a témához tartozik még a lírai felhangok, az átok-motívum megjelenési formájának és megváltozott funkciójának vizsgálata. Erre azonban nincs terünk. Az elmondottak alapján így is summázhatjuk gondolatmenetünk lényegét: a balladai forma sajátosságai, a népi szemlélet nem változatlanul, hanem az író egyéniségében feloldódva, a novella műfajához, az adott mű tartalmához igazodva olvadtak bele Petelei drámai szerkezetű novelláiba.

Kozma értékelése másutt is kiegészítésre szorult. Megítélése szerint: „Peteleinek nem erőssége a cselekményépítés, a meseszálak variálása. Nem véletlen, hogy elbeszéléseiben elég gyakoriak az azonos szituációk, fordulatok, többször indul ki már megirt alaphelyzetből, témából.” (84.) Ezt csak részben tudjuk elfogadni. Vannak Peteleinek olyan novellái, amelyekben feloldja a külső és a belső sík, a cselekményesség és a pszichologizmus ellentmondásait. Az *Elítélve* című novellájában például bravúros szerkezeti felépítéssel bontja ki az idős férj és a fiatal feleség együttélésének konfliktusait. A két pólus a szerepváltás és szerepjátszás következtében állandóan változtatja alakját. Remény és reménytelenség, kedvesség és kedvételenség, mohó öröm és idegenkedés, bizalmatlanság; leplezetlen gyanú — hazugsággal leplezett erkölcsi vétség, akart keltetés — és elutasítás egymást felváltó feleselésével vibráló feszültséget teremt. Kezdetben a feszültségingadozás ellenére megmarad az egyensúly. Ezt az egyensúlyt Balási, a férj szerepváltása, szerepjátszása borítja fel. Még villózik a felszín, de a másik póluson egyre zaklatottabban dobja föl mélyéről a lélek a csüggedés és kétségbeesés, a tehetetlenség és a győtrelem kínzó görceit. Itt kapcsolja be az író, mintegy igazolásképpen a régi szeretővel eltöltött percek emlékképeit: „Én értelek meg csak, és te engemet értesz meg. Vágyakozom utánad — és te vágyakozol utánam.” Ez a szerelmi „idill” a kontraszt hatásos erejével élesebb megvilágításba he-

lyezi a férj zsarnoki viselkedését. S hiába a szó, a tett a győtrelem, Balási magára vett szerepében hajthatatlan zsarnok marad. Miután harmóniateremtésre nincs lehetőség, Klemi öngyilkosságban keres menedéket.

Ebben a célratörő és ökonomikus szerkesztetben összetettebbek a jellemek, s ebben teljesebbik ki leginkább a katarzis. Mindenekelőtt azért, mert a fenti formai megoldáson kívül: ebben a novellában a tragikum előkészítése kidolgozott. Klemi hazaérkezésekor már jelentkezik a baljós előjelek, rossz sejtelmek, amelyek a cselekmény során megerősödnek. Sőt: megsejti a végkifejletet is: „el fogja veszíteni”. A méhfarkas leütése pedig a játék *tragikus* befejezését asszociálja.

Mint a népballadai hős, Klemi is kénytelen vállalni sorsát. S aki cselekvésre kényszeríti, hatalmas erőt képvisel. Ezért néz rá „félelemmel és csodálattal”. Fél tőle, mégis küzd ellene, érte. Reménytelen küzdelme kiváltja a féltés, az aggodalom érzését, bukása a szánalmat.

A tragédia kettős: mivel Balási könyörtelensége szerepjátszás volt, Klemi halála kienyszeríti belőle igazi énjét. A hátrahagyott levél olvasása után „Balási lehajtotta fejét, s nehéz, forró könnyek peregek alá az arcára”. Siratja azt, akit szeretett, s akit mégis halálba kergetett.

Tragédiájuk: a polgári házasság válságának művészi megfogalmazása.

Ezek után a kiegészítések után szólunk kell Kozma kisebb-nagyobb tévedéseiről is. Négy szókép alapján azt állítani, hogy Petelei műveiben gyakran visszatér a valóság „expresszionisztikus” ábrázolása, csak elhamarkodott ítéletalkotással lehet. Ennél is szembetűnőbb a *Jutalommal* kapcsolatos tévedése. Bogdán Gyurit a „megvillanó remény szertefoszlása után (a *kegyet nyújtók rászédik és elisszák pénzét, ő maga nem képes ellenállni*) nem marad visszaút”,... felakasztja magát. (81., kiemelés tőlem.) Petelei egészen másképpen írta ezt le: miután Bogdán hátat fordított a jutalomosztók társaságának, feleségével és a falusiakkal együtt hazaindult,

„a kocsmá előtt elhaladva, kissé rátartian, hangosabban így szólalt meg:

— Ne nézzünk be ide, magyarok?

— Hát hogye! — kiáltott a kántor s összeütötte a tenyerét a feje fölött.

— Én fizetem — szóló bátran Bogdán.”

Itt tehát szó sincs arról, hogy Bogdán Gyurit bárki is rászédte volna a jutalom eltékozlására. Bukásának sem ez az oka. A véletlen szerencse dobja föl a feneketlen nyomorúság tengeréből az erkölcsi és anyagi „megbecsülés” keskeny szigetére. Bukása is ilyen: váratlan és meredek ívelésű. Bár a nyomorúság homályosan át- meg átszővi a novella cselekményének jelentős részét, nem zavarja meg az ünnepi hangulatot, a kocsmázó „magyarok” szilaj jókedvét. Jelenléte — a tékozló mulatozás tényével és várható következményével — árnyékot vet a jobbléttel kecsegtető jövőre, s a kijózanodás pillanatában ez a motívum erősödik fel; és mindaz, ami eddig történt, Bogdán Gyuriban *belsővé* transzponálódik, *felébred és önpusztító erejűvé válik benne a tékozlás büntudata*. Ily módon a tragikus bukás oka elsősorban pszichológiai, s csak közvetve, vagyis másodsorban idezi elő a nyomorúság. A *Jutalom* a tények elferdítése nélkül is értékes alkotás, hiszen Móricz Zsigmond fellépése előtt kevesen ábrázolták olyan döbbenetes erővel a szegények nyomorúságát, a kisember tragédiáját, mint Petelei.

Befejezésül még egy bíráló megjegyzés: Kozma Dezső könyvében sok az idézet, s ami még ennél is nagyobb baj: néhány kivételtől eltekintve átveszi vagy újrafogalmazza a kortárs és a későbbi korok polgári kritikusainak és irodalomtörténészeinek kevésbé megalapozott nézeteit. Ez eleget ahhoz, hogy az erdélyi novellista irodalomtörténeti helyét megerősítse, az írói portrét új színekkel kiegészítse, de kevés ahhoz, hogy Petelei az „irodalmi köztudatban is” elfoglalja az őt megillető helyet. E cél eléréséhez az író novelláinak elmélyültebb, korszerűbb eszmei, esztétikai elemzésén át vezet az út.

Pásztor Bertalan

CORNIDES-KÓDEX

Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közléteszi: Bognár András és Levárdy Ferenc. Bp. 1967. Akadémiai K. 826 I. (Codices Hungarici, VI.)

A Dózsa-háború évében készült Ráskai Lea másolatában az az egyetlen magyar nyelvű kódex, amely említést tesz a hazai feudalizmus alapjait megrázó, erőteljesen fellángolt parasztmozgalomról: „Ezen esztendőben lón az keresztet had Magyarországnak

örök emlékezetére, kiben veszének sok nemes urak az kegyetlen pór hadnagyoknak kegyetlensége miatt.” (130v.) Ez a megjegyzés egyebek közt arra is bizonyítékkal szolgál, hogy a szigeti kolostor tagjai korántsem éltek oly hermetikus elzártságban, mint azt élet-

formájukból következtetnénk, vagy hirdetett életcéljukból himni lehetne.

A világgal való eleven kapcsolat azonban nemcsak az 1500-as évek elején, Ráskai Lea idejére jellemző: nem volt más a helyzet évszázadokkal korábban sem. Ismeretes, hogy e közösség legnagyobb hírnévre emelkedett tagja, a misztikus elragadtatásban élő Margit királyleány sem vonható ki e szabály alól. Hiteles források szerint pusztán az ő kedvéért rendszeresen érkeztek látogatók a Nyulak szigetére, családtagok, magyar és külföldi főurak, sőt kérők is. Ha Margit valóban meghalt volna a világ számára, illetve, ha Margit számára csakugyan közömbösekké lettek volna a nagyvilág dolgai, aligha tudott volna nyilatkozni időszérő politikai kérdésekről, hirtelen fellángolt nagyúri pártvillongásokról, s még kevésbé vállalhatott volna közvetítő szerepet a hatalomért dúló, családon belüli viszályok elsímitása érdekében. És hogy mégis mindez így volt, annak csak egyetlen racionális magyarázata lehetséges: ahogyan a XIII. században, Margit idejében, úgy később is nagy erővel tört be a történelem levegője a kolostor légkörébe. Ezt a körülményt azért kell nyomatékosan hangsúlyoznunk, mert éppen az egyházi és világi szellem szimbiózisában és kölcsönös egymásra hatásában látjuk azt a momentumot, amely döntő módon határozza meg a Cornides-kódex általános értékét, s azon belül irodalomtörténeti helyét is.

Maga a kódex nem kínál semmiféle különlegességet olvasóinak. Beosztásában a hagyományos középkori gyakorlatot követi: első felében prédikációk (sermones de tempore), második felében legendák (de sanctis) találhatóak. Viszonylagos szintelenségéhez hozzájárul az a körülmény, hogy műfaji szempontból kissé egyhangú: ugyanis sem önálló költői művet, sem verses betétet nem tartalmaz. De ha már a száraz skolasztikával megszerkesztett szentbeszédek nem is, a kódex legendái (Dorottya-, Ágota-, Julianna-, Potenciana-, Ilona-, antiochiai Margit-, Praxedis-, Bereck-, Justina-, Lucia- és Ágnes-legenda) azonban mégis felhívják magukra a figyelmet. Fordítások lévén természetesen nem cselekményekkel, hanem a tolmácsolás nyelvi-stilisztikai eszközeivel.

Annak ellenére, hogy a Cornides-kódex nem tartozik az állandóan idézett, jelentősebb magyar kódexek közé, lehetetlen elsiklanunk a Dorottya-legenda költői szépségekre törekvő szövege felett. Dorottya martíriumának részletes históriáját a forrással megjelölt Pelbárt-prédikáció eredeti latinja az egyházi virág-szimbolikával interpretálja, és ez a párhuzam szigorú következetességgel vonul végig az egész legendán, mert „az rózsának pirosságán jegyeztetik a mártíromság és az rózsának virágzó szépségén az tiszta szűzesség” (120r).

A legenda magyar fordításakor tehát az ismeretlen fordítónak nem kisebb feladatot kellett megoldania, mint azt, hogy bebizonyítsa jártasságát a virágok dicséretét zengő anyanyelvi frazeológiában.

Ez azért nem volt könnyű, mert csak akkor tudott igazán jó munkát végezni, ha: 1. kellő szókinccsel rendelkezve hajlékonyan tudta kezelni a latin szavak magyar szinonimáit; — 2. maga is törekedett a változatos stílusra, esetleg a latin ellenében; — 3. ismerte és alkalmazta a virág-szimbolikával összefüggő világi művek terminus technicusait. Az egyetlen könnyebbséget mindössze az jelentette, hogy a Dorottya-legenda nem verses munka, ez azonban relatív könnyebbség csupán, mert a legenda ugyanakkor olyanmire szépprózai fogantatású, hogy méltó színvonalon történő fordítása meghaladja egy átlagember nyelvi kifejező képességét, feltéve, ha az nélkülöz minden invenciót. A siker alapfeltétele az volt, hogy a legenda fordító tollán konvencionális és modern stíluslemek ötvöződjének összeharmonikus egységbe.

Ilyen keretek közé helyezve a kérdést, nyomban rájövünk arra, hogy a legenda stílusának vizsgálata közben a történeti szemléletre kell vetnünk a súlyt, sine genealogia nem feltételezhetjük semmiféle származótevő alkotás létrejöttét, tehát a Dorottya-legenda és vele együtt a Cornides-kódex stílusfejlesztését sem. A történeti folytonosság azonban nemcsak visszafelé érvényes, hanem előre, a további századok irányába is. Innen van az, hogy miközben nyomtatékosan hangsúlyozzuk a középkor és a reneszánsz közötti éles cezurát, szeretnénk az eddigieknél kissé jobban ráirányítani a figyelmet arra a hatásra, amelyet a két korszak között olykor meglepő módon lehet kimutatni, még hozzá nem is akárhol, akárkinél, hanem Balassi Bálint költői nyelvénben.

Eltekintve most az apró részletektől, a teljesség igénye nélkül csak utalunk arra, hogy epitheton ornansok (pl. Cornides-k.: „*Jóillatú gyönyörűséges virágok*” 123r. — Balassi: „*jóillatú piros rózsám*” *Hogy Júliára talála*, 5. stb.), azonos szemléletről áruklódó, megmerevedett nyelvi szerkezetek (pl. Cornides-k.: „*A fák semminemű zöldséggel öltöztek.*” 129r. — Balassi: „*fákat is te öltöztetsz . . .*” *Borivőknek való*, 4. stb.) bizonyítják a lassan kialakuló irodalmi nyelv néhány olyan közhelyének jelenlétét a kódexek irodalmában, melyet a kibontakozó reneszánsz világi költészet is szívesen adaptált. Mivel a Dorottya-legenda nagy mértékben a rózsamotívum sajátos értelmezésére épült, célszerűnek látszik, ha az előbbieken előrebocsátott, mintegy „feltételezett” párhuzamainkat idézetekkel próbáljuk bizonyítani.

A rózsza a Cornides-kódex jellemzése szerint maga a megtettesült *virágzó szépség*

(120r., 129v.), a *boldogság* forrása (121r., 129v., 130r.), *igen szép kíváltképpen való szépséggel* (121r.), a *virágoknak virága* (121r.). A *vizek folyásin plántáltatott rózsák* (120r.) mindenkinek kedvesek, *illatja embereket gyönyörködtet* (120v.) és a belőle készült *rózsavíznek pedig hűvöstevő jószága van* (123v.). Balassinál is több helyen olvasható a rózsza dicsérete: *Ez széles világon mennyi virág vagyon, mindaz sem ér egy rózsát,* — írja törökből fordított verseiben, továbbá: *tavaszi rózsák (Idővel paloták, 3.), szép új rózsza dicsőséges orcája (Júlia két szemem, 13.).*

A rózsza eszményi, mindig egyértelmű színe a piros. Ezért mondja a kódex: „vizek folyásán ültetett rózsák, kik szépek, tiszták és pirosak.” (120v.), vagy más helyen: „virágozzék, mint az piros rózsza.” (124v.). Balassinál: „Ha gyenge orcáján, mint pünkösdi rózsáján, látom, hogy színe terjed.” (*Ó magas kösziklák, 29.*), mely azért fokozottan költői, mert Balassi oratio obliquat használ, de egyébként — egyetlen kivételtől (*Kit egy bokrétráról szerzett, 7.*) — nála is expressis verbis piros a rózsza: „csodálám te rózsaszínű orcádat.” (*Krusit Ilona nevére, 32.* hasonlóképpen: *Az Palkó nótájára, 16.*), „*Piros rózsza tündöklök orcáján.*” (*Bécsi Zsuzsannáról, 3.*), a felső rózsza „*kiterjeszti pirosát.*” (*Kesergő Coelia, 4—5.*), Júlia orcái: „Egyenlő két rózsza, kinek mind pirosa, állapotja, színe egy.”, megszólítása pedig: „*piros rózsza színű hölgyem*” (*Kegyes vidám szívű, 1.*).

A virág illatának érzékeltetése ugyancsak sok lehetőséget kínál a fordító számára. Számunkra ezúttal közömbös, vajon Temesvári Pelbárt tudott-e szárnyaló szavakkal szólni róla, ennél sokkal fontosabb kérdés, hogy a magyar fordító mit kezdett ezzel az alapszöveggel: tudta-e követni, ha csakugyan „fentebb stílusban” szólalt meg, vagy *tüllépett-e* rajta, ha nem találta eléggé költőinek?

Mindenekelőtt a tényt állapítja meg a kódex: „Rózsának virága illatozik.” (120r.), Pelbárt: „rosae flos . . . redolet,” majd jelzők csatlakoznak hozzá: *tiszta, édes és igen édes, gyönyörködhető* (123r. és az utolsó 120v.), vagyis „Nam sicut rosa est odore suavissima: ita castitas odor Deo et angelis ac animabus beatis”, a mártírhalált halt Dorottyá a kódexfró szerint méltán hasonlítható a rózsához több tulajdonsága miatt, „. . . Secundo ratione odoriferae suavitatis.” végül jótékony hatását tekintve „rosa odore suo demulcet homines.” Balassi szintén többször említi a rózsza csodálatos illatát: „Te nyitod rózsákat meg illatozásra” (*Borivőknek való, 4.*), „jóillatú piros rózsám” (*Hogy Júliára találta, 5.*), „ember újul rózsza szagától” (*Christina nevére, 14.*), „mezők illatoznak jószágú rózsákkal” (*Széllal tündökleni, 2.*).

A felsorolt példák minden esetleges voltak ellenére is azt a végkövetkeztetést sugallják,

hogy a Dorottyá-legenda frazeológiájában egyike a középkort és reneszánszot összekötő stílusláncolat fontos láncszemének és tanulságos megfigyelésekre tért nyitó szövege újabb — még szélesebb körű — elemző összehasonlításra kell, hogy ösztönözzön. A Cornides-kódex esetében is igaz mindez. Ha nem csak egyetlen fejezetet tekintettünk volna át, hanem az egész kódexet, tovább gyarapíthatnánk volna a gondolatébresztő egybevetések számát. Ízlettől csupán ennyit: a Szentháromság napjára való prédikáció befejező mondata például így szól: „az én lelkem méznél édesb . . . édesb méznél és lépesméznél.” (184v.), ami a forrásul beidézett Paratusnál „Spiritus meus super mel dulcis . . . super mel et favum.” s ez szintén egybevethető Balassival: „*Méznél édesb szép szók . . .*” A jelzős szerkezetek és más kifejezésbeli frázisok mellett végül egy érdekes költői eljárásra szeretnék utalni a középkor és a reneszánsz között vont analógiák kapcsán. Kedvelt szokás volt a középkorban görögből latinra, vagy mindkettőtől vulgáris nyelvre lefordítani a szavak értelmét és azt mintegy értelmezés, jellemzés gyanánt felhasználni.

A Cornides-kódex Ágnes-legendájának forrása, Jacobus de Voragine *Arany legendája* például hosszasan elemzi az Ágnes személynevet, ez azonban a magyar fordításból hiányzik. Minden esetben azért mégsem lehetett az efféleket átugrani fordítás közben, így aztán hasonló szövegrészek mégis maradtak a kódex egyéb más helyein. Többek között antiochiai Szent Margit életrajzában, ahol ezt olvashatjuk: „Ez szent szűz szent Margit asszony mondatik margaretának, néminemű drágalátos kőről, avagy *gyöngyről*, ki margaretának nevezetik.” (167r.) A magyar textus mellé forrásul állított Paratusnál: „Item Margaretha dicta est a quaedam *praetiosa gemma*, quae margaritha vocatur.” Hasonlóképp találjuk ezt Balassinál is: *De virgine Margaretha* c. versében írja: „kinek neve szép *gyöngy* a bölcs deáki nyelvben”.

A felsorolt stíluspéldák egy szűk recenzió keretében nem vállalkozhatnánk többre, mint a figyelem felkeltésére (a kódexirodalom egészét ebből a szempontból külön dolgozatban tárgyalom a közeljövőben), mégis hangot kell már itt adnom annak a meggyőződésnek, hogy olyan generális fontosságú problémák, mint a magyar széppróza születése, világi líránk kezdetei, és egyáltalán a magyar nyelvű reneszánsz széppróza és költészet nem tárgyalható maradandó eredménnyel kódexirodalmunk sokoldalú nyelvi-stiláris vizsgálatánálkül.

Egyoldalú lenne a kép, ha kódexirodalmunknak, közte a Cornides-kódexnek csakis reneszánsz-kori, időben előremutató vonat-

kozásaira emlékeztetnénk. Anélkül, hogy a tények közlésén túl bármi konklúziót igyekeznek is levonni, megemlítem, hogy a kódex úrnapi prédikációjában érdekes említés olvasható a vérszerződés rítusáról: „*Shokás volt régen némely pogányoknál, hogy békeességnek szerzésében valamely lelkes állatnak vérért és vizét öntnek vala ki annak jegyére, hogy valaki az megszerzett békeességet eltörné, az ő vére azonképpen kiöntetnék, mint az vér és az víz.*” (89r.). Paratus forrásul idézett szövege némileg eltér ettől: „*Consuetudo fuit quondam quorundam gentilium, quod in reformatione pacis fundebant aquam et sanguinem alicuius animalis...*” stb. Ez a jelentéktelenség látszó eltérés annál érdekesebb, mert a Cornides-kódex magyar fordítása P. mester *Gesta Hungarorum*ához áll közelebb: „*Tunc supradicti viri pro Almo duce more paganismo fuis propriis sanguinibus in unum uas ratum fecerunt iuramentum.*” (5, 57.)... „*Ut... si quis de posteris eorum infidelis fieret contra personalem ducem et discordiam faceret inter ducem et cognatos suos, sanguis nocentis fuderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento, quod fecerunt Almo duci*” (6., 63.). Mivel e szövegrész közös forrása az Ószövetség (Genesis 9., 6.), értelem szerint kereszténység előtti, tehát valóban *pogány* népszokásról történik említés.

Ennyi előrebocsátott megjegyzés után minden további indokolás nélkül, mégis megalapozottan jelenthetjük ki, hogy a Cornides-kódex kiadása fontos tudománytörténeti eseménynek, és a Codices Hungarici c. sorozat nagy nyereségének könyvelhető is. Ámbár Volf György 1878-as kiadása is korának tudományos színvonalán mozgott, Bognár András és Levárdy Ferenc mostani teljesítményének fényében láthatjuk csak igazán, mennyire hiányzott egy modern, mikrofilológiai szempontokat is érvényesítő kritikai kiadás.

A faksimile olvasása rendkívül könnyűvé válik azáltal, hogy az alap fehér és a szöveg fekete, mint a valóságban, bár ennél az eljárásnál fennáll az a veszély, hogy korrek-túrázásnál műszaki hibának minősítve esetleg olyan pontok és vonalak is eltűnnek, amelyek rajta vannak az eredeti kódexlapon és értelmezési funkciójuk lehet. Ennek a valószínűsége azonban oly csekély, hogy elhanyagolható.

A betűhív átírás kiválóan gondos munka és szemben Volféval, most már nyelvészeti kutatásokra is alkalmas. A két kiadás (Nyelvméltár, Codices Hungarici) közti különbségek megállapítására szűrőpróbaképpen több helyet összevettem a kódex különféle részeiből. Az eredmény minden tekintetben megnyugtató, ámbár nem hallgathatom el, hogy a Dorottyia-legenda szövegében váratlan és furcsa problémára bukkan-

tam. A faksimile szerint a megvizsgált mondat így hangzik: „*az rofanak virága illatozók az martýrokban. mert az ev vereknek chodalato illatyaua fenelnek. Annak okaert az rofanak piroffagan ieg(?)eztetýjk az martýromlag. es az rofanak viragzo zepfegeen az týta zvezefeg.*” (120r.). Volf a két dőlt betűvel szedett szót így adja: „*chodalatos*” és „*iegyeztetyk*” (193. l.), s ami meglepő: Bognár és Levárdy szintén így írja át: „*chodalatos*” és „*iegyeztetyk*” (642. l.), vagyis *egyikük sem* jelzi azt, hogy az első esetben *hiányzik* a szó végi „s”, a második esetben pedig, hogy *törlés van* a szó közepén.

Elismeréssel kell megemlíteni, hogy a párhuzamosan közölt latin forrásszövegek áttekinthetően, precízen helyezkednek el a kötet lapjain. Bizonyára nemcsak a sajtó alá rendezőket, hanem az Akadémiai Kiadót is dicséret illeti e nagyvonalú megoldásért: nagy kár lett volna rosszul értelmezett „*takarékosság*” kedvéért változtatni ezen a megoldáson. A könyvet gondosan összeállított mutató zárja be.

Bognár András és Levárdy Ferenc kísérő tanulmányai mindenekelőtt gazdag művelődéstörténeti tartalmukkal tűnnek ki, de filológiai alaposág tekintetében is kritikai kiadáshoz méltóak. Megadják a Cornides-kódex részletles leírását, jellemzését, majd a szövegek után (miért kellett bevezető- és kísérő tanulmányok közé ékelni a kódex szövegét?) elemző fejtegetések formájában ismertetik a keletkezéstörténet problémáit. A szerzők óvatos formában, gondosan összehozott érvektől támogatva felvetik annak lehetőségét, hogy Ráskai Lea nemcsak másolója, hanem helyenként talán fordítója is volt a kódexnek. (Ezt a figyelemre méltó véleményt a fülszöveg erősen eltorzítva mondja a kötet egyik nagy újdonságának.) A magunk részéről örömmel vennénk, ha ez a hipotézis csakugyan igazolható is lenne (s ezt a szerzők még nem végezték el és nem is állítják), mindaddig azonban el kell fogadnunk Volf György súlyos érveit Ráskai Lea *másolási hibáit* illetően. (Nytár VII. köt. XXXIX–XL.) Egyébként Mezey László legújabb kódexkutatásai szintén Volfot látszanak igazolni.

Szó sem róla, Bognár és Levárdy feltevése nagyon tetszetős, de mégis csak *vitára indító* hipotézis és *nem általánosan elfogadott* szak-tudományi álláspont. Felmerül a kérdés, vajon a Codices Hungarici sorozat kritikai kiadású kötetei elé nem kellene-e csak olyan eredményeket csatolni bevezető vagy kísérő tanulmány formájában, melyek áttekést a viták és kritikák keresztjén? Véleményünk szerint új, további bizonyításra váró fel-tételezéseknek szakközölközökben van a helye, a kritikai kiadás mellé pedig csak megállapo-

dott tudományos eredmények összegezése kíváncsokozik.

Befejezésül még egy szót a Cornides-kódex technikai kivitelezéséről, mely egyébként kifogástalan. Jó lenne, ha a jövőben még gondosabban tördelnék a magyar—latin szövegeket párhuzamba. Itt-ott elő-

fordul, hogy a magyar fordítás még átmege a következő lapra, de a latin már az előzőn befejeződött (pl. 580—582.). Sajtóhíba szinte nincs is a kötetben, ami adódik, az könnyen helyreigazítható, mint például a 9. lapon, ahol a Dorottya-legendából vett idézet nem a 129v-n, hanem a 130v-n található.

V. Kovács Sándor

A MÁSODIK HELVÉT HITVALLÁS MAGYARORSZÁGON ÉS MÉLIUSZ ÉLETMŰVE

Írták: Bucsay Mihály, Esze Tamás, Kathona Géza, Nagy Barna, Tóth Endre, Czeglédy Sándor, Kádas Miklós, Módis László, Nagy Kálózi Balázs, Zsindely Endre. Bp. 1967. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 534 l. 4 t. (Tanulmányok és Okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszáz éves jubileum alkalmából, II.)

A sorozat első kötetéről (*A Heidelbergi Káté Története Magyarországon*) az ItK LXXI. évfolyamának 4. számában emlékeztünk meg. Kritikai megjegyzéseink mellett már ott is hangot adtunk annak a véleményünknek, hogy hasznosnak és értékesnek tartjuk a Magyarországi Református Egyház vezetőinek e vállalkozását, és érdeklődéssel várjuk a sorozat további köteteit. E véleményünket a II. kötet szerkesztői koncepciója és színvonalas tanulmányai még inkább megerősítik. E kötet átgondolt előszava alkalmas arra, hogy jórészt eloszlassa azokat az aggodalmainkat, amelyeket — lehet, hogy részben félreértve az első kötet előszavának egyes megállapításait — a sorozat koncepciójával kapcsolatban éreztünk, s amelyeknek — anélkül, hogy dr. Bartha Tibort, akinek e fontos tudományos kiadványsorozat létrehozásával és szerkesztésével kapcsolatos érdemeit kétségbe vonni nem lehet, személyében sérteni akartuk volna — talán a szükségesnél erélyesebb hangon adtunk kifejezést. A sorozat egészének koncepciójával kapcsolatban ezek után mindössze egy óhajunkat szeretnők megemlíteni. Bartha Tibor a II. kötet előszavában az 1567-i debreceni zsinat jelentőségét igen tömören és pontosan határozza meg, a Második Helvét Hitvallásnak e zsinaton történt aláírásával „szilárdult meg a helvét irányú reformáció Magyarországon”. Kívánatos volna, ha — az első kötetben közölt tervezet kibővítésével — lehetőség nyílna arra, hogy a sorozatban megfelelő méltatást kapjon Kálmáncsehi Sánta Márton, Szegedi Kis István, s még néhány velük egy időben működött reformátor életműve is, akik e megszilárdulás előtt a helvét irányú reformáció tulajdonképpeni úttörői voltak Magyarországon. A *Studia et Acta Ecclesiastica* munkatársi gárdájánál felkészültebb szerzőgárdát e feladat megoldására jelenleg amúgy sem találhatunk.

A kötet anyaga a cím és a tartalomjegyzék szerint két nagyobb szerkezeti egységet alkot, az elsőt a szorosabban a Második Helvét Hitvallás magyarországi történetével foglalkozó tanulmányok képezik, a másodikat a Meliusz életművét ismertető dolgozatok. A Második Helvét Hitvallás magyarországi történetét 1567-től napjainkig Tóth Endre jól megszerkesztett tanulmánya foglalja össze. E tanulmány értékes adatanyagát jól kiegészíti Módis László bibliográfiája a Második Helvét Hitvallás magyar nyelvű és Magyarországon megjelent latin kiadásairól. Hogy itt inkább korábban is ismert adatok kritikai összefoglalását találjuk, mint meglepő új felfedezéseket, az az anyag természetéből következik.

A Második Helvét Hitvallás szerzőjének, Heinrich Bullingernek, Zwingli zürichi utódának magyar kapcsolatait Zsindely Endre tanulmánya ismerteti. A helyszini levéltári kutatásokon alapuló munka a kötet egyik legérdekesebb és legtanulságosabb darabja. A szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti kutatás szempontjából is rendkívül érdekesek például Macarius Józsefnek — a *Komédia Balassi Menyhért Arulattásáról* Józsa deákjának 1544-ben Bullingernél tett látogatásával foglalkozó részletek, vagy pedig azok az adatok, amelyek Balassi Jánosnak, Balassi Bálint apjának zürichi kapcsolataira utalnak. Az az alapvető egyház- és művelődéstörténeti probléma, hogy miért éppen a helvét irányzat vált a magyar reformáció legerőteljesebb ágává, sok vonatkozásban máig sem teljesen megoldott. Az ezzel összefüggő kérdések megoldásához a legbiztosabb támpontokat a Zsindely Endre kutatásaihoz hasonló munkálatok nyújthatják. Ebben az összefüggésben természetesen a szorosabban irodalmi szempontból „szürkébb” adatok is rendkívül fontosak. Éppen ezért üdvözljük igen nagy örömmel az egész tanulmányt,

s várjuk nagy érdeklődéssel az itt csak ismertetett forrás-szövegek mielőbbi publikálását.

Szorosan Melius életművével Kathona Géza, Nagy Barna, Bucsay Mihály, Czeglédy Sándor és Kádas Miklós tanulmányai foglalkoznak. Kathona Géza 90 oldalas tömör kis monográfiája jó összefoglalását adja a debreceni reformátor munkásságára vonatkozó egyház- és irodalomtörténeti kutatások eredményeinek. A további kutatómunkának valószínűleg hosszú időre igen hasznos segédeszköz lesz Nagy Barna bibliográfiai összeállítása Melius Péter műveiről. Az összeállítás az eddigi szakirodalom eredményeinek gondos számbavételén és kritikai ellenőrzésén túl a szerzőnek néhány olyan új felfedezését is tartalmazza, amelyeket e kötet megelőzően csak kisebb folyóiratcikkekben publikált. Teljességgel ismeretlen volt például a korábbi kutatás előtt Melius *Institutio vera de praecipuis fidei articulis* ... (Debrecen, 1571.) c. munkája, amelyet Nagy Barna fedezett fel a genfi Reformációtörténeti Múzeum gyűjteményében. Újdonságnak számít *A keresztyéneknek nyomorúságokban való vizsgálatásoknak és könyörgéseknek igaz módja* ... c. kiadvány (RMK I. 50.) teljes szövegének és pontos címének két csonka példány és egy kézirat másolat alapján történt meggyőző rekonstrukciója is.

A bibliográfiai leírás és a művek tartalmának kivonatos ismertetése mellett Nagy Barna igyekszik összefoglalni azt is, amit Melius egyes írásainak forrásairól tudunk. Az általa javasolt és részben megkezdett részletes forráselemzések mielőbbi elvégzése rendkívül nagy nyereség lenne nemcsak a szűkebb értelemben vett egyháztörténeti kutatások számára, de a XVI. századi magyar művelődés- és ideológiatörténet egészé számára is.

Melius életművének egy-egy aspektusát szemléltetik — elsősorban természetesen egyháztörténeti szempontból, de az irodalomtörténet számára is tanulságosan — Bucsay Mihály (*Méliusz teológiája kátéja tükrében*), Czeglédy Sándor (*Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége*) és Kádas Miklós (*Méliusz kánonalkotó tevékenysége*) tanulmányai. Szorosabban irodalomtörténeti szempontból a legérdekesebb közülük Czeglédy munkája, amely a XVI. századi debreceni énekeskönyvek történetére és Melius költői tevékenységére vonatkozóan ad jól használható összefoglalást. A Melius kánonalkotó tevékenységéről szóló tanulmányt szerzője maga is vázlatnak nevezi. E minősítést elfogadva is gyengébbnek érezzük egy árnyalatnyival a kötetben megjelent többi munkánál. Az 1567-es debreceni *Articulussokról* ad kivonatos ismertetést, és némi áttekintést a tárgyra vonatkozó korábbi kutatások eredményeiről. Váz-

latos voltához képest kicsit sok benne a retorika, viszont az új szempont, amely indokoltta teheti egy részleteiben még nem teljesen kidolgozott elképzelés publikálását is, elég kevés.

A kötet két utolsó tanulmánya valamivel lazábban kapcsolódik az eddig ismertetett tárgykörökhöz. Esze Tamás munkája a XVI. század 60-as, 70-es éveiben a reformátusok és unitáriusok között lezajlott viták irodalomtörténeti szempontból legértékesebb emléket, a Debreceni Disputát próbálja új megvilágításba helyezni egyháztörténeti összefüggéseinek felkutatásával, Nagy Kálozi Balázs pedig Melius legtehetségesebb harcostársának és a tiszántúli püspökségben utódának, Károlyi Péternek életművét ismerteti. Nagy Kálozi Balázs tanulmánya nem szolgáltát ugyan a szakember számára meglepetéseket, de megbízható, gondos munka, amely árnyaltan és meggyőzően jellemzi Károlyi Péter teológusi, írói és pedagógusi arculatát.

Esze Tamás egyes megállapításait ugyan erősen vitathatónak érezzük, de az irodalomtörténetírásban eddig felmerült elgondolásokhoz képest teljesen újszerű megközelítési kísérletét rendkívül érdekesnek kell tartanunk. Mivel a cikk sokkal közvetlenebb módon irodalomtörténeti érdekű, mint a kötet eddig tárgyalt tanulmányai, kötelességünk, hogy azoknál részletesebben ismertessük, s kifejtjük azokat a megmondásainkat is, amelyek miatt a szerző megállapításainak egy részét nem érezzük elfogadhatónak. Feltétlenül egyetértünk Esze Tamással abban, hogy a mű datálása és a szerző személyének megállapítása során a legmegbízhatóbb kiindulási pontnak a szöveg hagyományban fennmaradt, igaz, hogy meglehetősen eltorzult, de megfelelő körültekintéssel mégis korrigálható adatokat tekinti. Ezek közül a legfontosabb a Jakab Elek által publikált kéziratban található *Comœdia Valasutina* illusztrata alcím, és az ugyanott fennmaradt záradék, amely szerint: *Haec disputatio peracta est in anno 1542 (!) die vero 13-a Aprilis*. Debreczini. Ma már nagyjából általánosan elfogadottnak tekinthető az a vélemény, amelyet Esze Tamás is magáévá tesz, amely szerint a Valasutina jelző nem az előadás helyére, hanem a szerző személyére vonatkozik, a cím tehát Válszuti-féle, Válszuti által írott komédiát jelent. Kevésbé vált még irodalomtörténeti konszenzussá, de szintén az egyetlen elfogadható megoldásnak látszik, ha a záradék 1542-es évszámát 1572-re javítjuk, ugyanúgy, mint Firtos Ferenc nyomán Esze Tamás is teszi, s természetesen nem a mű alapjául szolgáló valóságos hitvita, hanem a komédia megírásának vagy első előadásának dátumaként fogjuk fel. A Debreczini helymegjelölést ez esetben persze valamely későbbi, tájékozatlan másoló tudá-

lékos hozzátoldásának kell tekintenünk. A szerző személye és a mű datálása kérdésében tehát teljes mértékben egyetértünk Esze Tamás tanulmányával. A mű hátterét képező történelmi események kérdésében álláspontját már vitathatóbbnak érezzük, s nem tartjuk eléggé megalapozottnak azt a hipotézist, hogy a Debreceni Disputa Pécssett keletkezett. Vegyük talán sorra azokat a pontokat, ahol eltérnek véleményeink: Lehetetlen, hogy Válaszuti György már 1571 őszén Pécsen vállalt volna iskolamesteri állást, mert kolozsvári tartózkodására vonatkozó egyetlen hiteles, közvetlenül egykorú dokumentumunk, Báthori Istvánnak a kolozsvári iskola javadalmait megerősítő adománylevele szerint 1571. dec. 17-én még Kolozsváron volt az iskola ifjúsági előjárója, seniora. (I. Jakab: *Dávid Ferenc emléke*. II. 15.) Ha viszont 1571 decemberében még Kolozsváron volt, akkor mi okunk feltételezni, hogy a tanév befejezése előtt váratlanul megszűnt a tanulmányait, s oly sietősen Pécsre költözött, hogy komédiáját áprilisban már az ottani diákokkal mutathatta be?

A komédiában szereplő Charianus Jánosnak Dudith Andrással való azonosítása is alaptalan. Ez a téves azonosítás az irodalomtörténészek között elég régóta közkezen forog, s valószínűleg annak köszönheti szívós életét, hogy véletlenül Horváth János is elfogadta. A Charianus János—Dudith azonosítás egyik bizonyítékát maga Esze Tamás cáfolja meg, amikor figyelmeztet arra, hogy 1571—72 körül még semmiképpen sem nevezhették pastor ecclesiae Baraszlaiensis-nek, mert csak 1579-ben költözött Boroszlóba, ekkor még Krakóban lakott. De az sem igaz, hogy a Charianus név Dudith András nevének anagrammája lenne. Az anagrammakészítés szabályai ma sem ismeretlenek. Próbálja meg bárki azok alapján Dudith nevéből, alapul véve annak bármelyik ismert változatát, a Charianus anagrammát kialakítani! Így bármennyire is tetszetős az az elképzelés, hogy Válaszuti a pécsiekre kívánt volna hatni volt püspököknek a komédiában való szerepeltetésével, sajnos el kell ejtenünk. Hogy Válaszuti Dudith és Melius levélbéli vitájáról tudhatott, az természetesen elképzelhető, bizonyítani azonban — legalábbis a Debreceni Disputa alapján — mai tudásunk szerint nem lehet. Charianus János azonosításánál talán abból az egyszerű megfigyelésből kellene kiindulnunk, hogy a szerző a valóságos személyekről mintázott szereplők-nél egyszer sem változtatja meg az eredeti keresztnevet. Erdélyben a kiválóbb unitárius teológusok közül János nevűt csak egyet ismerünk, Sommert, aki 1570—71-ben Válaszutinak tanára volt. A Sommerral való azonosítás mellett több érv is szól ezen kívül,

amelyeket terjedelmi okokból e helyen sajnos nem tudok kifejteni.

Esze Tamás másik látszólag igen nyomós érve a Debreceni Disputa pécsi keletkezése mellett az, hogy Sztárai Mihály drámáit Válaszuti csak Baranyában ismerhette meg. Csakhogy Sztárai komédiái közkezen forogtak nyomtatásban is, így azok könnyen eljuthattak bárhová a magyar nyelvterületen. Elterjedt voltukát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy *Az Igaz Papságnak Tükörét* Huszár Gál Magyaróváron nyomtatta ki, a papok házasságáról szóló darabot pedig a könyvészeti kutatások eddig egyértelműen kolozsvári nyomtatványnak minősítették. Ha Sztárainak legalább egy drámáját Kolozsváron kiadták, akkor miért nem lehetett azt ugyanott olvasni, vagy akár előadni is? Igaz, hogy a kolozsvári színjátszásról 1572 előtt nincsenek adataink. Az erdélyi száz városok iskoláiból azonban annál több van. Tudjuk például azt, hogy beszercei tanár korában maga Dávid Ferenc is tartott diákjaival iskolai színelőadást. Sommer pedig néhány évvel Kolozsvárra települése előtt Brassóban tanított, ahol Honterus ekkor még bizonyára érvényben levő iskolai rendtartása egyenesen kötelezte a tanulókat és a tanárokat évenként legalább két komédia bemutatására. A Sztárai-dramák két egymástól és a szerző lakóhelyétől egyaránt igen távoli kiadása elég egyértelműen cáfolja Esze Tamásnak azt a feltevését is, hogy az ilyen természetű darabokat olvasmányként, s ha mód adódott rá, természetesen nyomtatásban, nem volt szokás terjeszteni. Hogy Sztárai maga tett-e valamit drámái kiadatására érdekében, arról a kolozsvári kiadvány csonka volta miatt, amelynek a kiadás körülményeiről tájékoztató címlapja, ajánlása, előszava a szöveg nagy részével együtt elveszett, a magunk részéről nem mernénk nyilatkozni.

A komédiabeli és a valóságos debreceni disputák viszonyáról szeretnénk még néhány szót ejteni. Zoványi Jenő annak idején igen meggyőzően bizonyította, hogy Debrecenben Melius és Dávid között valóban volt két hitvita. Esze Tamás cikkének egyik érdeme, hogy erre felhívja az irodalomtörténészek figyelmét, akik nemegyszer megfeledkeztek róla. Zoványi érveit a tanulmány az 1569 októberében tartott vitára vonatkozóan még egy döntő bizonyítékkal megtoldja, amelyet Zoványi 1894-ben még nem ismerhetett, Blandrata 1569. okt. 31-én kelt beszámoló-jára (*Archiv für Reformationsgeschichte* 1926.) is hivatkozik. Azt, hogy Dávid a nagyváradi hitvitát közvetlenül megelőző napokban Debrecenben járt, nem is lehet kétségbe vonni. Melius nyilatkozata *Az egész Szentírásból való igaz tudomány*... ajánlásában is elég egyértelmű. E nyilatkozat szerint Debre-

cenben két vita is volt. Ezek közül az említett 1569-i nyilván a második lehetett. Arra nézve azonban már nem érezzük teljesen megnyugtatónak Zoványi és Esze érveit, hogy az első vita éppen 1568. február 2-án volt. Dávid és Blandrata a meghívást e napra egyszer nyilvánosan visszautasította. Ezután már csak súlyos presztizs-veszteség árán mehettek el. Mi oka volt János Zsigmondnak őket erre kényszeríteni? Dávid Ferenc hivatkozása a második gyulafehérvári hitvitán Melius Debrecenben tett kijelentésére semmit sem árul el arról, hogy Melius az idézett szavakat mikor és kinek a jelenlétében mondta, tehát velük kettőjük debreceni találkozója sem bizonyítható. Szentábrahám Lombárd Mihálynak az a feljegyzése, amelyre az Unitarius Egyháztörténeti Kézirat a Debreceni Disputával kapcsolatban hivatkozik, nem érv, mert nyilvánvaló, hogy szerzője csak Melius meghívóját ismerte, s azt is pontatlanul. Az első debreceni vita időpontjára vonatkozóan tehát találgatásokra vagyunk utalva. Tárgyáról és lefolyásáról sem sokkal többet tudunk.

A tanulmány fő témája szempontjából érdekesebb ennél az a kérdés, hogy Válaszuti munkája mennyiben tekinthető a második debreceni hitvitára vonatkozó történelmi forrásnak? Ha az erdélyi antitrinitáriusok e vitán közvetlenül az egyszerű emberek tömegeire kívántak hatni, úgy, mint azt a komédia beállítja, s mint ahogyan az Esze Tamás szerint a valóságban is történhetett, akkor a vitát magyarul kellett tartaniok, és saját embereik közül mindazoknak a részvételéről le kellett mondaniok, akik nyelvünket nem beszélték tökéletesen. Blandrata tehát ezen a vitán csak hallgató lehetett, mint ahogyan magyar nyelvtudásának gyenge volta miatt nem szólalhatott fel a nagyváradi hitvitán sem. Ha Charianus János Dudithcsal azonos, természetesen nem járhatott Debrecenben. Ha Sommerrel azonosítjuk, elképzelhető ugyan, hogy 1569-ben Debrecenben járt, de magyar nyelven ő sem vitatkoz-

hatott. Hogy Túri Pál később átmenetileg Dávid Ferenc hívei közé szegődött volna, merő találgatás, de az bizonyítható, hogy néhány nappal a debreceni vita után Nagyváradon még harciasan védelmezte a Szentháromságot, annyira, hogy a disputa utolsó napján János Zsigmond külön meg is róttá ezért. Vikárius Pál tehát vagy teljesen költött alak, vagy legalább pálfordulása a komédia végén fikció.

Ezek után, úgy gondolom, tanácsosabb visszatérnünk ahhoz a véleményhez, amelyet Esze Tamás Kanyaró Ferenc szerencsés megfogalmazásában idéz, függetlenül attól, hogy volt-e a valóságban Debrecenben hitvita: A Válaszúti Komédia „egy fölötté érdekes korrajz, mely 1570 táján Erdélyben és a magyarországi részekben lefolyt disputációk jellemző vonásait unitárius szempontból torzítva közös képben egyesíti, s maró gúnynyal állítja a nevető Erdély elé”.

Esze Tamás tanulmányának tehát azt a két tételét, amely szerint a Debreceni Disputa a dunántúli antitrinitárius mozgalom emlékei közé tartozik, és az 1569 októberében Debrecenben tartott valóságos hitvitára nézve közvetlen forrásértéke van, vitathatónak tartjuk. Ettől függetlenül munkáját igen nagyra becsüljük számos — itt kényszerűségekből csak futólag érintett — értékes megfigyelésért, s vitára készítő újszerű szempontjaiért egyaránt. Az Erdélyen kívüli antitrinitárius csoportok történetének felkutatására irányuló vállalkozását nagy örömmel üdvözljük, és érdeklődéssel várjuk e munka további, s a Debreceni Disputa újszerű interpretálására irányuló kísérleténél minden bizonnyal megnyugtatóbb eredményeit.

Visszatérve még egyszer az egész kiadvány értékelésére, nem tehetünk mást, mint megismételjük azt, amit már a sorozat első kötetéről is megírtunk: annak ellenére, hogy bizonyos kérdésekben a kötetek szerzőivel nem értünk egyet, a vállalkozást a maga egészében értékesnek tartjuk, s érdeklődéssel várjuk a folytatását.

Pirnat Antal

FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA: A MAGYAR BESZÉD DALLAMA

Bp. 1967. Akadémiai K. 317 l.

Az utolsó két évtized nyelvtudományának nagy fellendülését, a „nyelvészeti forradalmat” a grammatika és a fonológia területén végbement szemléletváltozások és módszertani újítások hozták magukkal. A Harris-féle strukturalizmus, majd a Chomsky-féle generatív grammatika, a Jakobson—Halle féle fonológiai rendszer a nyelvtudomány „sztárjaivá” váltak, és az utóbbi kettő jelen-

leg is őrzi pozícióját. Mindkét rendszerre jellemző, hogy a nyelvnek viszonylag belső, önálló szféráival foglalkoznak: a szintaktikai mechanizmussal és az akusztikus aspektust szabályozó fonéma-pozíciókkal, azaz szerkezetek, illetve pozíciók egymáshoz való viszonyaival. E rendszereken kívüli tényezőket véges számban és — mint a Jakobson—Halle rendszerben történik — alapfogalmakat, disz-

tinktív jegyeket szolgáltató, a továbbiak folyamán már nem vizsgált faktorokként vannak be. Mindezt megköveteli a generatív rendszer eszméje, és mindez döntően hozzá is járult a sikeres elméletkonstrukciókhoz. Sokkal problematikusabb a helyzet a nyelvi rendszer azon aspektusait illetően, melyek lényegük szerint állanak sokféle bonyolult vonatkozásban a nyelvi rendszeren kívüli szférákkal, egyrészt a nyelvi jelek által jelölt fogalmakkal és a dolgokkal, másrészt a nyelv használóival, a beszélővel és a hallgatóval és ezek sokféle — lélektani, szociológiai stb. viszonylataival, tehát a szemantikai és a pragmatikai aspektust illetően.

A szemiotika és az általános nyelvtudomány mindig is bonyolult összefüggéseket tételezett fel a nyelvi rendszer egyes aspektusai között. E feltételezések helyessége egyre inkább bizonyossá válik azoknak a problémáknak a következtében, melyek már a generatív grammatika területén is fellépnek, s általában a szintaxis és a szemantika összefüggésének problémájaként jelentkeznek.

A jelelmélet és az általános nyelvészet tehát mindig is tisztában volt azzal, hogy a nyelv sok aspektusú, sok funkciót betöltő rendszer. Hogy az utolsó két évtizedben mégis a nyelvi rendszer logikai aspektusa állt az érdeklődés középpontjában, valószínűleg a szimbolikus logika ezt megelőző impozáns eredményeivel, a mesterséges logikai nyelvek sok szempontból termékeny kultuszával magyarázható.

Mindezt előre kellett bocsátanunk ahhoz, hogy Fónagy Iván és Magdics Klára könyvének helyét, belső problémáit és jelentőségét megértsük és megítéljük. A lingvisztika tágabb kontextusának céljai, eredményei, módszerei ugyanis nem egy szempontból érdekesen hatottak erre a speciális beszéd-dallam-vizsgálatra, ugyanakkor a terület elég sajátosságaihoz, hogy a nyelv egyéb aspektusaival foglalkozó vizsgálatok módszerei jórészt alkalmatlannak bizonyuljanak. A szerzőpár nagy gyakorlati tapasztalatára és kiváló elméleti érzékére vall, hogy a modern szintaxis- és fonológiaelméletek célkitűzései által nyújtott mintát és módszereket szinte optimálisan egyeztette össze a vizsgált tárgy sajátosságaival, nem bocsátkozott sem bizonytalan párhuzamokba, sem irreális célkitűzésekbe. Fónagy Iván és Magdics Klára Chomsky és Jakobson korának szellemében végezte el beszéd-dallam-vizsgálatait, de mindvégig tisztában volt azzal, hogy korunk nyelvtudományának impozáns módszerei csak a legáltalánosabb elvek és problémafelvetések szintjén transzponálhatók vizsgált területre. Már ez a hatás is elég volt azonban ahhoz, hogy a tárgyak újszerű, nyelvtudományunkban sajnos szokatlanul eredeti feldolgozásával ajándékozzanak meg bennün-

ket. Hatalmas, újszerűen rendezett kísérleti anyag, modern elméleti megközelítés, tudományos korrektséggel nyitva hagyott, de exponált problémák sora teszi a monográfiát korszerű, szolid, komoly jelentőségű munkává. A könyv a szerzők csaknem másfél évtizedes előkészítő munkásságának összefoglalása és betetőzése, hiszen Fónagy az ötvenes és a hatvanas években öt-hat olyan tanulmányt is közzétett, melyek közvetve vagy közvetlenül a nyelv akusztikus aspektusával vannak kapcsolatban, Magdics Klára pedig kifejezetten a hanglejtés problémáira koncentrálta kutatásait. A generatív grammatikánál és a modern fonológiánál erősebben és közvetlenebbül hatott a könyv szempontjaira és módszereire a modern nyelvészet egy másik irányzata, a kvantitatív-statisztikai módszerekkel dolgozó matematikai nyelvészet (bár helyesebb a matematikai nyelvészet kvantitatív ágáról beszélni, mivel a strukturális vizsgálatok itt is nagy szerepet játszanak). A kísérleti hangtan módszereinek és instrumentumainak alkalmazása egészen természetes következménye a könyv tárgyának, bár néhány fontos műszer, pl. beszélőgép nem állt a szerzők rendelkezésére.

A magyar nyelv hanglejtésrendszerének leírásakor először is minden nyelvelírás alapproblémájával kerülünk szembe: mi az a nyelv, amelyet vagy amelynek egy aspektusát le akarjuk írni, létezik-e egységes nyelv, közös norma, melyhez képest meg tudjuk állapítani az eltéréseket, a kivételeket, rendhagyóságokat. Ez a probléma a generatív grammatikákban már teljes súlyával felmerült, és máig sincs kielégítően tisztázva. Úgy látszik, hogy a hanglejtés szintjén még bonyolultabb a helyzet, a köznyelv fikciójának még nagyobb fokú differenciálására van szükség. Míg a magyar nyelv grammatikai szabályai lényegében az egész magyarul beszélő közösség számára azonosak (s a problémák már csak ezen a körön belül merülnek fel), addig a hanglejtésre még az egyes városokban, illetve az egyes nyelvjárásai területeken is különböző normák érvényesek: a pécsi, a debreceni, a szegedi stb. hanglejtés egy-egy alapszisztem. Más és más alaphanglejtése van azonban a beszédnek és a felolvasásnak (hírfelolvasás és tudományos felolvasás, elbeszélések felolvasása stb.), a tudományos előadásnak, a mesemondásnak, különbözők a nők és a férfiak, illetve az egyes nemzedékek hanglejtése, sajátosság beszéd-dallam alakul ki bizonyos sztereotíp situációkban (újságárus, villamoskalauz stb. hanglejtése, prédikáció, koldulás stb.). A látszólag egységes köznyelvről ebből a hallatlan sokféleségből kell elvonni olyan tiszta sémákat, melyek azután alaphanglejtésnek tekinthetők, és a különféle funkcionális eltérések fokának és fajtájának a meghatározását lehetővé

teszik. A legpregnansabb dallamforma a kérdőmondat dallama, funkciója a feleletvárás kifejezése. Ezt a funkciót morfémával is be lehet tölteni, ilyen esetekben a dallamforma szükségtelenné válik, és a mondat a kijelentő mondat dallamformáját veszi fel. A legtöbb kérdődallam visszavezethető a háromszótagú egyszavas eldöntendő kérdés hanglejtésére. „A kérdés tényén kívül egyebet ki nem fejező háromszótagú prototípusban a hang mintegy terccel lép fel a második szótagban és mintegy kvarttal lép le a harmadikban.” (40. l.) Ez a kérdő mag a hosszabb mondatokban is megtalálható, azoknak utolsó szólamaként. A kiegészítendő kérdésnek nincs nyelvi érvényű, önálló hanglejtése, semleges alapformájának egyes módosításai azonban fejezhetnek ki érzelmeket. A felszólító mondatnak sincs olyan pregnáns, önálló dallama, mint az eldöntendő kérdésnek, „bizonyos dallamformák lényegesen gyakoribbak a felszólító mondatokban, mint más mondatfajtákban”. A felszólító mondat sajátja az esetek többségében a kijelentő mondatnál terccel magasabb hangfekvés és a szűkebb hangterjedelem. A hangterjedelem azonban igen tág határok között változik, s változásának érzelmkifejező szerepe van: fordított arányban áll az eréllyel. Óhajtó mondatokban a hanglejtés logikai funkciója másodlagos, ezt a funkciót elsősorban az indulatszó és a feltételes mód tölti be. A hanglejtés az érzelmi árnyalatok kifejezésére szolgál. Azok a kísérletek, melyek a prozodikus alaptól megfosztott, hűmmögve előadott mondatok modalitásának a felismerésével foglalkoztak, arra az eredményre vezettek, hogy a magyar nyelv egyetlen disztinktív amfordallama a kérdő dallam. A dallamforma grammatizálódott. Ez a jelenség feltehetőleg viszonylag új, a finn nyelvben nem található meg és egyes magyar nyelvjárásokban is kevésbé pregnáns. Nyelvemlékeinkben és a régi irodalomban is nagyrészt morfémával jelölt kérdő mondatokkal találkozunk. A többi modalitás dallama tökéletlenül homonim, többfunkciójú, de eme funkciók a kísérletek tanúsága szerint nem egyenrangúak.

A könyv III. fejezetét (A hanglejtés grammatikájából) a következő szavakkal vezetik be a szerzők: „A hanglejtésnek alighanem leglényegesebb funkciójával, a modalitás meghatározásával foglalkoztunk az előző fejezetben. Ennek alapján talán meg is lehetne szerkeszteni az egyszerű kérdő mondatok és kijelentő mondatok »programját« egy beszéd szintetizáló készülék számára. Ha valóban nekilátnánk a program kidolgozásának, hamarosan kiderülne, hogy tudásunk igen hézagos. Alig foglalkoztunk a legkisebb dallamegységeknek, a szólamnak dallamszabályaival, nem is szólva a szólamon belüli elemekről, mikroegységekről, a szótagokról és

azok dallammenetéről. Nem foglalkoztunk még a mondatnál nagyobb egységekkel, a tagmondatok kapcsolódásának törvényszerűségeivel sem. Nem tudjuk, részt vesz-e a hanglejtés az egyes szószervezetek jellemzésében, más-e a mellérendelt és alárendelt mondatok dallama, van-e egyáltalán a hanglejtésnek a mondatfajta (a modalitás) meghatározásán, a mondategységek jelzésén kívül más grammatikai funkciója.” Ez az idézet sokat elárul a szerzők egy ki nem mondott, de vizsgálódásuk folyamán állandóan érvényesülő fikciójáról: a hanglejtés gépi programozhatóságának, azaz generatív leírhatóságának elközelítéséről. Ennek problémájára később kitérnek ugyan, de nem saját módszerük, hanem a nyitva hagyott kérdések vonatkozásában.

A hanglejtés legkisebb egysége a szólam. A magyar szólam jellemzője, hogy a dallam a nyomatékos szótag után rendszerint esik. A hanglejtés funkciója a szólamon belül a nyomaték által elkülönített egységek finomabb tagolása. A szólamdallam menete természetesen függ az előadásformától, tehát attól, hogy a „köznyelv” sok megjelenési formája közül melyikben lép fel: előadás, felolvasás, periférikus nyelv stb. A szólamnál nagyobb szintagmatikus egységek normatív nyomatékeloszlása a két egymást követő lelépő szólam, melyet olyan tényezők módosítanak, mint a szintagma mondatbeli helye, a szintagma tagjainak szófaji vagy egyéb jelentősége, az alapséma megváltoztatásával kifejeződő információ. A hanglejtés funkciói közé tartozik a szerkezetek megkülönböztetése is, külön dallamvonalra van pl. a mellérendelő szóösszetételnek és a homonim jelzős szerkezetnek. Az esztragozásban is fontos disztinktív funkciói vannak a dallamnak, bár általános érvényű sémákat nem igen lehet kimutatni. Legnyilvánvalóbbnak a felsorolási tagok birtokon belülségének vagy birtokon kívülségének zenei elkülönítése, és általában a felsorolásokban kialakult dallamfunkciók. Az összetett mondatoknak négy dallamformájuk van. A kapcsolatos és a magyarázó mondatban pl. gyakori a három egymást követő lelépő szólam. Alárendelő mondatokban, ha a mellékmondatnak csekély a hírértéke, gyakori — különösen felolvasásokban az olyan egyetlen lelépő dallam, mely az egész mondatot egybefogja. Az összetett mondatok legjellegzetesebb hanglejtésformája a két lelépő szólam által közrefogott egyszólam. Külön pregnáns dallamformája van a közbeékelésnek és a mondatlezárásnak.

Ennyiben lehetne egészen tömören összefoglalni a könyv első részének tematikáját, mely a hanglejtésformák sokféleségéből az általánost igyekezett elvonni, grammatikális érvényű hanglejtéstípusokat megállapítani.

A könyv második része — formálisan IV. fejezete — azt vizsgálja, hogy milyen módon alakítják egyes érzelmek a hanglejtesformákat. „Azt hisszük tehát, hogy azonos érzelmek azonos módon »torzítják« a semleges kijelentő és kérdő mondatot, vagy bármely más grammatikális (semleges, normatív) hanglejtesformát. Tudjuk, hogy ez nincsen szükségképpen így. Elképzelhető, hogy a különböző grammatikális hanglejtesformákra más módon hat ugyanaz az érzelem.” — írják a szerzők könyvük 183. oldalán. Ennek a megjegyzésnek igen nagy módszertani jelentősége van, nem lenne túlzás azt állítani, hogy a könyv elméleti alapproblémáját foglalja magába. Így van ez egyrészt azért, mert a kérdéstől függ a hanglejtesrendszer generatív felépíthetősége, ugyanakkor felveti a nyelv szimbolikus és ikonikus, konvencionális alapuló illetve a leképezés alapján álló aspektusainak az összefüggését. Az ugyanis ismert tény, hogy az érzelmek kifejezése a hanglejtes segítségével (és a nyelv akusztikus aspektusának egyéb összetevői segítségével) leképező, ikonikus jellegű folyamat (mimika a gége szintjén stb.). Nem véletlen, hogy a szerzők, miután kb. ötven érzelmet kifejező hanglejtesét vizsgálják meg, az affektív hanglejtesformák időtlenségének, a nyelv pankronikus, sem időhöz, sem konkrét nyelvrendszerekhez nem köthető sajátosságainak a problémáit vetik fel. Léteznek-e ilyen sajátosságok? Tények bizonyítják, hogy az egyes nyelvek dallamsémái különbözőek. Ugyanakkor azonban az is tény, hogy számunkra ismeretlen nyelven elhangzó szöveg érzelmi attitűdjeit is képesek vagyunk felfogni, legalábbis megközelítő pontossággal. Angol, francia és német nyelvű példák elemzése arra az eredményre vezet, hogy ilyen pankronikus sajátosságok léteznek, de nem a dallam szintaktikai, hanem érzelmekifejező funkcióinak a szint-

jén. A hanglejtesben kifejeződnek a tudat szintjét el nem érő élmények, érzelmek, sőt bizonyos értelemben még az intuitív felismerések is. A fogalmi gondolkodás nem az egyetlen megismerő tevékenység, hasonlóképpen a fogalmi nyelv nem az egyetlen kommunikációs eszközünk. „Az utóbbi évtizedekben végzett kísérletektől függetlenül is tudjuk a tudományos terminológiák több ezeréves történetéből, hogy tudat előtti tudáson alapuló metaforák segítségével beszéltek a filozófusok, grammatikusok a még alig felismert jelenségekről.” — olvassuk a 278. oldalon. Ennek az összefüggésnek, a nyelv logikai és pszichológiai, szimbolikus és ikonikus, konvencionális és pankronikus tényezői közötti kapcsolatnak a további vizsgálata lenne elméleti szempontból a legérdekesítőbb. Egy ilyen vizsgálat azonban már túllépné e könyv szigorúan meghatározott kereteit, és a szerzők néhány megjegyzés erején túl nem is bocsátkoznak bele ezekbe a problémákba. Az azonban világos, hogy munkájukkal, a magyar hanglejtes pontos feltérképezésével egy általánosabb és elméletibb jellegű vizsgálat számára is nélkülözhetetlen empirikus alapot segítettek létrehozni. Ahhoz azonban, hogy ilyen irányban további általánosító és elmélet erejű következtetéseket vonhassunk le, még sok előmunkálatra van szükség. Elsősorban tovább kellene folytatni nyelvünk akusztikus aspektusának vizsgálatát, bevonva a dallamon túli tényezőket is. (Felhangok, kísérelhangok, hangszín, hang-erő stb.) Ha az akusztikus aspektust ezután sikerülne valamilyen módon összefüggésbe hozni egy generatív grammatikával, úgy, hogy közben a dallamrendszer stb. is bizonyos fokig „generatív” váljon, akkor néhány nagyon hiányzó elméleti ismeret birtokába juthatnánk a nyelv pragmatikai aspektusát illetően.

Bonyhai Gábor

Szigeti József: *A Balassi-comoedia és szerzője*. Bp. 1967. MTA Irodalomtörténeti Intézet—Akadémiai K. 215 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 54.)

Kevés XVI. századi magyar írásmű maradt ránk, amelyről annyit és annyi szempontból vitatkoztak volna tudósaink, mint a *Balassi-comoedia*. Szerzőjének személyét Karádimban, Bornemiszában, Békés Gáspárban, Szotyori Gáspárban és Csáki Mihályban gyanították; műfajában sem tudtak meggyezni. Horváth János szerint „inkább is dialógizált paszkvillus az, mintsem költői szándékú drámai mű” (*A reformáció jegyében*. Bp. 1953. 412), Vartjas Béla viszont „az első

igazi magyar szatirikus jellemrajz és vig-játék”-ként említi *A magyar irodalom története 1600-ig* c. szintézisében. (Bp. 1964. 360.) Még a nyomtatás helyét is vitatják: Molnár József elfogadja az abrudbányai megjelölést (*A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp. 1963. 221.), míg Fitz József két könyvében is azonos szövegezésben ad hangot gyanújának (Kanyaró Ferencre és Gulyás Pálra hivatkozva), hogy „a magát Karádimnak nevező nyomdász nem Abrudbányán nyomatta, hanem félve Balassi rokonainak bosszújától, koholta a nyomdahely megnevezését. Sőt áljelzésnek vélik még a nyomdász nevét is. Hoffhalter Rudolfot sejtik benne”.

(*A magyar könyv története*. Bp. 1959. 308. és *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története*. Bp. 1959. 13–14.) Természetesen a komédia „célzata”, azaz eszmei-politikai-felekezeti mondanivalója és hovatartozása is állandó vita tárgya volt napjainkig.

A problémakörök eddig is igen gazdag irodalma most egy monografikus szándékú, értékes munkával gazdagodott. Szigeti József, a kolozsvári Babeş—Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének docense, felhasználva az előtte kutató irodalomtörténészek helytállóan bizonyult filológiai-történeti adatait, „belülről”, a komédia szövege felől közelíti meg a kérdéseket, különösen kettőre összpontosítva érdeklődését: a mű ideológiai-teológiai hovatartozására, és az eddig ismeretlen szerzőszemélyére. S bár természetesen kutatómunkájában nem kerülte meg a dráma keletkezéstörténetének izgalmas társadalmi-történeti kérdéseit sem, elemző munkájában elődeinél sokkal inkább támaszkodott a komparatív irodalomtörténeti kutatás módszereire. E téren látjuk legfőbb érdemét, s elméletének legértékesebb, a kérdést leginkább előrevivő elemeit.

Szigeti helyes úton járt, amikor először Balassi Menyhárt személyéről gyűjtötte össze az eddig fellett — és részben újdonságnak számító — adatokat. Különösen érdekes, amit a köztudatban durva, erőszakos, harácsoló lovag humanista műveltségű környezetéről ír. Balassit Horváth János „valódi condottiere-típus”-ként jellemzi (i. m. 412.); Szigeti most érvekkel és adatokkal támogatja meg azt a megállapítást, hogy „Balassi nemcsak rablólovag volt, hanem gondolkodó, kereső ember is, aki a reformáció gondolatnainak recepciójában a feudális osztály fia számára szokatlanul messze jutott el” (20.), s így az általa hangoztatott vallási közömböség és cinizmus „nyíltan hirdetett és következetes” volt (33.). Így azután a komédia minden magyarozója által — bár különböző nézőpontokból — méltatott gyónási jelenete is új, s szerintünk is helyes értelmezést nyert. A jelenet valóban a gyónás paródiája: de a gúnyt az érsek és Balassi űzi vele, s nem a szerző! A szerző éppen ezt a cinizmust kívánja olvasóival meggyűlöltetni!

Rendkívül fontos — és a szerző személyére is utaló — teológiai megállapítás, hogy a komédia írójának felfogása szerint az elkövetett bűnököt jóvá lehet tenni. Ez az álláspont azonos Bornemisza Péternek az *Ördögi Kísértetek*ben több helyütt is kifejtett nézetével, amely szerint nem az elkövetett bűnök száma különbözteti meg a gonosz embert a jóktól, hanem az a szándéka, hogy a bűnben kíván-e élni vagy pedig bűneit megbánva, jóvátéve azokat lesz „jó”. (Vö. Nemeskürty István: *Bornemisza Péter az ember és az író*.

Bp. 1959. 85.) Az érsek is ezzel vigasztalja a lelkiismeretfurdalásról számot adó Balassit: „De téj meg, eléggé hallgattad az istennek ígét, sőt csak szolgáid szavát fogadnád is, jó volna szegény neked.” Szigeti szellemesen veti egybe Karádi előszavát a drámából adódó következtetésekkel, s megállapítja, hogy amíg Karádi válasza logikailag hibás (s ebben a teológiai determinizmus és indeterminizmus közötti kibékíthetetlen ellentét tükröződik), addig a *Balassi-comoedia* írója az emberre hárítva a sorsáért való felelősséget, feloldja ezt az ellentétet. Már ezek a megállapítások is Bornemisza Péterre irányították a kutató érdeklődését: Szigeti dolgozatában ezt a figyelmet valószínűsítő meglyíti. Részletesen elemzi Bornemisza valláskerkölcsi felfogását, a műveiből vett idézetek sokaságával bizonyítja, hogy Bornemisza „liberális” álláspontja, amely szerint nem az elkövetett bűn a fontos (mert az elkerülhetetlen), hanem az ebből adódó okulás és a megbánás, mindenben azonos a *Balassi-comoedia* ismeretlen szerzőjének nézetével! Bornemisza az *Ördögi Kísértetek* számos helyén hangsúlyozza a hitélet fontosságát, ugyanígy az *Elektra* utószavában is. S bár ez az elv azonos a *Comoedia* szerzőjének elvével, Szigeti nagyon helyesen, nem elégedik meg ezzel a teológiai bizonyítással, hanem esztétikai és szerkezeti elemzéssel is megerősíti feltevését: a *Balassi-comoedia* szerzője Bornemisza Péter.

Szigeti József tanulmányának legizmosabb fejezetei azok, amelyekben a *Magyar Elektra* és a *Balassi-comoedia* komparatív elemzését végzi el. Itt kifejtett nézetei nem perdöntőek ugyan, de jelentős mértékben hozzájárulnak a *Comoedia*-kérdés megnyugtató tisztázásához. Rendkívül alapos elemzések során mutatja ki ugyanis, hogy Bornemisza — jóllehet Szophoklész nevezte meg *Elektrá*ja forrásául — a drámában megnyilatkozó politikai és erkölcsi magatartás kérdésében közelebb áll Aiszkhüloszhoz. Ez annál is inkább elgondolkoztató, mert már Nemeskürty felfigyelt arra az érdekes jelenségre, hogy a forrásaira szívesen hivatkozó Bornemisza alig említi Szophoklész: „ha nem lenne kezünkben az *Elektra*, azt hihetnénk: Bornemisza sohasem olvasta Szophokles tragédiáit!” (i. m. 376). Ahogy Szigeti a determinált sorsú szophoklészi hőseket szembeállítja a *Magyar Elektra* sorsukat maguk alakító szereplőivel, ahogy a szabadakarat filozófiai kérdését veti egybe a két antik szerző Elektra-feldolgozásában és Bornemisza-nál, ahogy az isteni büntetés, illetve megbocsátás lehetőségét tárja fel az említett műveknél, s ahogy az adódó tanulságokat a *Balassi-comoediára* alkalmazza: rendkívül tetszetős érveket teremt a két dráma szerzőjének azonos személyére vonatkozóan. Fontosak a Parazitusra tett megállapításai: az ő gon-

dolkodva-cselekvő típusa a korabeli magyar irodalomban csak a *Comœdia* Tamás deák-jával hasonlítható össze.

Sminthogy Parasitus szájába Bornemisza saját politikai állásfoglalását tükröző szöveget ad, Szigeti a XVI. század ötvenes éveit erdélyi politikai helyzetének elemzésével keresi a választ arra a kérdésre: vajon mi indokolta az *Elektra* új szereplőjének színre lépését. Szigeti a magyarországi, de elsősorban az erdélyi események logikus sorrendjében azonosítja a *Magyar Elektra* motívumait, s megállapítja, hogy abban az 1556. évi magyar függetlenségi törekvések győzelme tükröződik, míg a *Balassi-comœdiában* a mozgalom többszöri elárulójának erkölcsi-politikai leleplezését tűzte ki céljául. Figyelemre méltó az a megállapítása, hogy Parasitus mintája ugyanaz a Balassi Menyhárt volt, „akinek szennyes szerepét a *Comœdia* teregeti ki” (166.).

Miután Szigeti a *Comœdia*, illetve a *Magyar Elektra* elemzése során arra az eredményre jut, hogy a nagyfokú szemléleti és szerkesztési azonosságok közös szerző szemlélyére mutatnak, fordul a Bornemisza Péter, illetve Balassi Menyhárt életéről fellelhető dokumentumokhoz, hogy megvizsgálja: található-e olyan adat, amely ellentmondana a belső, logikai érveknek, meggyőzően felsorakoztatott adatok, dátumok, nyilatkozatok és feljegyzések révén kizárja a meg nem felelés lehetőségét, s ezzel nagymértékben valószínűsíti, hogy a *Balassi-Comœdia* eddig ismeretlenszerűje Bornemisza Péter lehetett.

Biztosak vagyunk abban, hogy a tételében nem, de koncepciójában és tárgyalásában merőben új feltételezés még sok vitára ad alkalmat XVI. századi irodalmunk kutatóinak. De az is kétségtelen, hogy Szigeti József tanulmánya után sok kérdés tisztázódott a *Comœdia* körül, s így műve nyeresége irodalomtörténetírásunknak.

Végh Ferenc

Fekete Sándor: Petőfi, a vándorszínész. Bp. 1969. MTA Irodalomtörténeti Intézet-Akadémiai K. 217 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 64.)

A Petőfi-kutatás valamennyi munkása megemlékezett a költő színészeiről. Állásfoglalásukat Gyulai Páltól Hatvány Lajosig, nemcsak koruknak a jó színészről alkotott képe, hanem az egykorú társadalomnak a színészetéről általában vallott nézete is befolyásolta. Akár a hősi pátosz igénye, akár a nemes rosszul palástolt gögje, akár az elődök véleményének túlbecsülése, akár a késői utó-

kor mosolygó iróniája lappangott tudatuk mélyén — Petőfi színészi törekvéseit egyaránt elmarasztalták. Néhány szerény színháztörténész, s a nagyok közül Horváth János és Illyés Gyula sejtett csak meg valamit a Fekete műve nyomán most kibontakozó igazságból.

Ez a könyv már elhatározásában elismerésre méltó. Petőfi vándorszínészi pályafutásának pontos felderítése az irodalomtörténet számára kötelesség, a színháztörténet pedig hálásan fogadja a tisztázott műsor problémákat. Mindez akkor is állna, ha a szerző nem ér el váratlan eredményt, nem cáfol meg egy tudományos babonát: Petőfi színészi antitalentumát. Legfőbb ideje már az efféle tévhitek felszámolásának, hiszen eredetük egy-egy hajdanvolt tekintély kijelentésén alapszik. Sokkal egyszerűbb ugyanis a tekintélyi elv alapján dogmatizálni valamit, mint utánajárni a valóságnak; ezek a tündérmesék azután gazdag szövegvariánsokkal gyarapodtak a magyar irodalomtörténet száz-százötven éve alatt.

Fekete vállalkozása azért sikerült ilyen jól, mert a látszólag igénytelen feladat megoldásához kitűnő kritikai érzékelései, hatalmas tudományos apparátust használ fel. A színháztörténeti irodalomban kevésbé járatos, bizonyos a priori ismeretanyagot ennél fogva nélkülöz. Tehetségére, forráskritikai érzékére jellemző azonban, hogy ebből kifolyólag sem ejt hibát, hanem kerülő úton jut helyes következtetéshez. Hogy sugónak lenni a század derekán fiatal színészek mindennapos feladata, és a helyes artikuláció iskolája — Paulay Ede is így kezdte — szakember számára nem újság. De Caux Mimi érdemeit sem kell magyarázni. (Miért veszi át azonban ennél a névnel forrásai hibás ortografiját?) Nagy bátorsággal hagyatkozik kétes hitelű szerzőkre, de józanul, csak ott merít belőlük, ahol megbízhatóak. Rexa pl. sohasem kereste meg adatai között a belső összefüggéseket, de vannak hiteles másolatai, és Fekete ezek után nyúlt. Kitér az Attilát a kor köztudatában megfelelően elhelyező megjegyzése (186.), hiszen jó másfél évtized múlva még Vajda Jánosnak is azt vetik a szemére, hogy *Idikójában* a hun királyt nem idealizálja kellőképpen.

Forráskutatói munkája rendkívül gondos, tudományos ötletei elismerésre méltóak. Az OSzK színlaptárának és zsebkönyvgyűjteményének átnézése olyan tudós részéről, akinek a színháztörténet nem mindennapi kenyeré, jelentős, de amint látjuk, kifizetődő időbefektetés. A felismerés, hogy Petőfi a kiskamasz korában megfigyelt pesti színjátszóit modort alkalmazta vidéken, ebben üttött el provinciális pályatársaitól és ez volt egyik eszköze képességei megcsillogtatásához, minden bizonnyal helytálló. Helyesen hívja fel

figyelmünket arra is, hogy Lear bolondja a világ színháztörténetének egyik nagy szerepe. Ez már a romantika korában is köztudomású volt ugyan, és Pesten, Egressy mellett és után László, Szerdahelyi, majd Halmi és Ujházi adták. Jókai, a színház remek ismerője, tudta ezt jól; lekicsinylő megjegyzése (id. 124.) sajnos, annak az anekdotázó kedvnek a szüleménye, amelynek kedvéért „a nagy mesemondó”, hogy stílusosak legyünk, nem-egyszer „csapot-papot elfelejtett”. Fekete munkája alapján bizonyítottnak vehető, hogy Petőfi a szó pozitív értelmében vett modern színész lehetett, jó karakterformáló, elsősorban jellemkomikus, de nem minden tragikái árnyalat nélkül. Tehetségének, sikereinek bizonyítását készséggel elfogadjuk. Sem a jelentéktelen külső, sem a „tompá” hang nem volt akadály a valódi tehetség számára soha. Ekho, „a német színészet atyja”, jelentéktelen külsejű volt, Halmi, egyik legnagyobb tehetségünk a magyar színpadon, csúf, egy-egy hatásos szerep megformálása után mégis „a szép Halmit” emlegeti a kritika. A hang minősége már problematikusabb volt. Megvan ennek a maga reális indítéka. Scribe-ig kevés az ügyes, pattogó párbeszéd, sok az egyfolytában elrecitálásra kerülő szöveg. Rossz hangszín sem okoz zavart, ha a színész néhány percenként mond egy-két mondatot, de gondoljunk egy jelentősebb Shakespeare-, Schiller-, vagy akár Kotzebue-szerepre: itt bizony beszélni kell, előadni, esetleg szavalni. Jegyezzük meg azonban, hogy a kortársak szerint Egressynek is rossz volt az orgánuma, de azt azért Jókai sem mondta, tréfából sem, hogy Egressy nem jó színész.

Néhány kevésbé jelentős kérdésben volna megjegyezni valónk. A színművek jegyzékénél a szerzők mellett érdekes lett volna a fordítók feltüntetése is, hiszen eredeti dráma-irodalmunk szegénységén az olykor igen színvonalas fordítók buzgalma segített. — A kecskeméti műsorban szereplő Batory Mária aligha Erkel operája: az öt felvonásos szomorújáték az országszerte népszerű Dugonics-Moór Anna-féle prózai mű, Soden *Inez de Castro*-jának magyarítása lehetett. — A *Béla futása* sem annyira Kotzebue szerzőségéről, mint Ruzitska József zenéjéről („Hunnia nyög letiporva”!) nevezetes. Munkácsiné Mészáros Anna, Munkácsy Flóra édesanyja, nem az újságíró-besúgó Munkácsy János, hanem Munkácsy Pál vándorszínész özvegye volt. Kisebb elírás még több is akad. — Színházi vonatkozás, s így talán megemlíthető lett volna Petőfinék Lendvaynéhoz írt költeménye, „Én Istenem, mindenható vagy!” Bizonyal érdekesen utal színészpálya és költői frazeológia kölcsönhatására a Rózsavölggyi Márkórol írt költemény: „Mi van benne? Hegedű és koldusbot, Hegedű és koldusbot.” (Karl Holtei: *Babérfa és koldusbot* c. szín-

művét 1843. márc. 14-én adták Szabóék Kecskeméten, valószínűleg Petőfi is játszott benne, lévén elég nagy gardát igénylő darab.) — Még egy jó tanács: színházakra vonatkozó levéltári anyagot ne vidéki levéltárakban keressünk, hanem az Országos Levéltár helytartótanácsi iratai között, Fond C 51.

Összefoglalva az elmondottakat: Fekete Sándor munkája kitérő, példamutató szorgalommal és kritikai érzéssel megírt részlet-tanulmány, a kiegészítő, inkább elméleti síkon mozgó második kötetet érdeklődve várjuk. Csak gratulálhatunk az irodalomtörténetírásnak, ha a kutatók egy-egy probléma megvilágítására már a levéltári források mélységéig leszállnak. Jó mestereik lehetnek. A színháztörténetben ilyenek, sajnos, nincsenek.

Mályuszné Császár Edit

[Fülszöveg] Csanak Dóra: Vörösmarty Mihály-levelezés — Csokonai Vitéz Mihály-levelezés — Ady Endre-gyűjtemény. Bp. 1967. Akadémiai K. 199 l. 4 t. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai. 3.)

A Magyar Tudományos Akadémia legrégibb intézményének — hiszen alapítását mindössze egy esztendő választja el a Tudós Társaságtól —, a 143 éves Akadémiai Könyvtárnak a Kézirattára három esztendeje jelentős vállalkozásba kezdett, amikor megkezdte régi tervének valóra váltását nyomtatott katalógus-sorozatának a megindításával. Fennállása alatt a könyvtár valóságos gyűjtőhelyévé vált a magyar szellem és a nemzetközi tudományosság java alkotásainak. Több mint egymillió könyvtári egységgel rendelkezik, s ebből 250 ezer a kézirat. A Kézirattár gyűjteményeit a tudományos hagyatékokon és a 125 kötet kódexen kívül (melyek közt 12 középkori magyar nyelvemlék van) irodalmunk kutatói számára pótolhatatlan értékűvé nagy írónk hagyatékaik teszik, melyek közül Ady Endre, Arany János, Balázs Béla, Batsányi János, Berzsenyi Dániel, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Kőlcsey Ferenc, Móricz Zsigmond, Vörösmarty Mihály, Zalka Máté hagyatékaik a legjelentősebbek.

Kéziratgyűjtemények katalógusának közreadása — úgy érezzük — aligha szorul indokolásra. „Katalógus-publikálás nélkül a kéziratári állomány nagy része holt anyag marad, amelynek használata sokszor a véletlenre van bízva... A kutatóknak nem lehet biztos és állandó értesülése a kéziratforrásokról. Fáradtságos, időtrábló kutatásokkal

kell kéziratarról kéziratára mennie, amíg egy író vagy tudós megfelelő kézírataira, levelezésére, személyi irataira rábukkan... Mert míg a nyomtatott kiadványok megjelenéséről bibliográfiákból, ismertetésekből minden szakember értesülhet, addig kéziratok lelőhelyéről, hozzáférhetőségéről, sőt gyakran még létezéséről is csak a kéziratári katalógusok adnak fölvilágosítást."

Csapodi Csaba írja a fentieket a sorozat 1966-ban megjelent első kötetének előszavában. Akkor Balázs Béla hagyatékát publikálták, majd Zalka Máté kézíratait, s legutóbb (még 1967-ben!) a Vörösmarty — Csokonai — Ady gyűjteményre került sor.

A három prominens személyiséget pusztán a kéziratári helyszámozás jelzeteinek folyamatossága fűzi össze. Ezzel kezdődik meg ugyanis a Kézirattár állományának tekintélyes részét kitevő úgynevezett „Gyűjtemények” anyagának közreadása. Létrejöttének történeti hagyományai vannak, és megtartásuk nem áll ellentétben a provenienciá elvének következetes alkalmazásával 1955 óta kialakított „Új (numerus currens) sorozat” elvével. További különtartásokat és elnevezéseket az indokolja, hogy „valamiféle személyi vagy tárgyi szempontot alapul vevő gyűjtés hozta őket létre”.

A jelen kötetben való könnyebb tájékozódás érdekében a három gyűjtemény anyagát színes választólappal különítették el egymástól. Mindhárom részt (a korábban megjelent Balázs és Zalka hagyatékokhoz hasonlóan) a gyűjtemény kialakulásának, a Kézirattárba való bekerülésének sokszor igen viszonytárgyas története vezeti be. (Lám, a kéziratoknak is megvan a maguk sorsa!) A kutatók tájékoztatására mindegyik rész függelékében utalnak a Kézirattár más részeiben, egyéb hagyatékokban stb. található Vörösmarty-, Csokonai- és Ady-anyagra. (Ezek részletesebb feltárására a kéziratári katalógusok további kötetekben, a raktári jelzetüknek megfelelő helyen kerül majd sor.) Végül mindhárom részhez névmutató (Adynál egész mutató-rendszer) járul, s egy-egy részt néhány kézírathasonmás rekeszt be. A kötet végén a bevezetés szövege francia nyelven olvasható.

A *Vörösmarty-levelezés* katalógusa 275 tétel — nagyrészt levél — leírását tartalmazza, a levélírók nevének betűrendjében, azon belül időrendben. A függelékben az egykori Vörösmarty-szoba kézíratainak, egyéb kéziratoknak és leveleknek, valamint Vörösmarty életére és működésére vonatkozó dokumentumoknak, képeknek a jegyzékét kapjuk. Magát a levelezést a költő művei kritikai kiadásának 17—18. kötetében Brisits Frigyes rendezte sajtó alá. A katalógus szerkesztője minden esetben utal az illető levélnek a kritikai kiadásbeli sorszáma. A teljes

Vörösmarty-gyűjteményben 111 Vörösmarty-levél található. A hozzá írt levelek száma 183. A katalógus névmutatója 102 személyt sorol fel, ezek nagyobbik része címzett vagy levélíró.

A *Csokonai-levelezés* katalógusa is betűrendben közli a költő leveleit, a hozzá és az anyjához írtakat, a róla életében és halála után írt költeményeket. Ezután függelékben következnek a kötetekbe kötött autográf kéziratok és másolatgyűjtemények, majd a Kézirattár egyéb Csokonai-levelei, valamint életére és működésére vonatkozó kéziratok, dokumentumok. Leveleinek száma 59, ebből 18 másolat, a mások által írt levelek száma 129. A katalógus névmutatója 112 személyt regisztrál.

Terjedelmében és rendszerezettségében is leggazdagabb az *Ady-gyűjtemény*. Annak ellenére, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára és a Petőfi Irodalmi Múzeum is jelentős Ady- emlékekkel, kéziratokkal rendelkezik, és jelentős mennyiség lappang még magánosok birtokában, vagy elveszett a két világháború viszontagságai között — a gyűjteményben 21 darab autográf Ady-vers illetve töredék, 395 Ady-levél (ebből 371 autográf) található. Az Adyhoz írt levelek száma 549 (ebből 516 autográf). Bár az anyag jelentős része már megjelent, még mindig akad jónéhány kiadatlan darab is a gyűjteményben. Szinte teljes egészében ilyen a részben a költő családtagjaitól, részben barátaitól, tisztelőitől származó levelezés és iratanyag, mely még mindig feldolgozásra vár.

A gyűjtemény egyes darabjait (tartalmi és formai ismervek alapján) a bevezetésben is ismertetett 8 nagyobb és 9 kisebb, jól körülhatárolt csoportba sorolták. A katalógus — sajnálatos módon — mégsem ezt a rendet követi, hanem anyagát beszerzési egységekre bontva, a beszerzések időrendjében 35 római számmal jelölt csoportra tagolja. Külön táblázat tájékoztatja az olvasót ezeknek a beszerzési egységeknek a sorrendjéről (és néhányánál, a nagyobbaknál a címéről), mely a gyűjtemény tartalomjegyzéke lehetne, ha a lapszámokat is odaírták volna. A táblázat ezenkívül a beszerzés módját, az anyag növedéknapló-számát és a beletartozó kéziratok jelzetét közli. A függelékbe a Kézirattár régi szakjaiban található Ady-levelek, életére, életművére vonatkozó iratok, róla írt művek, illetve a vele kapcsolatos irodalomról szóló kéziratok kerültek. A katalógus összeállítója természetesen érezte, hogy a kutatók egy részének ez a rendszer megnehezíti a tájékozódást, ezért többféle mutatót állított össze. Az általános névmutatón (300 név) kívül külön mutató tájékoztat Ady verseiről (119 vers 128 példányban), az Ady által írt és a neki szóló levelekről, valamint az Ady-képekről.

Az 1200 példányban megjelent kiadvány, melynek a változatos tipográfiával jó áttekinthetőséget és olvashatóságot biztosítottak, a korszerű és napjainkban egyre inkább elterjedő ofszet eljárással készült. Csanak Dóra gondos, színvonalas, a szerkezetet érintő megjegyzésünk ellenére jól kezelhető katalógust készített. Az egyes részek elé írt bevezetői jól foglalják össze a gyűjtemények kialakulását, előtörténetét. Várjuk a sorozat folytatását!

Reguli Ernő

Rosszijanov, Oleg: Zalka Máté. Ford.: Bárány György. Bp. 1968. Gondolat K. 159 l.

Oleg Rosszijanov Zalka Mátéről írott monográfiája a forradalom vonzaskörében alkotó ember gondolatvilágát és életművét mutatja be. Ez a gondolatvilág és életmű internacionalista. Ezzel az alappal illeszkedik be irodalomtörténetünk szocialista realista szakaszába, és ezzel lett szerves része a szovjet irodalomnak is. A szervesség nem túlzás, mert ez az életmű a forradalomban részt vett hadifoglyok és orosz munkások-paraszatok közös politikai, katonai és emberi élményeiből fakadt. Zalka maga mondja munkásságáról: „Ez csak nyersanyag, csak vázlat. De ha ezt a vázlatot én nem írom meg... ki tudja majd holnapután, hogy mi fájt Kovács Jánosnak, mialatt Szibériában harcolt, és ki tudja majd, mit remélt Nagy István, amikor Taszent alatt ment szuronyrohamra?... És ezt mégis tudniuk kell majd másoknak, akik az új Magyarországot építik.” (*A magyar irodalom története 1919-től napjainkig.* Bp. 1966. 782.)

Az emberábrázolás új aspektusa ez, amit Oleg Rosszijanov gondosan elemez *Liu elvtárs* és az *Otthon* című elbeszélések alapján. (44–47.) Liu Szat-szen és Kis Gábor olyan kisemberek, akik túllépnek a „lövészárók barátságán”, amin sem Ady „mesebeli János”-a, sem Móricz Zsigmond „Kis Samu Jóská”-ja nem léphetett túl. Ilyenformán Zalka új témavilágba csapott át, megragadva a forradalom és polgárháború történelmi lehetőségeit. Ő (Zalka) „... inkább a belső átalakulások ábrázolására teszi a hangsúlyt” (*Garamvölgyi József: Zalka Máté.* Arcképek... Kossuth Kiadó, 1967. 190.), és ezt az átalakulást a forradalom eszmei vonzóerejével indokolja.

Zalka más hősei vagy válaszúton gyötörődnek (*Mese az örök békéről* 53–59.), vagy cselekvő forradalmárokká válnak (*Ivanov, A hős szabócska* 64–67.), de benne élnek a polgárháború utáni szovjet valóságban is, és tapasztalják, hogy „A komoly, becsületos

munkáserkölc és a forradalom önzetlen romantikája mindenütt győzedelmeskedik a kispolgári egoizmus és a nyárspolgári rosszindulat felett.” (73.) — (Lásd még *Lázadás, Fordulat, Orvtámadás, Purgatórium* 73–80.) Rosszijanov könyvének kiemelkedő fejezetei „A Doberdó” és a „Lukács tábornok” címűek. Az egyikben Mátray Tibornak, a regény hősének, „az új történelmi kor fiatal emberének vonzó alakját”... vizsgálja, aki „...rátér a népfelszabadító harc útjára.” (136.) A másikban Zalka Máté lelki hajtóerejét indokolja, amely őt Egertől Novo-Nikolajevszken át Huescaig emelte. A két fejezet ugyanazt bizonyítja: Zalka életművében „az új történelmi kor” (kiemelés Rosszijanovtól) hiteles irodalma és az alkotó „... gazdag, összetett, színes életútja s spanyolországi halála” (*Garamvölgyi: i. m.* 183.) ötvöződik. Rosszijanov az ember és irodalom hitelét Amundsen memoárjaiból vett idézettel jelképezi: „Az ember nem tud hozzászokni a hideghez...” (142. l.) Zalka sem tudott belenyugodni abba a történelembe, amely az embereket kiszolgáltatta. Ezért életre-halálra azonosult az új történelemmel, a forradalom és polgárháború, a szocializmus ügyével szovjet földön, de fájt neki a régi is: a reakció dölyfölése Magyarországon. Az egyik hőssé emelte, a másik fekete listára tette. Ez a kettősség kiélezte történelmi szemléletét, átlátott az országhatárokon. Azzal a tudattal kellett élnie, hogy amíg ő a második hazában szabad emberként harcol, az „édes haza” itthon szenved. És ha hazája szenvedésein kívül még valami bántotta Zalkát, az író, akkor az az a tudat volt, hogy otthon szinte teljesen ismeretlen minden, amit tesz és alkot. „Magyar nyelven megjelennek Párizsban, New Yorkban, Chicagóban, Buenos Airesben, Csehszlovákiában, csak éppen Magyarországon nem!” — panaszkodik önéletrajzában. (149.)

A fájdalmat az „édes haza” már feloldotta. Az 1947-es Cserépfalvi kiadást követő hazai szövegkiadványok sorozata, a felszabadulás utáni Zalka-irodalom terjedése ezt igazolja. Ifj. Kozocsa Sándor összeállítása a legfontosabb irodalomra hívja fel a figyelmet. (155–56.) Természetszerű, hogy a Zalka-életmű terjedése, hatóereje a felszabadulás után erősebb tápot adhatott az internacionalista gondolkodásnak a hazai irodalomban.

Rosszijanov monográfiájában nem követi az egysíkú szerkesztést. Az életrajzi adatok közé cselekményes, sőt izgalmas részleteket illeszt be (30–31.), tájékoztat a 20-as évek emigrációs irodalmának szerveződéséről. (68–72.) A „Lukács tábornok” című fejezetben viszont a szemléletes leírás módszerét követi, amellyel Zalka Máté sugárzó emberi egyéniségét hozza közel az olvasóhoz.

Oleg Rosszijanov adatközlései mellett számos olvasói élményt nyújt, és hiteles emberi portrét rajzol a legendákkal körülvevett Zalka Mátéról.

Tóth János

Olosz Lajos: Versek. Válogatta és az előszót írta: Szász János. Bukarest, 1968. Irodalmi Könyvki. 206 l. 1 t.

Olosz Lajos az Erdélyi Helikon lírikusa. Nevét s költészetét alig ismeri a mai magyarországi olvasó. Költői útját mindössze három kötet, s néhány folyóiratban megjelent költemény jelzi. Az izgalmas és sokat ígérő pálya hirtelen szakadt meg. Az 1931-ben megjelent *Barlanghomály* Olosz utolsó kötete, mely után elhallgat, vagy legalábbis nem publikál többé. A kiadó szándéka e kötet megjelenítésével Olosz Lajos kiteljesületlenül is értékes életművének bekapcsolása irodalmi-szellemi vérkeringésünkbe.

A kötet anyagát Szász János válogatta, s az ő munkája a bevezető tanulmány is. Szász János a felfedező lelkesedésével szól Olosz lírájáról, mely líra erre valóban méltó. Ady eszméinek leghívebb erdélyi továbbvivői közt jelöli ki helyét, költészetét a demokratizmus jegyében fogant költészetnek tartja.

Világháború, bukott forradalom és Trianon utáni korhangulatban bomlott ki Olosz lírája. Az 1925-ben megjelent *Gladiátorharc* központi élménye a Tanácsköztársaság, a lázas-reményteljes forradalmi várakozás és a bukást követő dezillúzió. Szász János jól látja, hogy Olosz nem marxista módján üdvözlé a forradalmat. A *Fekete evangélium* minden sora a radikális demokrata eszméiről vall, mely eszmékhez a bukás és a kisebbségi sorsra jutás minden tragikumát átélve is hű maradt. A bevezető írója Juhász Gyulát, az erdélyi kortársak közül pedig Szentimrei Jenőt, Endre Károlyt nevezi meg legközelebbi költő-rokonaként. E rokonítás minden bizonnyal az eszmei-világnézeti hasonlóságon alapul, hisz Olosz költői világa egyéb vonatkozásaiban alapvetően más. Világképét erősen determinálták filozófiai tanulmányai. A filozófikus-ság és dialektikus-ság lírájára is jellemzőek, de nem nyomják el annak érzelmi feszültségét és gazdag képiségét.

A *Barlanghomály*, Olosz utolsó kötete búcsúzás. A versek egy meghasonlott, világtól és önnönmagától elidegenedett személyiség megnyilatkozásai: „Maholnap már semmit se mondok...” — írja, a teljes visszahúzódtat választja. A különböző kényszerítő körülmények között Olosz is bevonult az íróasztalfiókjuknak írók népes táborába. A mostani kiadásban megjelent négy, eddig kiadatlan vers is tanúsítja, hogy a magány

és elszigeteltség nehéz évtizedeiben sem hallgatott el Oloszban a költő.

Szász János írásának legérdekesebbje az Olosz-vers szerkezeti sajátosságait elemző rész. Szász egyik fő erőssége a versszerkesztés. Szász a szonett kerekességét és zártságát tartja az Olosz-féle rendkívül fegyelmezett (s ugyanakkor rendkívül feszült) szabadversek mögött felderengő modellnek.

A kötet bebizonyította, hogy Olosz Lajos lírája méltatlanul felejtődött el.

Jékely Adrienne

Fábry Zoltán: Hazánk, Európa. Válogatott tanulmányok. A kötet anyagát válogatta, szerkesztette, előszavát írta: Simon István. A bibliográfia Hölvényi György munkája. Bp. 1967. Szépirodalmi K. 615 l.

Fábry Zoltánt elsősorban mint publicistát tartotta számon a kritika és az irodalomtörténetírás. Nem is volt könnyű meghatározni a műfajt, hiszen maga az író is — első pillanatra mehökkentően — körvonalazta: a műfaj neve: *antifaszizmus*. Amit korábbi kötetek közül elsősorban a *Harmadvirágzás* (1963), valamint a *Kúria, kvaterka, kultúra* (1964) sejtetett, a *Hazánk, Európa* fényesen bizonyít: Fábry Zoltán irodalomtörténésznek is éppoly jelentős egyéniség, mint publicistának. A jubiláns évfordulóra, a 70. születésnapra megjelent kötetet tehát elsősorban így kell megközelítenünk.

Közhely számba megy, hogy a külön-külön megjelent cikkek gyűjteményes kötetben egészen más jelentőséget, rangot kapnak. Ez alól Fábry Zoltán most megjelent kötete sem kivétel. *Irodalom és magyarság* című rész, a kötet nagyobbik fele (mintegy kétharmada) az irodalmi tárgyú cikkeket, míg a második rész a *Vox humana* a publicisztikai írásokat fogja össze. Teljesen igaz van a kötet szerkesztőjének és a bevezető írójának, Simon Istvánnak, valamint a régvárt bibliográfia összeállítójának, Hölvényi Györgynek, hogy Fábry írásainak műfaját nehéz meghatározni. Kritikai is, esszé is, irodalomtörténet is, publicisztika is egyben. Éppen ezért különös figyelemre tarthat számot Fábry Zoltán könyvének műfaja, amely szokványos kategorizálással nem szorítható valamilyen sémába. Egyéni és sajátos a műfaj, s nemkülönben a Fábry-stílus is. Minden korszak történelmének megvannak a sajátos jelenségei, s a kortársak vagy historikusok aszerint vizsgálják e jelenségeket, hogy a politikai, gazdasági, társadalmi, ideológiai stb. vetületére kíváncsiak. Fábry Zoltán az egyik legfonto-

sabb összetevőt vizsgálja, azt, amelyik tulajdonképpen *mindegyiket érinti*: a kor szellemi arculatát, a csíráktól a végkifejletig.

Ezzel tulajdonképpen a *Hazánk, Európa* egyik, lényegbe vágó jellemvonásához érkezünk el. E kötetével Fábry Zoltán tulajdonképpen *ellenképet* mutat fel: az 1966-ban megjelent *Európa elrablása* ellenpólusaként — a *Hazánk, Európát*. Csak látszólagos az ellentmondás. Ugyanarról az Európáról van szó! A *Hazánk, Európa* nem folytatása az *Európa elrablásának*, hanem diametris kapcsolatban áll ezzel. A hetvenéves Fábry Zoltán — boldog ember — elérkezett a szintézishez, az enciklopedikus igényű művekig. Az egyikben a fasizmus rendszeres anatómiáját adja, tudományos igénnyel kutatva, honnan is ered, miből fejlődött ki a fasizmus, hogy mik voltak halálos bélyegének első jelei és letörölhetetlen stigmái. Múltra és jelenre mutatva minduntalan ismételte a módosított Thomas Mann-i figyelmeztetést: „Európa, védekezz!” A második könyv, az összefoglaló, a pályaképet sugalmazó, a *Hazánk, Európa* a pozitív képet tartja korunk elé: a vox humana világáé.

A Nyugat antitézise nem Kelet, hanem a Német-Európa: fogalmazta meg korábban Fábry Zoltán. S ma? Ma: hazánk, Európa! Nem ellentét ez, nem logikai ugrás, nem „manőver”, nem új fogalom-konstrukció. Fábry Zoltán egység-látásának kifejezője.

A *Hazánk, Európa* című kötetnek ez egyik nagy tanulsága, és példamutatása: egységben, a maga valóságában látni és felmérni a XX. század történelmét, megfogalmazni és hirdetni korparancsot, az emberi helyzetállás manifesztumát. Van ebben a címben, *Hazánk, Európa*, valami csakazértis keménység: *Európa* elrablóival szemben — a humanizmusé, a kultúráé és haladásé Európa. A helyzetállás könyve a *Hazánk, Európa*. Nemcsak összegezés, nemcsak figyelmes, jubiláns évfordulóra nagyszerűen összeválogatott írások gyűjteménye, nem, hanem — pl. az Európa elrablásához képest — pozitív tabló. Mert ha megfigyeljük, Fábry Zoltán korábbi kötetei bizonyos védekező jellegűek voltak. A háborús pusztítást, az emberi kultúra mállását fájón figyelemmel kísérik. Védekezni: „Európa, védekezz!” De most; a hatalmas erejű reveláció: félévszázadra visszatekintőn, sok keserű tapasztalatot magába gyűjtően, kor- és koronatanúként vallja, hogy mindannak ellenére, ami a két világháború alatt és között történt, ami manapság minduntalan fenyeget, annak ellenére: Európa az emberé, az emberiségé, a kultúráé és a haladásé. A pozíciókat nem lehet és nem szabad feladni. Legutóbb a *Valóságirodalom* (1967) realizmus értelmezése sejtette ezt az új hangot, amely az elmúlt években erősödött fel Fábry Zoltánban is.

Fábry Zoltán a *csúcsra ért*, ahol klasszikus tisztasággal és tömörséggel fogalmazza meg: *Hazánk, Európa*.

Ebben az infernális világban járt az író, felmérte a gondolat mélységeit és magasságait, az ijesztő csúcspontokat és a rémisztő szakadékokat. Aki kezébe veszi a könyvet, óhatatlanul arra kényszerül, hogy a szellem útjain az íróval együtt járja be ezt a utat. Másképpen nem ismeri meg mindazt, amit a XX. századról, a század főirányairól tudnia kell a modern embernek. *Hazánk, Európa*: „a század emberének vallomása”. Hetven év az életből, ötven év a az írói munkásságból, s az eredmény: a szintézis.

Külön is örvendetesnek és nagyszerűnek kell tartani, hogy ezt az ötven évet méltón dokumentálja Hölvényi György összeállítása, a nyolc és félszáz címet tartalmazó bibliográfia. Nyolc és félszáz cím, ami nem is a teljesség, s mind Európáról és a XX. századról! Ezért nem tűnik paradoxonnak, ha a könyv címét nézzük, s lapjait olvassuk: *Hazánk, Európa*, s ha ugyanakkor Fábry Zoltánra gondolunk, akinek testi léte egyetlen pontra, a csehszlovákiai Stószra összpontosul.

Hazánk, Európa — a múltat és a jelent öleli fel. Egyetlen vonatkozásban, az író személyén kívülállóan, azonban máris a jövőbe mutat: jelzi a kötet, hogy előbb-utóbb meg kell írni a Fábry Zoltánról szóló pályaképet. Ez most már irodalomtörténetírásunk múlhatatlan feladatai közé fog tartozni.

Kovács Győző

Mándi Péter: A könyv és közönsége.
Bp. 1968. Közgazdasági és Jogi Könyvk. 295 l.

Olvasásszociológiai tanulmány, amelyet széles körű és igen alapos felmérések előztek meg. Elsősorban a társadalmi minta alapján a magyar társadalom jelenlegi olvasási és könyvvásárlási szokásairól ad képet. Hangsúlyozza, hogy a könyv nemcsak kulturális tényező, hanem kereskedelmi is. Bármelyik oldal figyelmen kívül hagyása által ártalmasan visszahat a másikra.

Ma a világon és nálunk is rengeteg sajtótermék lát napvilágot: sokféle és nagy mennyiségű, a napilaptól a legkomolyabb tudományos irodalomig. Ha nem az irodalom, hanem a gazdasági élet oldaláról nézzük, könyvtermelésről beszélhetünk. Mint ahogy más termelés sem, ez sem lehet független a fogyasztótól. A könyv-fogyasztók azonban lehetnek csak olvasók, akik nem feltétlen vásárlók is. Így hát a könyvtermelés (vagyis a könyvkiadás), a fogyasztás (vagyis ter-

jesztés és vásárlás), valamint az olvasás (könyvtárak) kialakult szokásait nem lehet egymás nélkül vizsgálni. Ezért többoldalúak a tanulmány vizsgálatai is. Bárkit érdekelhetnek, aki valamilyen formában könyvvvel foglalkozik: legyen bár egyszerű eladó vagy kritikus, irodalomtudós. Mert nemcsak a közönség kerül mérlegre, hanem áttételesen mindenki, aki irodalommal foglalkozik. Kiderül, hogy kik írnak egymásnak, kik a közönségnek. Van-e befolyásoló ereje a kiadáspolitikának és milyen? Mennyit segít az olvasásra-nevelésben, ezen belül az ízlésnevelésben a propaganda, még inkább a kritika? Milyen elvárásokkal vesz a kezébe bizonyos műveket bizonyos olvasótípus? Végül milyen következtetéseket lehet hasznosítani a felmérés eredményei tükrében?

Az alapvizsgálat az olvasási szokásokat dolgozza fel, ennek következménye a vásárlás, ami viszont a könyvkiadás számára lehet fontos és tanulságos.

Közben azonban ott van a sajtó is, aminek nagy szerepét bizonyítja ez a tanulmány. Különösen figyelemre méltó, hogy aki csak időnként olvas, többnyire a sajtóból (nemcsak kritikából!) tájékozik az új könyvekről, és így válhat rendszeres olvasóvá. Ezért nagy szerepe lenne a kis napilapkritikák mennyiségi szaporodásának is.

Csak néhány elgondolkoztató megállapításra hívnám fel a figyelmet.

Az olvasmányok összetételi arányában túl magas a szépirodalomé. Ezen belül is feltűnik a klasszikusok fölénye, ami egyrészt azzal magyarázható, hogy az olvasók egy rétege velük kezdi az olvasást vagy pótolja műveltségi hiányait. Annál is inkább, mert ez elsősorban az alacsonyabb iskolázottságú és az idősebb korosztályra jellemző. A művel-

tebbek és a fiatalabbak kedvelik jobban a mai (külföldi és magyar) szerzők műveit. Akármelyik felmérés erősen vezető helyre ugratja Jókait, és az utána következő legkedveltebbek (sokkal kisebb számmal!) mindig Gárdonyi, Mikszáth, Móricz. Legfeljebb az utóbbi három sorrendje variálódik. A könyvkiadás arányai 1964 előtt hasonlóak voltak, azóta változtak a mai szépirodalom javára, de ennek eredményei az olvasási statisztikában még nemigen mérhetőek nyilvánvaló eltulodásuk miatt.

Figyelemre méltó megállapítás az is, hogy a tájékoztatás gyengének bizonyul. A „legintenzívebb olvasóknak is csak egy töredéke kap alapos és rendszeres tájékoztatást”. Itt kell megjegyezni, hogy ennek a tájékoztatásnak a forrása az olvasók 11.6%-ánál a kritika!

A kritika azonban csak a legolvasottabbnak szól, pedig a legfontosabb lenne a „kedvcsinálás”, az olvasási láz felkeltése is — vagyis az olvasás demokratizálása. Ennek eszközeit és lehetőségeit felméri a tanulmány, vizsgálva, hogy mit, miért olvas vagy nem olvas valaki.

Foglalkozik a könyvtárak és a könyvkiadás munkájának felmérésével, a világstatisztikai adatok összehasonlítási lehetőségeivel is élve. Ennek segítségével megállapítható, hogy a könyvolvasás terén lényegében azonos szintet értünk el azokkal az országokkal, ahol fejlett a könyvkiadás, azonban a hibák is nemzetközi típusúak.

A számos táblázat konkrét adataival bizonyítja megállapításait.

Számunkra különösen azért tanulságos, hogy felhívja az irodalomtudósok, kritikusok figyelmét demokratizáló feladataikra is.

Sinka Erzsébet

Magyar irodalomtörténetírás. 1968

(Bibliográfia)

Összeállításunk lényegében azonos szempontok szerint készült, mint az előző évben, a napi- és hetilapok felgyűjtésére azonban most nem vállalkoztunk. Ahol az évszámot külön nem tüntettük fel (nem úgy mint pl. a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények esetében, melynek 1967-es évfolyama is 1968-ban jelent meg), mindig és mindenütt az 1968-as impresszum értendő. Kéziratlejárás: 1969. V. 15.

A szerkesztés munkájában ezúttal is hasznosan működött közre Bor Kálmán (külföldi periodikák magyar anyaga) és Szabó János (kontrollmunkák, pótlások), akiknek szíves fáradozásáért köszönetet mondok.

V. Kovács Sándor

Rövidítések

- AAnt = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
 AArch = Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AClassica = Acta Classica Universitatis Debreceniensis
 AEthn = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHist = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHistArt = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHistLittHung = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged), VIII.
 ALingu = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 ALitt = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
 Alf = Alföld
 AnnalUnivScientBp S. Ph = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Series Philologica
 AntTan = Antik Tanulmányok
 BorsSz = Borsodi Szemle
 Déri MuzÉvk = Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
 EK Évk = Egyetemi Könyvtár Évkönyve. (Budapest) IV.
 Ethn = Ethnographia
 FK = Filológiai Közlöny
 Hel = Helikon
 HK = Hadtörténelmi Közlemények
 IgSzó = Igaz Szó (Marosvásárhely)
 ÍSz = Irodalmi Szemle (Pozsony)
 INYK = Irodalmi és Nyelvi Közlemények
 ITK = Irodalomtörténeti Közlemények
 Jkor = Jelenkor
 Jkunság = Jászkunság
 Kort = Kortárs
 Közn = Köznevelés
 Kr = Kritika
 Ktáros = Könyvtáros
 LK = Levéltári Közlemények
 MFILSz = Magyar Filológiai Szemle
 MKsz = Magyar Könyvszemle
 MMűhely = Magyar Műhely
 MNy = Magyar Nyelv
 MNyr = Magyar Nyelvőr
 Mitanítás = Magyaritanítás
 MPed = Magyar Pedagógia
 MTA I. OK = A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei
 MTA II. OK = A Magyar Tudományos Akadémia II. (Filozófia és történettudományi) Osztályának Közleményei
 MTud = Magyar Tudomány
 MZene = Magyar Zene
 MűvtÉrt = Művészettörténeti Értesítő
 Nagyv = Nagyvilág
 NéprÉ = Néprajzi Értesítő
 NHQu = The New Hungarian Quarterly
 NouvObs = Nouvelle Observateur (Paris)
 NyItdK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1967. és 1968. (Kolozsvár)
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények
 OrvTK = Orvostörténeti Közlemények (A Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae c. kiadványsorozat folytatása)
 PártTK = Párttörténeti Közlemények
 PedSz = Pedagógiai Szemle
 SlavEERev = Slavonic and East European Review (London)
 SlovLit = Slovenská Literatura (Bratislava)
 SoprSz = Soproni Szemle
 StudLitt = Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei
 StudSlav = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
 StudUnivB = Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia et Series Philologia (Cluj)
 Szabó Ervin Ktár Évk = Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve
 Szabolcs-Szatmári Sz = Szabolcs-Szatmári Szemle
 Száz = Századok
 TársSz = Társadalmi Szemle
 Ttáj = Tiszatáj
 Úf = Új Írás
 Utunk Évk = Utunk Évkönyv 69. (Kolozsvár 1968.)
 Vasi Sz = Vasi Szemle
 Vig = Vigilia
 Vil = Világosság
 Vság = Valóság

I.

(Általános rész)

IRODALOM, IRODALOMTUDOMÁNY

- Abody Béla: A kritika dolga. Híd 41–53.
 Abody Béla: A kritikus munkafeltételeiről. Kr 7. sz. 36–39.
 Aczél György: Nihilizmus és dekadencia. Nagyv 1220–1222.
 Ágh Attila: Az érték problémája és az emberi tevékenység. Kr 12. sz. 24–32.
 T. Aszódi Éva: Bóbita táncol. Jkor 1036–1046. [A modern gyermekköltészetéről].
 Balázs Sándor: A nevető ember. Humor és filozófia. Korunk 1774–1782.

- Balogh Edgár: Irodalomtörténetünk megírása van soron. IgSzó I. 665–666. [Az erdélyi irodalom története]
 Bárány László: Összefoglaló a Tiszatáj történelmi regény-vitájáról. Ttáj 1053–1055.
 Bellér Béla: Hajdankori szép és érzékeny történetek nyomában. Vil 364–370. [A vallásos ponyváról]
 Benkő László: Képszerűség és lexikográfia. MNy 426–434.
 Bodnár György: A komplex vizsgálat problémái a modern magyar irodalom kutatásában. Kr I. sz. 3–10.

- Bölcs István: Az irodalom, a bűnügyi regény és a krimi határai. Ktáros 230–232.
- Breuer János: Művészetiirányítás vagy művészek irányítása? TársSz 12. sz. 83–86.
- Csányi László: A költészet jövője. Életünk 1. sz. 89–95.
- Csenke László: A művészetpolitikáról és az ízlésről. Alf 6. sz. 89–90.
- Dániel Ferenc: Zeneiség a drámában. Vság 5. sz. 49–60.
- Darvas József: Egy író megjegyzései a kritikáról. — Az író vizsgálja c. kötetben. 493–502.
- Darvas József: Gondolatok az irodalomról. — Az író vizsgálja c. kötetben. 139–144.
- Dávid Gyula: Lehetőségünk az összehasonlító irodalomtudományban. Korunk 326–334.
- Devesceri Gábor: Költés és fordítás kölcsönhatása. Úf 4. sz. 95–101.
- Éder Zoltán: A hangok szerepe és stilisztikai értéke az irodalmi alkotásokban. INyK 2. sz. 78–105.
- Elkötelezettség — írói magatartás. IgSzó I. 749–783. [Szerkesztőségünk ankét]
- Eörsi István: Jegyzetek a költészetéről. Vság 3. sz. 45–53.
- Erdész Sándor: Fejfaírók a szatmári Erdőháton. Ethn 201–224. [A sírversköltészetéről szöveg-példákkal]
- Farkas Árpád: Irodalmunk vérmérése. IgSzó II. 221–222.
- Féja Géza: A magyar irodalom jövője. ISz 819–827.
- Fodor András: Vallomás a műfordításról. Nagyv 279–281.
- Fónagy Iván: A költői mű ritmusairól. MMűhely 27. sz. 59–75.
- Hankiss Elemér: A „vers-helyzet.” MMűhely 27. sz. 43–58.
- Hankiss Elemér: Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek. Hel 281–284.
- Hankiss Elemér: Kihez szól a vers? (kísérlet a lírai vers kommunikációs modelljének megrajzolására). Kr 11. sz. 7–20.
- Hankiss Elemér: Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban. Vság 7. sz. 1–18.
- Hegedűs Géza: Klóó bővületében. Ttáj 61–68. [A történelmi regényről]
- Illyés Gyula: A magyar irodalom jövője. ISz 636–639.
- Jánosházy György: Dráma és antidráma. IgSzó I. 587–592.
- Jánosházy György: Szakszerűség — kulturáltság — következetesség. IgSzó I. 962–965. [A színikritikáról]
- Kacsir Mária: Központi probléma: a rendezés. IgSzó I. 958–959. [A színikritikáról]
- Kassai György: Nyelvrendszer és stílus. MMűhely 27. sz. 36–42.
- Kenyeres Zoltán: Az olvasás minősége. Kr 9. sz. 3–17.
- Kibédi Varga Áron: Retorika és strukturalizmus. MMűhely 27. sz. 2–11.
- Kis Pintér Imre: Valóság és gondolat a magyar lírában. Kort 1506–1510.
- Kistamánsé Varga Sarolta: A strukturalizmus változatos kritikája. TársSz 5. sz. 103–110.
- Koczogh Ákos: Kaland és korszerűség. Jkor 837–839. [Lásd: Lengyel Balázs, Jkor 715–720.]
- Kolozsvári Grandpierre Emil: Utazás a valóság körül. Kr 7. sz. 10–26.
- Kolta Ferenc: Az ifjúsági regény korszerűségének problémái. Jkor 833–837. [Vö. Lengyel Balázs, Jkor 715–720.]
- Kolta Ferenc: Eletszerűbb irodalmat az ifjúságnak. Jkor 448–452.
- Komlósi Aladár: A magyar vers és a franciák. Kort 1847–1848.
- Kós Károly: Válasz egy körkérdésre. IgSzó II. 633–634. [Az írói művészetéről]
- Kósa Ferenc: A magyar irodalmi nyelv kialakulása. Korunk 676–683.
- Kovács János: A kritika önismerete. IgSzó II. 120–122.
- Kovács János: Az irodalmi élet légköre. IgSzó II. 274–276.
- Köpeczi Béla: Eszmetörténet — irodalomtörténet. MTA I. OK 145–159. és MTud 409–417.
- Kubán Endre: Az irodalmi hagyományok megőrzéséről. Korunk 1893.
- Kuczka Péter: A költészet menedéke. Látóhatár 553–558.
- László Zsigmond: Rítmus és dallam. Válasz bírálóimnak. MZene 237–254.
- Lászlóffy Aladár: Gondolatok az íróról, aki éppen fiatal. IgSzó I. 582–584.
- Lengyel Balázs: Modernség az ifjúsági irodalomban. Jkor 715–720. [Vö. Kolta Ferenc Jkor 833–837. — Koczogh Ákos, Jkor 837–839. — Mándy Stefánia, Jkor 1046–1049.]
- Lőrinczi László: Nem csak a színesek és rendezők ügye... IgSzó I. 955–957. [A színikritikáról]
- Lukács György: Az esztétikai szféra (mű, műfaj, általánosságban vett művészet) kontinuitása és diszkontinuitása. Hel 342–349.
- Mándy Stefánia: Gyermeklira — modern líra. Jkor 1046–1049. [Vö. Lengyel Balázs, Jkor 715–720.]
- Marafkó László: A groteszk. Életünk 3. sz. 55–60.
- Miklós Pál: A marxista irodalomelmélet történetéhez. MTA I. OK 91–98.
- Miklós Pál: Az irodalmi műalkotás kutatásáról. Kr 5. sz. 21–31.
- Miklós Pál: Az összehasonlító művészetudomány nehézségei és lehetőségei. Hel 323–341.
- Miklós Pál: Strukturalizmus és marxizmus. (A La Pensée című folyóirat különszáma). TársSz 5. sz. 111–114.
- Nagy László: Gondolatok a történelmi regényről. Ttáj 170–175.
- Nagy Péter: Kritikus gondok. Kr 6. sz. 7–15.
- Nagy Péter: La littérature hongroise moderne, vue a vol d'oiseau. ALitt 331–340.
- Németh László: A magyar irodalom jövője. ISz 545–556.
- Nyíró Lajos: Művészet és érték. Kr 12. sz. 33–37.
- Pach Zsigmond Pál: A társadalomtudományok fejlődésének elvi kérdéseihez. TársSz 12. sz. 33–44.
- Páll Árpád: Közös művészi eszmény. IgSzó I. 801–806. [A színikritikáról]
- Papp Ferenc: Amíg a gépi listából olvasható tanulmány lesz. MNyr 321–333. [A számítógépek alkalmazásáról]
- Passuth László: Történelem és irodalom. Nagyv 318–319.
- Perjés Géza: Jelenhez szólás és történelmi látomás. Ttáj 362–368.
- Petőfi S. János: Formateremtő elvek a költői alkotásokban. INyK 2. sz. 106–128.
- Petőfi S. János: Műelemzés — strukturalizmus — nyelvi struktúra. Kr 10. sz. 18–28.
- Sötér István: Le tendence littéraire la méthode artistique et le style. ALitt 3–27.
- Sugár Erzsébet: Irodalomkritika — kiadói szemmel. Korunk 1358–1362.
- Sükösd Mihály: Regény és cselekmény. Nagyv 1553–1558.
- Sükösd Mihály: Változatok a regényre. Vság 10. sz. 19–32.
- Szabó Zoltán: A magyar irodalmi nyelv történetének korszakolásáról. NyltudK 1967. 225–233.
- Szabolcsi Miklós: Az irodalom és a művészetek szerepe a történeti tudat kialakításában. Száz 1233. [Az előadás kivonata]
- Szabolcsi Miklós: Hogyan tovább a magyar irodalomtudományban. MMűhely 28. sz. 35–47.
- Szabolcsi Miklós: Kétféle költészet. Kr 8. sz. 30–35.
- Szabolcsi Miklós: Possibilité d'une unité des méthodes génétiques et structuralistes dans l'interprétation des textes. ALitt 165–173.
- Szávai János: A strukturalizmus. Nagyv 748–751.
- Szegedy-Maszák Mihály: Az irodalom és a zene párhuzamos vizsgálatairól. Hel 433–445.
- Szekély György: A színikritika és a színház sokoldalúsága. Színház I. sz. 40–43.
- V. Szendrei Júlia: A történelmi regény műfaji problémáinak kérdéséhez. StudUnivB—B S. Phil. fasc. I. (Cluj) 53–62.
- Székely Jenő: Audiatur et altera pars. IgSzó I. 959–962. [A színikritikáról]
- Szili József: Stílusirányzat vagy a szocialista művészet reneszánsza? MTA I. OK 98–101. és Kr

2. sz. 36–39. [Vö. Szerdahelyi István, Kr 5. sz. 49–51.]

Tompa József: Művészi archaizálás és stílusutánczás. NyK 87–104.

Tompa József: Nyelvi régiség és stilsztikai régiség. MNy 262–277.

Tóth Dezső: A művészeti vagy a művészeti élet irányítása? TársSz 11. sz. 96–101.

Tóth Imre: A matematikai formák mint a szép forrásai. Vsg 3. sz. 54–66.

[Tóth István] T. I.: Műfordítás és költészet. IgSzó II. 874–876.

Varga Dénes: A mondatelemzés formalizálása. MNy 311–321.

Varró Ilona: A próza stílusa. IgSzó I. 452–458, 611–618.

Veress Dániel: Hang és tartás. IgSzó I. 796–801. [A színikritikáról]

Vitányi Iván: Művészet és irányítás. TársSz 8–9. sz. 22–32. [Vö. Faragó Vilmos, TársSz 11. sz. 94–95. — Tóth Dezső, TársSz 11. sz. 96–101. — Breuer János, TársSz 12. sz. 83–86.]

Voigt Vilmos: A szóbeliség és az írott irodalom. Hel 284–285.

Waldapfel József: A travers siècles et frontières. Bp. 438 p. [Tanulmányok]

M. Zemplén Jolán: A tudománytörténeti kutatások helyzete Magyarországon. MTud 577–580.

Zoltai Dénes: Elidegenedés és művészet. MTA I. OK 60–79.

Zsilka Tibor: A statisztika és a stilsztika. ISz 836–844.

ROKONTERÜLETEK

Beke György: Diákújságok. Korunk 1344–1346.

Bessenyei György: Helytörténet és irodalomtörténet. Kort 1838–1839.

Dezsényi Béla: Tények és irányok a magyar tudományos sajtó kutatásában. MTud 544–553.

Diószegi András: Film, irodalom, közgondolkodás. Kr 12. sz. 41–44.

Fukász György: Technika és művészet. Vsg 4. sz. 73–80.

Gábor Dénes: Az ex libris múltja és jelene. Korunk 916–919.

Hajdú Mihály: Adatok a XVIII–XX. század névdivatjának földrajzi vizsgálatához. MNy 232–245.

Halász László: A művészetszociológia. Korunk 1427–1435.

Hegedűs András: A magyarországi szociológiáról. Korunk 496–502.

Hegedűs András: A marxista szociológia egészséges fejlődéséért. TársSz 10. sz. 93–99.

Héthy Lajos: Áttekintés a magyarországi szociológiai kutatásokról. BorsSz 2. sz. 8–15.

Izslai Zoltán: A könyv változásai. Vsg 5. sz. 91–95.

Kántor Lajos: A neoavantgarde és az olvasó. Korunk 284–286.

Kántor Lajos: Maradíság vagy „szociográfiai forradalom”? Korunk 148–151.

Kardos István–Pogány István: A szép magyar vers és tanulmányjúságunk. ISz 58–66.

Kázmér Miklós: Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig. MNy 108–122, 245–255.

Kovács Máté: Az olvasásvizsgálatok főbb kérdései. INyK 1. sz. 79–88.

Márkus Mária–Hegedűs András: A marxista szociológia kifejlődésének főbb tendenciái a szocialista országokban. Kort 1965–1973.

Mikesy Sándor: Adalék a személynevek földrajzi körzetek szerint való jelentkezéséhez. MNy 300–309.

Molnár László: Gondolatok a szociológia társadalmi funkcióiról. TársSz 12. sz. 87–91.

Müller Ferenc: Filmművészet és irodalom. Korunk 223–230.

Nemeskürty István: Örök kölcsönhatás: film és irodalom. Hel 492–502.

Németh Lajos: A modern képzőművészet és a társ-művészetek. Hel 465–476.

Sándor Iván: Társadalom és színjátás. Vsg 4. sz. 65–72.

H. Sas Judit: Emberek és könyvek. Bp. 214 p. Szj] Rezső: A könyvformátum szerepe az olvasásban. Ktáros 680–684.

Szikszay Jenő: Irodalomtanítás a középiskolában. IgSzó II. 422–425.

Vitányi Iván: Katarzis és művészetszociológia. Kr 8. sz. 10–20.

Vujicsics D. Sztóján: Színház és irodalom. Hel 477–485. [A PEN Club vitájának ismertetése. A bevezetőt Nagy Péter tartotta]

Wacha Imre: Über die ungarischen Schriftsteller-Wörterbücher. ALingu 205–232.

VEGYES

Balogh Edgár: Vallomás és intellem. Korunk 829–838.

Cziffra József: Bibliográfia 1943–1968. MTA II. OK 80–95. [Az MTA Dunántúli Tudományos Intézete munkatársainak munkásságát ismerteti]

Csukás István: A magyar költészet szlovák tolmácsolásának néhány tanulsága. Ttáj 465–470.

Deme László: Nemzeti és nemzetiségi kultúrák és nyelvek a szocialista társadalmakban. ISz 621–633. és Hfd 598–613.

Dobossy László: Hasek és a magyarok. ISz 154–165.

Dobossy László: Ungarische Motive im Lebenswerk von Jaroslav Hasek. StudSlav 119–139.

Farkas István: Évtizedek visszahívának. ISz 360–361. [A szlovák–magyar irodalmi közlekedésről]

Ferenczi László–Vajda György Mihály: Le congrès a Belgrade de l'Association Internationale de Littérature Comparée. ALitt 182–189.

Fried István: Richard Prazák tanulmányai a cseh–magyar kapcsolatokról. ISz 568–569.

Gál István: Robert Owen a magyar irodalomban. Korunk 1390–1392.

Hopp Lajos: Az Irodalomtudományi Bizottság 1967. évi munkájáról. ItK 121–123.

Hopp Lajos–Komlovszki Tibor: Onzieme Stage International d'Études Humanistes. Hel 578–579. [A tours-i reneszánsz ülésszakról]

Jáki Ferenc: Világirodalom – világnyelv. Kort 1817–1821. [Az eszperantó szerepéről]

Jancsó Elemér: A Babes–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének állományviszálatai. NyTudK 1967. 105–111.

Kispéter András: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság veszprémi vándorgyűléséről. ItK 120–121.

V. Kovács Sándor: An American Bibliography of Hungarian Literature. NHQu No. 29. 170–171.

V. Kovács Sándor: Magyar irodalomtörténetírás. 1967. ItK 612–632. [Bibliográfia]

Krajcsevsky Gizella: Sárvár bibliográfiája. 32 p. A Vasi Sz melléklete.

Lengyel Dénes: A Petőfi Irodalmi Múzeum és az iskolák. Mtanítás 236–237.

Lizancé, Petro: Az Ungvári Állami Egyetem magyar tanszékének tudományos munkásságáról. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 31–33.

Loránd Imre: Klasszikusok ébresztése és az olvasóközönség. Jkor 961–967.

Mauková, Felicitas: Prešovské kolégium v slovenských dejinách. SlovLit 621–624.

Nagy Péter: A magyar irodalom helye a nagyvilágban. Nagyv 1225–1230.

Németh G. Béla: Tanulmánykötetek és folyóiratok. Kr 2. sz. 33–36.

Ortutay Gyula: Az Osztályvezetőség beszámolója. MTA I. OK 314–325. [Liget Lajos, Tamás Lajos, Lakó György, Borzák István, Bárczi Géza, Szabolcs Miklós, Barta János, Kőpeczi Béla, Kardos Tibor, Hadrovics László hozzájárulásai és Ortutay Gyula zárásával: 325–337.]

Pálmál Kálmán: Jegyzetek a Magyar Irodalomtörténeti Társaság veszprémi és sárospataki vándorgyűléséről. Mtanítás 133–136.

Pomogáts Béla: Magyar irodalom Romániában. Ktáros 740–744.

(P. S.): Az 1967. évi magyar filozófiai irodalom bibliográfiája. MFilSz 1128–1129.

- Rigó László: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság sárospataki vándorgyűléséről. ItK 396—399.
- Rigó László: Az Irodalomtörténeti Intézet vitaulése az irodalomtörténeti korszakokról. ItK 495—497.
- Szabály Ferenc: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlése Nyíregyházán. Mtanítás 280—282.
- Sziklay László: A szláv irodalmak és azok értelmezése a többi irodalomban. Hel 285—287.
- Trágárság és irodalom. Nagv 124—131, 282—288, 441—448, 597—609. [Veres Péter, Gáldi László, Abody Béla, Ungvári Tamás, Benedek Marcell, Devecseri Gábor, Komlós Aladár, Nagy Péter, Bán Imre, Margócsy József, Kemény Dezső, Kordos László, Illyés Gyula, Szentkuthy Miklós, Bertha Bulcsu stb. hozzászólásával]
- Vajda György Mihály: Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története. Hel 258—274. és Korunk 318—322.
- Vajda György Mihály: European Literature and its History. HNQu No. 30. 145—149.
- Vajda György Mihály: Szovjet—magyar szimpózium a világirodalomtörténet néhány módszertani kérdéséről. Hel 579—582.

- Vargyas Lajos: Mit kap az olvasó a Magyar Valóság verseiben? Kort 1641—1649. [Vita Csanádi Imre antológiájáról]
- Vasadi Péter: Trágárság és irodalom. Vig 710—712.
- Weber Antal: A Dózsa-ábrázolás hagyománya és időszerűsége. Kr 12. sz. 3—8.
- V. Windisch Éva: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. (1965. júl. 1.—december 31.). Száz 417—549.
- Wintermantel István: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság nyíregyházi vándorgyűléséről. ItK 728—730.
- [—]: Az „Akzente” magyar számáról. Nagyv 158.
- [—]: Az I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának tevékenysége. MTA I. OK 299—313. [Az 1968. évi közgyűlés anyaga]
- [—]: Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1965 et dans la première moitié de 1966. AHist 258—285.
- [—]: Indiai folyóirat a magyar irodalomról. Nagyv 317.
- [—]: Magyar írók külföldön. Nagyv 479, 1758

II.

(Régi magyar irodalom)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Angyal Endre: Adalékok Vas megye XVII—XVIII. századi irodalom- és művelődéstörténetéhez. Vas Sz 305—309.
- Békéfi Antal: Adatok Szombathely zenetörténetéhez. 1650—1849. Vas Sz 353—377, 485—506.
- Benczédi László: A haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korszakában. Száz 1357—1364.
- Benkő Lőránd: Adalékok a népi mulattatás terminológiájához. (A tréfától a mókáiig). FK 480—498.
- Blücher, Gebhard: Bestimmung der Auflagehöhe von Kronstädter Drucken des 16. Jahrhunderts mit Hilfe der Wasserzeichen. MKsz 343—350.
- Bogdán István: Papírkereskedelmünk a XVIII—XIX. században. LK 9—27.
- Borsa Gedeon: Kötéstáblából előkerült ismeretlen, XVI. századi bártai nyomtatványok. MKsz 196—200.
- Büky Béla: Zur Frage der Orthographie der ungarischen Wörter im Calepinus-Wörterbuch. (1585). ALingu 309—315.
- Csapodi Csaba: „Aegyptus Alexandrinus.” MKsz 263—265.
- Csapodi Csaba: Quando cesso l'attività della bottega di miniatura di re Mattia? AHistArt 223—233.
- Csapodi-Gárdonyi, Clara: Le tre figure storiche della Bibbia fiorentina. MKsz 31—34.
- Dán Róbert: The earliest printing of Hebrew text books in Buda. MKsz 35—41.
- Dankanits Ádám: Erasmus erdélyi olvasói. NyItudK 1967. 125—131.
- Domokos Pál Péter: Torkos József és az „oroszosági magyarok.” NyK 387—391.
- Eckhardt Sándor: Erős, mint Esztergom vára. MNY 208—209.
- Esze Tamás: The Beginnings of the Hungarian Reformed Church. NHQu No. 30. 127—135.
- Fábián István: Szépirodalmi strófászerkezete és egyes stílusjegyei. FK 525—532.
- Falvy Zoltán: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik. Bp. 170 p.
- Fazakas József: A XVII. századi erdélyi országyűlési törvények nyomdai meghatározása. MKsz 201—209.
- Gerézdi Rabán: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben, 267—274.
- Gerézdi Rabán: A László-ének. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben, 153—164.
- Gerézdi Rabán: A Iator-ének. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben, 437—447. [Balassa János éneke solymosckájáról]

- Gerézdi Rabán: Aldus Manutius magyar barátai. — Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben, 204—266.
- Gerézdi Rabán: A magyar humanizmus elvi kérdései. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben, 68—74.
- Gerézdi Rabán: A virágének. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben, 448—484.
- Gerézdi Rabán: Egy magyar humanizmustörténet margójára. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben, 165—203. [Vita Kardos Tiborral]
- Gerézdi Rabán: Erasmus és az erdélyi unitáriusok. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben, 355—371.
- Gerézdi Rabán: Irodalmi nyelvünk kialakulásáról. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben, 310—330.
- Gerézdi Rabán: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 534 p. [Tanulmánykötet]
- Gregor Ferenc: A Besztercei Szójegyzék szlovák elemei? MNY 496—501.
- Györfly György: Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt. LK 3—8. [Egy 1055-re datált hamis oklevél vizsgálata]
- Gyenis Vilmos: Késő-barokk és népies irodalom. (XVIII. századi protestáns víziók). ItK 1—24.
- Herepei János: Vidéki könyvkötők a XVII. sz. folyamán. MKsz 51—54.
- Horváth Lóránt: Ungarn betreffende alte deutsche Drucke der Budapester Universitätsbibliothek. EK Évk IV. (Bp.) 203—273.
- Jakó Zsigmond: Filigrane transilvanene din secolul al XVI-lea. StudUnivB—B S. Hist. fasc. 1. (Cluj) 3—19.
- Kalmár Lajos: Egy „árulkodó” kódex-díszítés. Valóság és világi öröm a Kálmáncsehi Breviárium lapjain. Vil 298—300.
- Kilián István: Latin nyelvű pásztorjáték a XVIII. század elejéről. AntTan 304—320. [bevezető, latin szöveg, jegyzetek]
- Klanczay Tibor: Stoicisme et maniérisme. RevLittComp No. 4. 515—531.
- Klinda Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ösnyomtatványai. Szabó Ervin Kt Évk XIII. (Bp.) 121—136. [mellékletekkel]
- Kocziány László: Iskolajátékok Marosvásárhelyen az 1740-es években. NyItudK 1967. 334—335.
- Sz. Koroknay Éva: A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai. MűvtÉrt 1—17.
- Kovács Ferenc: Die Ausbildung der ungarischen juristischen Terminologie. Slavica VIII. (Debrecen) 129—133.

- V. Kovács Sándor: Bánfi Florio középkori kutatásai. ItK 269—271. [Megíratlan eredmények a Margit-legendáról]
- V. Kovács Sándor: Egy latin verses Czobor-album. MKSz 89—91.
- Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. AHist-LitHung VIII. (Szeged) 45—51.
- Kristó Gyula: Anjou-kori krónikáink. Száz 457—504.
- László Gyula: Le reliquaire en forme de buste de Saint Ladislas a Győr. AArch 313—342.
- Loszev, A. F.: A művészeti kánonok mint stílus-probléma. MFHSz 542—578. [A XVI. sz. végéig]
- Mályusz Elemér: Les problèmes des sources de l'histoire médiévale hongroise (Publication des chartes médiévales). AHist 179—197.
- Mezey László: Der Literat und seine Literatur. ALitt 29—46.
- Mezey László: A „sajtár-deák.” FK 521—524.
- Míchalchová—Česnáková, Milena: Dramatizácia tvorba slovenských exulantov v druhej polovici 17. a na začiatku 18. storočia. Slovit 332—359.
- Mollay Károly: Többnyelvűség a középkori Sopronban. Soprsz 37—58, 130—150. [Folytatás az előző évről]
- Nemeskürty István: Horváth Markó dicsérete, avagy az illúziók nélküli hazafiságról. Kr 5. sz. 45—49.
- Pajkossy Györgyné: Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig. EKÉvk IV. (Bp.) 63—88.
- Pálvölgyi Endre: Az Egyetemi Könyvtár 17—18. századi katalógusai. EK Évk IV. (Bp.) 25—62.
- Papp László: Magyar nyelvemlékek a brünni levéltárban. MNY 354—355.
- Passuth László: The Six-Hundredth Anniversary of the Founding of Hungary's First University. NHQu No. 111—113.
- Püspöki Nagy Péter: A felső-szemerédi rováslelék. ISz 731—741. [1482-ből]
- Rakos József: A magyar könyvművészet hagyományai. INyK 1. sz. 185—194.
- Rózsza Zoltán: A szatíra fogalmának átalakulása és fellendülésének feltételei a középkorban. FK 385—395.
- Salánki József: Mit tud Blaeu hazánkról? Déri MűzÉvk (Debrecen) 247—267. [Joan Blaeu holland nyomdászról]
- Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673—1705). MKsz 1—12.
- Soltész, Elisabeth: Zur Herkunft des Corvin-Graduals und zur Ikonographie seiner Miniaturen. MKsz 334—342.
- Soltész Zoltánné: A londoni középkori magyar művészeti kiállításon bemutatott kódexek. MKsz 216—218.
- Szabó Flóris: A Pray-kódex egy helyének megjelése. ItK 65—66.
- Szabó Mihály: Humanista világi Etika Mátyás és Beatrix udvarában. FK 461—470.
- Szabolcsi Bence: A reneszánsz tánczenéjének problémáiból. FK 533—535.
- Székely György: Az itáliai reformáció és Közép-Európa. FK 499—512.
- Szigei Agnes: A propos de quelques sources des compositions de la Chronique Enluminée. AHist Art 177—214.
- Sziklav László: Zum Projekt einer Geschichte der osteuropäischen Literaturen im Zeitalter der Renaissance und der Aufklärung. — Az Aktuelle Probleme der vergleichenden Literaturforschung (Berlin) c. kötetben. 83—88.
- Sziklav László: Varjas Béla: Tanulmánykötetek a kelet-európai reneszánsz és felvilágosodásról. ItK 607—608.
- Szűcs Jenő: A nemzeti ideológia középkori historikuma. Vság 6. sz. 37—49., 7. sz. 49—66.
- Tarnóc Márton: Magyar Poesis. Szépirodalmunk a XVII. században. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása (1968. február 17—június 30.) ItK 499—500.
- Urbán László: Hol és mikor létesült az első hazai magyar nyelvű nyomda? Vasi Sz 95—105.
- Vajay Szabolcs: A magyar Roland-ének nyomában. ItK 333—337.
- R. Várkonyi Agnes: The impact of scientific thinking on Hungarian about the middle of the 19th century. AHist 1—20.
- Vértesy Miklós: Patachichi Ádám ösnyomtatvány-gyűjteménye. MKsz 54—61.
- Vizkelety András: Eine deutsche Fassung der Stephanslegende aus dem Jahre 1471. MKsz 129—145.
- Waldapfel József: Le rôle de l'Université de Cracovie dans la civilisation hongroise. — A travers siècles et frontières c. kötetben 7—26.
- Waldapfel József: „Maitre Simon.” — A travers siècles et frontières c. kötetben. 42—51.
- Waldapfel József: Une prophétie talmudique et la conception de l'histoire chez les réformateurs. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 52—70.

SZEMÉLYI RÉSZ

Apácai Cseré János

Dán Róbert: A héber nyelvismerete. ItK 338—339.

Apáti Ferenc

Eperjesi István: A. F. Cantilenája. FK 513—520.

Balassi Bálint

Áfra János: B. B. szidalmazó szavairól. ItK 66—67.

Gerézdí Rabán: B. B. (Rövid élet- és jellemrajz). —

A Janus Pannoniustól B. B.-ig c. kötetben. 485—510.

Gerézdí Rabán: B. B. utóélete. ItK 401—410.

Eckhardt Sándor: Megjegyzés B. B. szidalmazó szavaihoz. ItK 210.

Komlövöski Tibor: A B.-vers jellegéhez. ItK 633—643.

V. Kovács Sándor: Egy Vergilius-reminiscencia B.-nál. ItK 338.

Spáczay Hedvig: Újabb adatok az egri vitézek és

Losonczy Anna közötti viszályhoz. HK 341—363.

Szuromi Lajos: B.: Borivóknak való. StudLitt VI.

(Debrecen) 3—13. [elemzés]

Waldapfel József: La poésie de B. B. et la littérature

contemporaine italienne. — A travers siècles et

frontières c. kötetben. 119—153.

Bél Mátyás

Mészáros István: B. M. Kőzn 42—43. [Előző Cella-

rus latin nyelvtanához. Fordítás]

Bethlen Gábor

Benkő András: Besztercei muzsikusa a gyulafehérvári

udvarban. Korunk 1704—1705. [Bethlen Gábor

három kiadatlan levele]

Bornemisza Péter

Scheiber Sándor: B. forrásaihoz az Ördögi Kísértetek-

ben. FK 185.

Comenius, Amos Ján

Komlövöski Tibor: Kafkas Schloss und das Fortuna-

Schloss des C. ALitt 83—93.

Cseréi Mihály

Kiss Ferenc: Egy emlékirat ismeretlen másolata.

Korunk 160.

Dávid Ferenc

Bodor András: Újabb adatok egy négyszáz éves per-

ről. Korunk 1208—1216.

Dernschwam János

Hermann Zsuzsanna: Hans D. könyvei között. EK

Évk IV. (Bp.) 167—177.

Faludi Ferenc

Tarnai Andor: F. Constantinus drámájának program-

ja. ItK 563—566.

Gellért (püspök)

Szegfű László: Eretnökség és tirannizmus. ItK 501—

516.

Georgievics Bertalan

Németh Gyula: Die türkische Sprache des B. G.

ALingu 263—271.

- Gergel Albert**
 Devecseri Gábor: Árglirus és Odüsszeusz. *ÖK* 308–338.
- Gyöngyösi István**
 Agárdi Péter: Gy. I. és a középnemesi rendiség. *ItK* 125–152.
- Heltai Gáspár**
 Waldapfel József: La prose de G. H. et la littérature mondiale. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 71–118.
- Janus Pannonius**
 Gerézdí Rabán: Egy költői hírnév története. — A J. P.-tól Balassi Bálintig c. kötetben. 48–67.
 Gerézdí Rabán: J. P.—A J.P.-tól Balassi Bálintig c. kötetben. 7–39.
 Gerézdí Rabán: J. P. horvátul. — A J. P.-tól Balassi Bálintig c. kötetben. 40–47.
 Juhász László: J. P. epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához. *FK* 146–185.
 Petrovich Ede: Az egyetemalapító Vilmos pécsi püspök és J. P. sírhelye. Baranya Megyei Levéltár *Évk* 161–176.
- Kaposi Sámuel**
 Herepei János: További bizonyították a „Tótfalusi Kis Miklós temetése” című cikkhez. *MKsz* 188–190.
- Kassai Dávid Zsigmond**
 Szabó György: *K. D. Zs. NyItudK* 41–53.
- Komjáthy Benedek**
 Gerézdí Rabán: Az erasmista K. B. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben. 331–346.
- Körmendi Ábel**
 V. Kovács Sándor: Egy latin verses Czobor-album. *MKsz* 89–91.
- Madách Gáspár**
 Varga Imre: Tallózások M. G. körül. *ItK* 67–74.
- Macarius József**
 Ritoók, Ágnes: Ein ungarischer Schüler Melanchton: Josephus M. AClassica IV. (Debrecen) 107–117.
- Mossóczi-Institoris Mihály**
 Angyal Endre: A magyar rimes-időmértékes verselés történetéhez. *ItK* 676–677.
- Nagyszombati Márton**
 Gerézdí Rabán: A „régí dicsőség” Jagello-kori énekes. (N. M.). — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben. 275–309.
- Oláh Miklós**
 Fíru, I. S.—Albu, Corneliu: bevezető tanulmány az Úmanistul Nicolaus O. (Nicolale Românul). [București, 278 p.] c. kötethez. 11–111.
 Jakó Zsigmond: A művészetpártoló. *Korunk* 200–204.
- P. mester**
 Karsai Géza: Az Anonymus-kódex első levele. (Kutatási beszámoló). *MKsz* 42–51.
- Paleologus Jakab**
 Bodor András: P. J. tanítása a türelmességről. *Korunk* 1057–1064. [Fordításrészlet a Catechesis Christiana-ból, 1060–1064.]
- Pápai Páriz Ferenc**
 Tarnai Andor: Pax aulae. *ItK* 273–283.
- Pázmány Péter**
 Jenel Ferenc: Javaslat P. Imádságos könyvének kiadására. *MKsz* 91–92.
- Pesti Gábor**
 Kubinyi András: P. G. családi összeköttetései. *ItK* 81–86.
 Waldapfel József: Le premier Ésope hongrois. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 27–41.
- Pethő János**
 Kovács József László: P. J. levele Szigetvár és Gyula eleséséről, 1566-ból. *SoprSz* 275–276.
- Ráday Gedeon**
 Molnár József: A péceli R. G.-emlékkiállításról. *ItK* 608–609.
 Somkúti Gabriella: R.-kiállítás Pécelen. *MKsz* 218–219.
 Somkúti Gabriella: R. G. bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel 1730–1802). *MKsz* 147–170.
- Sylvester János**
 Gerézdí Rabán: Új monográfia S. J.-ről. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben. 347–354.
- Széchényi Pál**
 Donáth Reglina: Egy magyar főúr tervezete az ország rendezésére a török hódoltság után. *EK Évk* IV. (Bp.) 291–306. [Az államelméleti munka szerzője talán Sz. P.]
- Székely István**
 Gerézdí Rabán: A Mátyás-vers. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben. 418–436.
 Gerézdí Rabán: Az első magyar világkrónika. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben. 372–417.
- Szepli Csombor Márton**
 Kovács Sándor Iván: Sz. Cs. M. — bevezető tanulmány a Sz. Cs. M. Összes Művei (Bp. 663 p.) c. kötethez. 7–112.
 Zsoldos Jenő: Szószemélyvények Sz. Cs. M. útleírásából. *MNyr* 340–346.
- Thordai János**
 Varga Imre: T. J. zsoldjainak forrásáról és manierizmusáról. *ItK* 541–554.
- Thuróczy János**
 Gerézdí Rabán: T. J. „Magyar Krónikája” magyar fordításban. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben. 143–152.
- Tinódi Sebestyén**
 Snodgrass, W. D.: In Praise of Wine. *NHQu* No. 31. 162–163. [A Sok-féle részögről három verszaka angol fordításban, kottával.]
- Taurinus István**
 V. Kovács Sándor: T. görög műveltsége. *AntTan* 87–90.
- M. Tótfalusi Kiss Mikós**
 Tolnai Gábor: T. K. M. világhíre. *FK* 563–575. [Két latin levelével, magyar fordításban]
- Ujfalvi Imre**
 Keserű Bálint: U. I. és a magyar későreneszánsz. *AHist.LitHfűng* VIII. (Szeged) 3–16.
- Váradai János**
 Bánfi Florio: Joannes Pannonius—Giovanni Unghero: V. J. *ItK* 194–200.
- Váradai Péter**
 Gerézdí Rabán: A levélfűró V. P. — A Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c. kötetben. 75–142.
- Veresmarthy Ipoly**
 Petrovich Ede: V. I. pécsi kódexe. *ItK* 672–676.

Vitéz János

Nagy Zoltán: A Nap diadala a Mátyás Kálvária talapzatán. FK 436–460. [Főleg V. J.-ről.]

Wathay Ferenc

Benda Kálmán: Adalékok W. F. életéhez. ItK 211–213.
Schéda Mária: A négyszáz éves W. F. ItK 730. [Emlékiállítás]

Zrínyi Miklós

Angyal Endre: Horvát és cseh Z.-adalékok. ItK 497–499.
Csonkás Mihály: A költő Z.-nek egy ifjúkori barátja. ItK 429–432.
Jenei Ferenc: Ismeretlen Z.-leveli Z.-Újvárról. ItK 691–692.
Trencsényi-Waldapfel Imre: A török ifjú éneke a Szigeti Veszedelemben. FK 548–562.

III.**(Felvilágosodás és reformkor)****ÁLTALÁNOS RÉSZ**

Békefi Antal: Adatok Szombathely zenetörténetéhez. 1650–1849. Vasi Sz 353–377, 485–506.
Bogdán István: Papírellátásunk és papirkereskedelmünk a XVIII–XIX. században. LK 9–27.
Borszák István: Az Aeneis világvi seregszemléjének utókorához. ItK 432–437.
Borszák István: Fortleben-Studien. I. Zum Fortleben von Vergils Heldenschau (Aen. B. VI.). AClassica IV. (Debrecen) 93–100.
Csatka Endre: Új adatok a soproni hivatásos színház megindulásának történetéhez a 18. században. SoprSz 178–180.
Dankanits Ádám: Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók. NyItudK 99–103.
T. Erdélyi Ilona: A Regélő–Honművész történetéhez. ItK 457–458.
Fabó Irma: „Beszéd... a forradalom kitörésekor” egy 1848 márciusi röplapon. MKsz 73–76.
Fenyő István: A lipcsei Grenzboten és a reformkori Magyarországnak. — A Két évtized c. kötetben. 203–256.
Fenyő István: A polgárosodás eszmévilága útirajzaikban 1848 előtt. — A Két évtized c. kötetben. 109–129.
Fenyő István: Az orosz irodalom fogadtatása a reformkor magyar hírlapirodalmában. — A Két évtized c. kötetben. 26–79.
Fenyő István: Korai szocialista eszmék jelentkezése a reformkori magyar sajtóban. — A Két évtized c. kötetben. 168–187.
Fenyő István: Reformkori irodalmunk orosz szemmel. — A Két évtized c. kötetben. 80–84.
Fried István: Die Rezeption der Königinhofer Handschrift im 19. Jahrhundert in Ungarn. StudSlav 141–156.
Horváth Károly: Die deutsche Literatur und die ungarische Frühromantik. ALitt 47–62.
Horváth Károly: A klasszikából a romantikába. Bp. 464 p.
Horváth Károly: A magyar felvilágosult klasszicista dráma helye a műfaj kelet-európai fejlődésében. AHist Litt Hung VIII. (Szeged) 17–26.
Kemény G. Gábor: Pest nemzetiségi lapjai 1848–49-ben. Budapest 5. sz. 42–43.
Kókay György: A pozsonyi újságenczúra II. József korában. MKsz 13–30.
Kovács Magda: A külföldi lapok Magyarországon. (Néhány cenzurái eset tükrében 1845–1848 között). MKsz 360–362.
H. Lányi Piroska: Írói összejövetelek Pest-Budán. Budapest 5. sz. 22–23.
Lengyel Imre: Az Alföldi Hírlap 1849-ben. Déri MűzÉvk (Debrecen) 319–342.
Lukácsy Sándor: A francia forradalom történetírása és a magyar értelmiség. (1810–1849). Vszág 6. sz. 17–24.
Meszlényi Antal: A magyar katolikus hierarchia reformtörékvései a reformkorszakban. Vig 217–223.
Némédi Lajos: Az 1780-as évek vége irodalmunkban. StudLitt VI. (Debrecen) 15–44.
Nizsalovszki Endre: Reformkori kritikai irodalmunkhoz. MKsz 357–359.
Pándi Pál: „Kísértetjárás” a magyar irodalomban (1830–1848.) MTA I. OK 211–249.

Pražák, Richard: Josef Dobrovsky magyar kapcsolatairól. FK 195–207.
Sziklay László: Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südeuropäischer Kulturen in Ofen-Pest zu Beginn des 19. Jahrhunderts. — Die Stadt im Südeuropa (München) c. kötetben. 113–127.
Sziklay László: Zum Projekt einer Geschichte der osteuropäischen Literaturen im Zeitalter der Renaissance und der Aufklärung. — Aktuelle Probleme der vergleichenden Literaturforschung. (Berlin) c. kötetben. 83–88.
Sziklay László–Varjas Béla: Tanulmánykötetek a kelet-európai reneszánsz- és felvilágosodásról. ItK 607–608.
Szilágyi Béla: Kapcsolatunk az első színházi törekvésekkel, az úttörő magyar színjátszókkal. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 68–71.
Tonk, Alexandru: Formarea intelectualității române din Transilvania și liceul piaristilor din Cluj. StudUnivB–B S. Hist fasc. 1. (Cluj) 45–58.
Tóth András: Egyetemünk berendezkedése Budán. (1777–1784.) EK Évk IV. (Bp.) 89–114.
Urbán Aladár: Az 1848-as sajtó történetéhez. Okmányok és adatok. ItK 221–231.
Vita Zsigmond: A nagyenyedi iskolai színjátszás és a Próba című zsebkönyv. IgSzó I. 124–130.

SZEMÉLYI RÉSZ**Aranka György**

Rohonyi Zoltán: A Gy. levelezésének irodalmi vonatkozásai. NyItudK 1967. 297–305.

Bajza József

Fenyő István: Reformkori klasszikusok új értelmezésben. — A Két évtized c. kötetben. 7–22.

Balog István

Wadapfel József: Un drame hongrois sur la libération de Belgrade. (I. B. et J. Vouitch). — A travers siecles et frontieres c. kötetben. 209–234.

Batsányi János

Hógye István: B. J.-t köröztető levél 1810-ből. ItK 456–457.

Benkő József

Jancsó Elemér: B. J. ismeretlen levelei. NyItudK 130–134.

Berzsenyi Dániel

Fenyő István: Vargha Balázs B.-monográfiája. — A Két évtized c. kötetben. 23–25.
Merényi Oszkár: Adalékok B. D. életének és műveinek történetéhez. Vasi Sz 292–304, 465–475, 623–625.

Bessenyei György

Kókay György: B. Der Mann ohne Vorurtheil című műve magyarországi másolatának provenienciájához. ItK 350–351.

Böllöni Farkas Sándor

Gál István: A Transilvanian Unitarian Overseas. NHQu No. 32. 186–192.

Oál István: B. F. S. az amerikai radikális demokráciát közzét. Korunk 760–763.

Csokonai Vitéz Mihály

Bán Imre: Cs. síremlékének sorsa. Alf 11. sz. 95–96.

Waldapfel József: M. Cs., poète des lumières. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 187–208.

Dugonics András

Bálint Sándor: Az Etelka és Máriaradna. Vig 812–815.

[Kovács Sándor Iván] (KSI): D. A. ünneplése Szegeden. Ttáj 639–640. [vö. Ttáj 877.]

Mocsár Gábor: D. szobra körül. Ttáj 634–638.

Szathmári István: D. A. nyelvéről és stílusáról. MNy 257–262.

Szauder József: D. A. Ttáj 626–627.

Édes Gergely

Katsányi Sándor: É. G. dunántúli évei. Életünk 2. sz. 116–121.

Eötvös József

Antall József: 100 esztendő a népiszkolai törvény. E. J. és az 1868. évi népiszkolai törvény országgyűlési vitája. MPed 414–433.

Bényei Miklós: E. J. ismeretlen kéziratos feljegyzés. ItK 462–467.

Fenyő István: A marxista E.-kutatás új eredményei. Kr 2. sz. 48–54. és a Két évtized c. kötetben. 188–202.

Fenyő István: E. J. a magyar jobbság nyomoráról. — A Két évtized c. kötetben. 148–167.

Gyergyal Albert: A falu jegyzője. — A Nyugat árnévkönyve c. kötetben. 367–376.

László János: E. J. két levele. ItK 568–571.

Erdélyi János

Balassa Iván: E. J. 1814–1868. BorsSz 1. sz. 65–70.

Czine Mihály: E. J. emlékezete. ISz 339–343.

Fenyő István: E. J. levelezése. — A Két évtized c. kötetben. 142–147.

Wéber Antal: E. J. irodalomszemlélete. ItK 411–419.

Fejér György

Kumorovitz L. Bernát: F. Gy. „felfedezi” az Aranybulla „eredeti” példányát. MKsz 65–70.

Fessler Ignác Aurél

Fenyő István: F. Oroszországban. — A Két évtized c. kötetben. 85–90.

Garay János

Scheiber Sándor: Arany János és Tompa Mihály levelei G. J. költeményeinek kiadása tárgyában. StudLitt VI. (Debrecen) 93–96.

Greguss Ágost

Pándi Pál: G. Á. és az isten. VII 102–104.

Gvadányi József

Péntek János: Román eredetű elemek G. munkái-ban. NyitudoK 1967. 13–23.

Hatvani István

Bajkó Máttyás: H. I. (1718–1786.) MPed 434–436.

Horváth Mihály

Fenyő István: A demokrácia történetirója. H. M. reformkori pályakezdéséhez. ItK 153–172.

Kármán József

Waldapfel József: Le sentimentalisme et le maître de la prose hongroise du 18^e siècle. J. K. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 154–186.

Katona József

Bessenyei Ferenc: Bánkról gondolkodom. Színház 1. sz. 25–35.

Orosz László: Napirenden: K. J. összes műveinek kritikai kiadása. Ttáj 947–949.

Waldapfel József: J. K. et la philosophie. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 268–303.

Waldapfel József: Les premiers drames historiques de l'auteur du Bánk bán. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 235–267.

Kazay Gábor

Bezenyi Béláné: Egy deista köznemes a reformkorban. EK Évk IV. (Bp.) 307–318.

Kazinczy Ferenc

Futaky István: K. — Rummy és a Göttingai Tudós Társaság. ItK 218–221.

Kovács Győző: Polgári ízlés K. nyelveművelő törekvéseiben. ISz 762–766.

Kisfaludy Károly

Fenyő István: Reformkori klasszikusok új értelmezésben. — A Két évtized c. kötetben. 7–22.

Kölcsey Ferenc

Kovács Magda: K. politikai beszédeinek cenzúrázása. MKsz 71–73.

Molnár József: A 130 éve meghalt K. F.-ről. Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 51–62.

Szauder József: K. Vanitatum vanitas-a. Alf 10. sz. 49–57.

Szauder József bevezető tanulmánya a K. F. kiadatlan írásai. 1809–1811. (Bp. 507 p.) c. kötethez. 5–27.

Köteles Sámuel

Hajós József: K. S. Etikája 150 éves. Korunk 144–147.

Laszkalner Antal

Bényei Miklós: Értekezés a könyvolvasásról — 1832-ben. Ktáros 493–495.

Martínovics Ignác

Lőkös István: Alexovics Vazul Verseghegyről és a M.-perről. ItK 213–218.

Sándor Pál: M. I. filozófiája. Vság 4. sz. 12–25.

Matisz Pál

Fenyő István: Egy ismeretlen Dózsa-vers. — A Két évtized c. kötetben. 136–141.

Mészáros Ignác

May István: M. I. dalbetéjeiről. ItK 437–442.

Pálóczi Horváth Ádám

Péterfy Ida: P. H. Á. emlékezete Gőcsejben. Látóhatár 377–384.

Petőfi Sándor

Balla László: Az apostol ukrán fordítása. ISz 279–280. [Skrobiniec Juri] fordításáról]

Dávid Gyula: Szentől szembe Petőfivel. Korunk 923–926.

Dersi Tamás: Kun Béla P.-ről és Aranyról. Kort 558–564.

Dienes András: A fiatal P. Bp. 352 p.

Egri Péter: Some Modern Tendencies in Twentieth Century Hungarian Poetry, Painting and Music. ALitt 129–163.

Juhász Péter: Les traits socialistes du démocrate révolutionnaire de Botov et de P. ALitt 265–279.

Kazimir Károly: P. a Körszínházban. Bp. 159 p.

Kovács Magda: P. versei és a cenzúra. ItK 200–203.

T. Lovas Rózsa: Látom kelet legzadagabb virányit. — Exotikus illat. MNy 434–436. [P. és Baude-laire összehasonlítása]

Lukácsy Sándor: „és piros zászlókkal”, Kr 1. sz. 10–22. [Az első rész: Kr 1967. 11. sz. 5–16.]

Martinkó András: Az első P.-verskézirat kalandos és szomorú története. ItK 458–462.

Pándi Pál: A költő és az emberiség. VII 514–522. [P. útja a Felhőciklus után]

Pándi Pál: Időélmény és hazaszemlélet. UI 12. sz. 91–102.
 Pándi Pál: Változások. Jegyzetek P. egyik pályaszakaszáról. Kort 960–974.
 Scheiber Sándor: P. cigányadomájának forrása. Ethn 112–113.
 H. Törő Györgyi: „Igy élt P.” – de él-e ma? Ttáj 197–199.
 Vargha Balázs: Irodalmi városképek. 2. P. Pestje. Budapest 1. sz. 30–31., 3. sz. 34–35., 4. sz. 40–41.

Rumy Károly György

Futaky István: Kazinczy, R. és a Göttingai Tudós Társaság. ItK 218–221.

Schedius Lajos

Mészáros István: Sch. L. Köz 202–203. [Fordítás a Systema c. műből]

Szacsay Sándor

Dezsényi Béla: Sz. S. utolsó évei. MKsz 351–356.

Széchenyi István

Szilágyi Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor és Sz. I. MNY 70–72.

Szemere Bertalan

Katona Jenő: Marx Károly és Sz. B. Ktáros 225–226.

Táncsics Mihály

Antall József: Adatok T. M. szemtműtétéhez. OrvtK 44. sz. 127–131.

Teleki Sándor

Váradt-Sternberg János: Gercen és T. S. FK 217–220.

Teslér László

Taxner Ernő: T. L.-ről. ItK 74–76.

Tompa Mihály

Dávid Gyula: T. M. népiessége. IgSzó II. 111–115.
 Németh G. Béla: T. M. emlékezetére. Nagyv 1432.

Schreiber Sándor: Arany János és T. M. levelei Garay János költeményeinek kiadása tárgyában. StudLitt VI. (Debrecen) 93–96.
 Szeghalmi Elemér: T. M. mai szemmel. Vig 444–448.
 Turczal Lajos: T. M. emlékezete. ISz 615–620.

Verseygy Ferenc

Benda Kálmán: Még egyszer V. Marseillaise fordításáról. ItK 677–679.
 Lőkös István: Alexovics Vazul V.-ről és a Martinovics-perrel. ItK 213–218.

Vitkovics Mihály

Lőkös István: V. M. a magyar könyvek terjesztéséről. Ktáros 212–214.

Vörösmarty Mihály

Borbáth Andor: V. M. és a magyar orvosi nyelv. Korunk 683–685.
 Halitsch Gyula: V.: „haloványan hófehér szobornál... áll.” MNYr 307–309. [Ehhez Tompa József megjegyzése: 309–310.]
 Fehér Géza: Ha valaki híven tüzesen szeret. V. ismeretlen költeményvázlata, 1837–38-ból. ItK 567–568.
 Fried István: A V.-levelek néhány soproni vonatkozása. Soprsz 263–264.
 Fried István: V. M. és a Tudományos Gyűjtemény. ItK 644–658.
 Santarcangel, Paolo: Sogno, Nottò e Nulla nella poesia di M. V. Rivista di letteratura moderne e comparate. 35–60. [Bibliográfiával]
 Waldapfel József: Le grand poète hongrois du romantisme, M. V. – A travers siècles et frontières c. kötetben. 304–327.

Zavirasz György

Füves Ödön: Fejezetek a pesti Z.-könyvtár történetéből. MKsz 61–64.
 Füves Ödön: Z. Gy. végrendelete. AntTan 90–93.

IV.

(A XIX. század irodalma)

ALTALÁNOS RÉSZ

Antonescu, Georgeta: Societatea de diletanți „Progresul” și mișcarea teatrală la Făgăraș între 1876–1914. StudUnivB–B S. Phil. fasc. 1. (Cluj) 123–132.
 Balázs Mihály: A Néptanítók Lapja indulása. Köz 101–103, 147–150.
 Gál István: Az Apponyi-gyűjtemény londoni kezdetei. MKsz 362–365.
 Glatz Ferenc: Szerkesztőségű munka az induló Századoknál. Száz 665–687.
 Halász Zoltán: Jókai nyomdaja. Budapest 6. sz. 8–11. [Athenaeum]
 Incze Miklós: A száz esztendő Századok. Száz 1174–1176.
 Jancsó Elemér: A kolozsvári Magyar Színház múltját illető színház történeti kutatások. NyItudK 5–13.
 Kondor Imre: A hét nyelvű Néptanítók Lapja. Köz 518–519.
 Kuntár Lajos: A száz éves vasi sajtó Életünk 1. sz. 109–121.
 H. Lakatos Éva: Budapesti nyomdák a XIX. században. MKsz 100–101.
 Mátrai László: Az 1867-es kiegészítés kulturális problémái. MTA II. OK 215–226.
 Németh G. Béla: A polgári realizmus kritikai kezdeményezései. ItK 284–309.
 Popa Mircea: Ilarie Chendi és a magyar irodalom. NyItudK 91–98.
 Remete László: Írástudók és a párt. Budapest 11. sz. 12–13.

Rév Mária: Szaltikov-Scsedrin fogadtatása és értelmezése Magyarországon (1859–1945.) FK 112–123.
 Varga Irméné: Adalékok a Sopronban és Sopron megyében megjelent magyar nyelvű újságok történetéhez. Soprsz 155–160.
 Vértessy Miklós: Az Egyetemi Könyvtár a kapitalizmus kibontakozása korában. EK Évk IV. (Bp.) 115–164.
 Vigh Károly: Ismeretlen műfordító egy kolozsvári kalendáriumban. NyItudK 141–143. [Essatzky Constantin Petőfi és Vörösmarty-fordító]

SEMÉLYI RÉSZ

Arany János

Alexa Károly: A. és Madách. (A Madách-Ílra kronológiájához). ItK 443–445.
 Antal Árpád: A. J. ünnepére. NyItudK 1967. 197–200.
 Bordás László–Daniélisz Endre: A. J. korán elhunyt testvérei. NyItudK 1967. 289–295.
 Debreczeni István: A. J. hétköznapjai. Bp. 147 p.
 Dersi Tamás: Kun Béla Petőfiről és A.-ról. Kort 558–564.
 Dombi Erzsébet: Az Őszikék stílustörténeti helyéről. NyItudK 1967. 97–104.
 Kardos Tibor: A. Dante-ódájának keletkezéséhez. FK 49–74.
 Kovács József: Adatok A. J. Őszikéihez. StudLitt VI. (Debrecen) 105–108.

- Kovács József: Adatok „A walesi bárdok” keletkezéséhez. StudLitt VI. (Debrecen) 97—103.
- Scheiber Sándor: A. J. és Tompa Mihály levelei Garay János költeményeinek kiadása tárgyában. StudLitt VI. (Debrecen) 93—96.
- Scheiber Sándor: A. J. két levele. MTud 194—195.
- Scheiber Sándor: Az elveszett alkotmány egy helye. ItK 442—443.
- Benedek Aladár**
Érsekújváry Lajos: B. A. kézirata. Életünk 3. sz. 96—98.
- Brassai Sámuel**
Vágó Benőné: B. S. emlékezete. Kort 623—624.
- Chernel Kálmán**
Szövényi István: Képek a dualizmus kori Közégtörténetéből Ch. K. naplói alapján. Vas Sz 567—579.
- Csorba Géza**
H. Kohut Mária: Cs. G. (1849—1908). PárttK 3. sz. 199—208.
- Eötvös Károly**
Szalontay Mihály bevezetője E. K.: A nagy per (Bp. 443; 475 p.) c. kötethez.
- Gárdonyi Géza**
Kispéter András: Mindenkinék szeretni kell valakit. ItK 517—527.
- Székely László: Le roman historique au tournant du siècle. Sienkiewicz-Jirásek-G. StudSlav 371—384.
- Gozsdu Elek**
Engel Károly: G. E. irodalmi levelezéséből. NyItudK 1967. 152—156.
- Gyulai Pál**
Láng József: Gy. P. egy kiadatlan cikke. ItK 87—88.
- Rigó László: Gy. P. kiadatlan politikai cikke. ItK 365—371.
- Jókai Mór**
Lengyel Dénes: J. M. Bp. 202 p.
- Loránd Imre: J. és őt olvasó-nemzedéke. Jkor 525—532.
- Loránd Imre: Történelmi vagy „történelmi” regényeket írt-e J. P. Titáj 547—549.
- Mészáros Vince: Egy J.-regény hőse. Kort 1638—1641. [Martín Lajos, a repülés úttörője]
- Nagy Miklós: J. Bp. 375 p.
- Kemény Zsigmond**
Barta János: Vita K. Zs. korszerűségéről. Alf 3. sz. 89—92. [Barta János és Nagy Miklós véleményének ismertetése]
- Kiss József**
Komlóssy Ákos: K. J. és Juhász Gyula költészetének rokon vonásai. ItK 679—681.
- Krizsa János**
Vita Zsigmond: K. Z. levele Gáspár Jánosnak NyItudK 143.
- Madách Imre**
Alexa Károly: Arany és M. (A M.-lira kronológiájához). ItK 443—445.
- Bögel József: Egy klasszikus történelmi dráma újjászületése. Alf 10. sz. 73—76. [Csak végnapja]
- Dersli Tamás: M. felfedezése. UI 5. sz. 98—103.
- Ember Mária: Mózes. M. műve a Nemzeti Színházban. VII 172—174.
- Fekete Sándor: M. I. Mózese a Nemzeti Színházban. Kr 1. sz. 42—45.
- Kerényi Ferenc: M. I. ismeretlen levelei. ItK 232—235.
- Kozsca Sándor: M. I. javításai „Az ember tragédiája” első kiadásában. MKsz 366—373.
- Radó György: Az ember tragédiája a világ nyelvein. FK 75—112.
- Tertinszky Edit: „Az ember tragédiája” a mikrofon előtt. Kort 122—126.
- Waldapfel József: Gorki et M. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 360—393.
- Waldapfel József: M. et Fourier. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 330—359.
- Waldapfel József: M. et Rousseau. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 328—359.
- Mikszáth Kálmán**
Gyergyal Albert: Király István M.-ja. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 386—402.
- Scheiber Sándor: Tereferere. MNy 461.
- Mikszáth Kálmáné**
ifj. Horánszky Nándor: M. Kné ismeretlen levelei. ItK 692—693.
- Ösz János**
Könczel Ádám: Egy elrajzolt pályakép. IgSzó I. 271—275. [Vö. Faragó József, IgSzó 1967. évf. aug. szám]
- Pákh Albert**
Kondor Viktória: P. A. emlékei a Magyar Tudományos Akadémia birtokában. SoprSz 273—275.
- Petrík Géza**
V. Busa Margit: A „Magyarország bibliográfiája 1712—1860.” előfizetési felhívása. MKsz 80—81.
- Péterfy Jenő**
Veress Dániel: Akire az örvény visszánézett. IgSzó I. 136—140.
- Reviczky Gyula**
Máthé József: Ismeretlen R.-levél. IgSzó I. 130—132.
- Mezel József: A szimbolista élmény kialakulása (R. Gy.). Bp. 423 p.
- Id. Szinnyei József**
M. Kondor Viktória: Hogyan készült Id. Sz. J. „Magyar írók élete és munkái” c. műve? MKsz 171—187.
- Toldy Ferenc**
[Vértessy Miklós] V. M.: T. F. a könyvtárosi hivatásról. Ktáros 674.
- Török Gyula**
Farkas László: Írók, barátaim . . . T. Gy. Kort 1994—1995.
- Ficzay Dénes: Adafék T. Gy. életrajzához. ItK 554—555.
- Kozma Dezső: Az újra felfedezett T. Gy. NyItudK 1967. 113—120.
- Vajda Péter**
Fenyő István: Az agrárszövetkezeti gondolat első jelentkezése Magyarországon. — A Két évtized c. kötetben. 130—135.

ALTALÁNOS RÉSZ

- Bábl Tibor: Egy esztendő termése. ISz 67–71.
 Balogh Edgár: A „Korunk” eszmei kiforrása 1930–1933-ban. Nyitúdk 233–245.
 Balogh Edgár: Ifjú realistákról – öregben. Utunk Évk 76–79.
 Becsky Andor: Válasz és vallomás. Látóhatár 559–565. [Stúdió 1926–1927.]
 Benkő Ákos: Arcok és vallomások. Jkor 375–377. [Megjegyzések a sorozat köteteiről]
 Bertha Bulcsu: Írók, küzdelmek tizenkét év messzéből. Jkor 874–877.
 Bihari Mihály: Adalék a csehszlovákiai magyar sajtó történetéhez. ISz 358–360.
 Bodnár György: A komplex vizsgálat problémái a modern magyar irodalom kutatásában. MTA I. OK 79–86.
 Bojtár Endre: Az Irányzatok kérdése a két világháború közötti Kelet-európai lírában. MTA I. OK 86–90. [És franciául is:]
 Bojtár Endre: Le problème des tendances dans la poésie est-européenne entre les deux guerres. StudSlav 67–73.
 Borl Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története. Novi Sad, 286 p. [Részlet belőle: Híd 934–958.]
 Borl Imre: A legújabb magyar líráról. Híd 801–805.
 Borl Imre: Prolegomena egy vajdasági irodalomtörténethez. Híd 643–669.
 Bölcs István: Emlékiratok a Tanácsköztársaságról. Ktársó 611–612.
 Bölöni György: Friss szemmel. Bp. 776 p. [Válogatott írások]
 Böszörményi Nagy Ernő: Herczeg Ferencről, a Pogányokról és a sematizmusról. BorsSz 3. sz. 70–75.
 Csanda Sándor: A csehszlovákia magyar próza 1966 júliusától 1967 júliusáig. ISz 71–74.
 Csanda Sándor: Szintetikus vagy felemás jellegű irodalom? ISz 151–154. [A csehszlovákiai magyar irodalomról]
 Csatári Dániel: Élő hagyományok – élő nemzetköziség. Az észak-erdélyi népmozgalmak ébredése. (1943. január július). PártTK 3. sz. 37–77.
 Csorba Győző: A Sorsunk-tól a tíz éves Jelenkor-ig. Jkor 869–871.
 Darvas József: A népi írók útja. — Az író vizsgája c. kötetben. 119–124.
 Darvas József: Az író vizsgája. Bp. 539 p. [Válogatott írások]
 Darvas József: Gondolatok a szocialista irodalom feladatairól. — Az író vizsgája c. kötetben. 503–511.
 Darvas József: Tolla és szerszámmal. — Az író vizsgája c. kötetben. 145–151.
 Dénes Zsófia: Az emigráció kereszttalánál. Kort 453–455.
 Domokos Sámuel: Újabb adatok O. Goga magyar irodalmi kapcsolatairól. FK 237–240.
 Duda Gyula: Ami nincs a Szemlében. ISz 715–719. [Hogyan szerkesztik az ISz-t]
 Egrl Viktor: Az Irodalmi Szemle 10 esztendeje. ISz 705–709.
 Engel Károly: Az Erdélyi Irodalmi Társaság írományából. — Adalékok a romániai magyar irodalom történetéhez. — Nyitúdk 1967. 335–342.
 Erdős Sándor: Népi verselők Szabolcs-Szatmárban. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 45–55.
 Farkas László: Jó-e manapság fiatal költőnek lenni? UI 4. sz. 106–112.
 Fenyő István: Eleven irodalmi vitákat — előítéletekkel — A Két évtized c. kötetben. 588–593.
 Fenyő István: Két évtized. Bp. 614 p. [Tanulmánykötet]
 Fodor Ilona: Az éjszaka zenéje és az éjszaka képei. Életünk 3. sz. 80–95.
 Fodor József: Budapest három korszaka versek tükrében. Budapest 3. sz. 38–39.
 Forgács László: Válasz egy kritikára. Kort 997–1004. [Vita Gyertyán Ervinrel]
- Földes Anna: Húsz év — húsz regény. Bp. 439 p.
 Földes Anna: Regények margójára. — A Húsz év — húsz regény c. kötetben, 416–438. [tanulmányok]
 Franyó Zoltán: Az én temesvári színházam. Utunk Évk 44–47.
 Gál Farkas: A Kiskunság c. folyóirat tíz éve (1955–1965). Ttáj 949–951.
 Gellért Oszkár: Budapesti versek és történetük. Budapest 1. sz. 20–21.
 Gortvay Erzsébet: Lenin alakja a magyar irodalomban. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 67–70.
 Görömböi András: Tíz éves az Irodalmi Szemle. Alf 12. sz. 92–94.
 Gyergyai Albert: A Nyugat árnyékában. Bp. 443 p. [Tanulmánykötet]
 Illés Lajos: Szocialista törekvések mai szépprózánkban. MTA I. OK 126–131.
 Izsák József: Az „Erdélyi Helikon” és a román irodalom. Nyitúdk 257–267.
 Izsák József: Vázlat a két világháború közötti romániai magyar irodalom fejlődéséről. IgSzó II. 899–905.
 Jancsó Elemér: A Holnap évfordulójára. Korunk 1304–1308.
 Jancsó Elemér: A romániai magyar irodalomra vonatkozó kutatások. Nyitúdk 223–231.
 Jancsó Elemér: Irodalmi levelezések. Jancsó Elemér irodalmi levelezéséből. Nyitúdk 1967. 147–152.
 Jász Dezso: Igy kezdődött... Kort 1134–1140. [A Kassai Munkás történetéhez]
 Jász Dezso: Kassától Bukarestig. Kr 8. sz. 3–8.
 Jávor Ottó: A mai magyar irodalom tanítása. Bp. 147 p.
 József Farkas: „A magyar kultúra él.” Népművelés 10. sz. 10–11. [Az 1918-as polgári forradalom művelődéspolitikájáról]
 József Farkas: A Tanácsköztársaság irodalmi öröksége. INYK 1. sz. 3–35.
 Juhász Izabella: A „Tiszántúl” c. politikai napilap történetéhez. Alf 5. sz. 62–63.
 Юхас, Петер: Новите направления в унгарската поезия. Литературен Фронт (София) №. 39.
 Juhász Péter: La poésie en tant qu'instrument du renouveau national et social dans la littérature est-européenne du siècle dernier. Alf 63–81.
 Kányádi Sándor: Lírákról Bécsben. Korunk 68–73. [A romániai magyar költészetéről]
 Kaposvári Gyula: Irodalmi Kurir — 1932. Jkunság 1. sz. 44–48. [Gelléri Andor Endre, Móra Ferenc, Kassák Lajos, Bányai Kornél, Nagy Lajos, Németh László leveleinek közléseivel.]
 Katona Béla: Szabolcs-Szatmár gondja és a magyar irodalom. Szabolcs-Szatmári Sz 2. sz. 79–83.
 Kemény G. Gábor: Anton Straka budapesti éve. MTA II. OK 125–134.
 Kende Zsigmond: A Galilei Kör megalakulásának története. Kort 1975–1991.
 Kerényi Grácia: O poeziji na Wegrzech. Zwórczosc dzisiejsza. Poezja (Warszawa) No. 2. 48–50.
 R. Kocsis Rózsa: A magyar drámai-színepi avantgarde irányai. Kort 1150–1155.
 Koczkás Sándor: [felszólítás a NOSZF és az irodalom c. ülészakon]. MTA I. OK 131–139.
 Koncsol László: Szellemi és kritikai életünk kérdéseiről. ISz 724–729.
 Kósa László: A „Korunk” új folyamának tíz éve. UI 6. sz. 123–128.
 Kovács János: A „Bukaresti Hírlap” irodalmi törekvései. Nyitúdk 29–39.
 Kovács János: A Holnap szülőhelyén. IgSzó I. 808–815.
 Kovács József László: A „Kultúra” folyóirat (Sopron 1911–1913). SopSz 81–83.
 Kozma Dezső: A két világháború közötti romániai magyar irodalom kutatásának újabb eredményei. Nyitúdk 85–90.
 Kőmüves Géza: A Brassói Lapok haladó hagyományairól. Korunk 249–252.

- Köpeczi Béla: A szocialista realizmus mint nemzetközi irányzat. Hel 252—257.
- Kubán Endre: A temesvári „Dél” Irodalmi Társaság. ItK 560—562.
- Kubán Endre: A „Dél” Irodalmi Társaság emléke. Híd 638—642.
- Kubán Endre—Szekernyés János: Markovits Rodion hagyatékából. Korunk 1244—1248.
- Kuntár Lajos: Száz éves a vasi sajtó. Életünk 1. sz. 109—121.
- T. Lovas Rózsa: Die Aufzählung (im ungarischen Impressionismus. Slavica VIII. Debrecen) 145—150.
- Lukács György: El gran octubre de 1917 y la literatura de hoy. Union (La Habana) No. 2. 22—38.
- Lukács György: Vellik Oktobar 1917 i danasja literatura. Praxis (Zagreb) 1967. No. 5—6. 763—777.
- Mácsa János: Adatok és dokumentumok. Kr 11. sz. 38—40.
- Markovits Györgyi: Elsüllyedt költészet (A háború alatti Népszava „kicenzúrázott” verseiből). ItK 694—708.
- Markovits Györgyi: Magyar haladó sajtó francia földön. MKsz 246—261.
- Markovits Györgyi: „Mai Figyelő” — 1935—1936. MKsz 190—195.
- Mat’ovčí, Augustin: Dvasat’ rokov vydavet’elstva Tatran. SlovLit 306—308.
- Méliusz József: Láncszemek. Utunk Évk 95—96. [A Romániai Magyar Írószövetségről.] mgy: A Névtelen Jegyző című folyóiratról. MKsz 376—382.
- Molnár Ferenc: Földes Ferenc „párizsi levele” Radnótiék „1928” c. lapjában. PedSz 175—178.
- Morgan, Edwin: Poetry and Translation. Modern Hungarian Poetry. NHQU No. 31. 143—161.
- Надь, Ласло, Б: Новое направление в венгерской художественной прозе. Этюды о Венгрии. I. 135—140.
- Nagy Pál: A Holnap — 1908. IgSzó I. 807—808.
- Nagy Péter: The Place of Hungarian Literature in World Literature. Indian PEN (Bombay) No. 3. 77—82.
- Nyíró Lajos: A szocialista realizmus elméletének történeti és elvi problémái. MTA I. OK 50—59.
- Párkányi László: Az öt éves Napjaink. Kort 491—492.
- Passuth Krisztina: A Nyolcak forradalmasító kísérlete. UI 10. sz. 106—111.
- M. Pásztor József: Szocialista debreceni folyóirat 1933—34-ben. Alf I. sz. 47—57. [A Mi Utunk]
- Pergel Ferenc: A Magyar Csillag (Nyugat) legutolsó száma. Vig 212—213.
- Péter László: A folklorizmus kérdéséhez. Ethn 163—169.
- Pirnát Antal: [felszólalás a NOSzF és az Irodalom c. ülészakon]. MTA I. OK 101—103.
- Pomogáts Béla: A népi irodalomszemlélet kérdéséhez. ItK 173—193.
- Pomogáts Béla: Európa felé. Jkor 878—882. [A Jelenkor jubileumára]
- Pomogáts Béla: Korunk tükré önéletírásokban. Ktárs 362—367.
- Pomogáts Béla: Magyar Irodalom Csehszlovákiában. Ktárs 483—486.
- Rácz Olivér: Emlékezés és ünnep. ISz 701—702. [Az ISz tíz éves jubileumára]
- Rátkai Ferenc: Bemutatjuk a Kortársat. TársSz 11. sz. 66—71.
- Reininger József: Negyven éve indult a Monde. Nagyv 1117—1118.
- Remete László: „Rengj csak föld!” Bp. 339 p.
- Réthy Andor: Octavian Goga és a magyar irodalom. NyitudK 1967. 156—164. [bibliográfia]
- Rév Mária: Szaltikov-Cscedrin fogadtatása és értelmezése Magyarországon. (1859—1945). FK 112—123. és oroszul AnnalUnivScient Bp. Sectio Philologica VIII. (Bp.) 67—80.
- Rigó László: Tudományos ülészak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére. ItK 263—269.
- Rónay László: A huszadik századi zene és irodalom fejlődésének párhuzamos jelenségei. Hel 447—464.
- Saad Katalin: Öt éves az Életünk. Vig 499—500.
- Schlett István: A „Huszadik Század” a polgári radikalizmus eszméinek bölcsője. Budapest 2. sz. 6—8.
- Seidner Imre: A Brassói Lapok a húszas években. Korunk 1096.
- Шеп, Вера: Шевченко в Венгрии. Annal Univ Scient Bp. VIII. (Bp.) Sectio Philologica 139—150.
- Simon Zoltán: A szocialista művészet korszakai. Alf 9. sz. 49—60.
- Sonnevend Péter: Fejezetek a Cserépfalvi Könyvkiadó Vállalat (1934—1949) történetéből. MKsz 321—333.
- Sóni Pál: Az avantgarde irányzatok értékelése a Jövő Társadalmában és a Korunk-ban. NyitudK 1967. 235—244.
- Sóni Pál: Modern törekvések a romániai magyar irodalomban. IgSzó II. 566—575, 732—741.
- Sóni Pál: Újító kísérletek a romániai magyar prózában 1919—1924 között. NyitudK 247—255.
- Sötér István: [Bevezető és zárás a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az irodalom c. ülészakon]. MTA I. OK 5—7, 139—143.
- Sötér István: „Lektor jelentés.” Kr 4. sz. 20—24.
- Sutarski, K.: Z perspektivy historii. Poezja (Warszawa), No. 2. 51—53.
- Szabolcsi Miklós: A szocialista eszméség a mai magyar irodalomban. MTA I. OK 104—112.
- Szabolcsi Miklós: L’ „avant-garde” littéraire et artistique comme phénomène international. La Pensée No. 142. Décembre. 94—112. [Bibliográfiával]
- Szalai Imre: A Magyar Írás (1921—1927). MKsz 82—88.
- Szalatnai Rezső: Évfordulója. ISz 710—712. [Az ISz 10 éves fennállása alkalmából]
- Szalatnai Rezső: Gombaszög. Kort 1140—1143. [A Sarlós-mozgalom.]
- Szalatnai Rezső: Gombaszög és a Sarlós negyven éve. ISz 634.
- Szell István: A jogoszlávial magyar irodalom története. Híd 769—800. [1945 után]
- Szemiér Ferenc: Ki írja meg a Koós Ferenc Kőr történetét? Korunk 1553—1554.
- [Szerkesztőség]: Folyóirataink 1945 előtt. ISz 692—699.
- Szigethy Gábor: A Tanácsköztársaság drámalrodalma és színházpolitikája. INyK I. sz. 36—63.
- Szigethy Gábor: Optimisták forradalma. Kr 11. sz. 23—30.
- Szlj Rezső: Az Amicus és Reiter László könyvművészete. Fejezet a XX. századi művészi könyv történetéből. MűvtÉrt 54—72.
- Sziklay László: Milan Pišút és a magyar irodalom. ISz 166—172.
- Szőnyi Zoltán: Budapest első irodalmi lapja 1945-ben. ItK 350.
- Tamás Aladár: Találkozások. UI 11. sz. 52—55.
- Tolvaj Bertalan: A csehszlovákiai magyar ifjúsági irodalomról. ISz 173—176.
- Tóth Béla: A tudományos fantasztikus irodalom Magyarországon. MPed 88—93.
- Tóth Dezső: A szocialista realizmus jellegzetességei a felszabadulás utáni magyar irodalomban. MTA I. OK 113—125.
- Tömörny Márta: „Piros kedvű, új ütemű lovaghad.” Budapest 4. sz. 10—12. [Galilei Kőr]
- Turczel Lajos: Hagymány és fejlődés összefüggései. ISz 742—747.
- Ungvári Tamás: Ismerkedés az irodalommal. Látóhatár 190—192.
- Varga Imréné: Adalékok a Sopronban és Sopron megyében megjelent magyar nyelvű újságok történetéhez. SopSz 155—160.
- Varga Lajos: Jegyzetek legfiatalabb lírákról. Kr 7. sz. 43—47.
- Varga László: Szatíra és groteszk a szocialista drámában. MTA I. OK 38—41.
- Varga Sándor: A Szabad Szó című hetilap könyvesakciói. 1939—1943. MKsz 305—320.
- Vargha Kálmán: Az esszéregény. Látóhatár 545—548.
- Varró János: Adalékok a Helikon írói csoportosulásának történetéhez. IgSzó II. 253—261, 408—415.

Varró János: A romániai magyar irodalom előzményei. IgSzó I. 112—123.
 Vörös László: Jegyzetek a Békési Élet-ről. Ttáj 415—416.
 Vörös László: Jegyzetek a megújított Kiskunsgáról. Ttáj 951—952.
 Waldappel József: L'écho de la grande révolution socialiste dans la littérature hongroise. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 349—403.
 Зельдхейн, Жужанна: Стихотворения в прозе И. С. Тургенева в Венгрии — StudSlav 393—404.
 Зельдхейн, Жужанна: Малораскрытая страница русско-венгерских литературных связей (Русская литература в газете „Budapesti Napló” 1904—1908). AnnaUnivScient Bp Sectio Philologica VIII. (Bp.) 81—91.
 Zimierski, Jan: Literatura węgierska w Polsce. Zycie literackie (Kraków) Bo. 14. 10—11.
 [— —]: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború magyarországi irodalmának válogatott bibliográfiája. Száz 1094—1108.

SEMÉLYI RÉSZ

Ady Endre

Csapláros István: E. A. et les mouvements révolutionnaires de Pologne en 1905—1907. ALitt 354—371.
 Darvas József: A. E. halálának huszonöt éves évfordulójára. — Az író vizsgálja c. kötetben. 258—262.
 Egri Péter: Some Modern Tendencies in Twentieth Century Hungarian Poetry, Painting and Music. ALitt 129—163.
 Ficzy Dénes: A., „A Holnap” és a „Nyugat” Aradon. NyItudK 1967. 245—255.
 Fodor István: Egy A.-vers francia fordítása 1913-ból. ItK 468—470.
 Fóris László: Az uzsonna. Látóhatár 549—551. [A. E. és Kaffka Margit]
 -gy: A. németül — egykor és ma. Nagyv 1277.
 Imre László: A romantikus A. Alf 6. sz. 83—84. [Jegyzetek Rosszijanov könyve kapcsán]
 Juhász Ferenc: Vázlat a Mindenségről. UI 9. sz. 82—87.
 Király István: A konzervatívizmus harca a haladó irodalom ellen 1908—1912 között. (Fejezet az A.-viták történetéből.) ItK 25—47.
 Király István: A költő szülőföldje. A. és Érmindszent. Kort 1901—1908.
 Koczás Sándor: A. „megtört” A. Uf 1. sz. 91—97.
 Koczás Sándor: A. „Minden Heroidja.” INyK 2. sz. 3—33.
 Komlósi Aladár: Vallomás A. E.-ről. Budapest 1. sz. 24—25.
 Korompay János: Kéziratok és A.-levelek Horváth János hagyatékából. ItK 352—364.
 Kós Károly: A. és Möricz. IgSzó II. 667—674.
 Kovalovszky Miklós: A. E. utcája. Budapest 4. sz. 30.
 Manojlovic, Todor: Nagyvárád, A. Híd 634—637.
 Nagy László: A föltámadás szomorúsága. UI 12. sz. 64.
 Nagy Sándor: A. E. második debreceni párba. Af 1. sz. 58—59.
 Rákos Péter: A. fejlődéséke külföldi szemmel. ItK 528—540.
 Rónay György: Az istenkereső A. Vig 87—93.
 Rosszijanov, Oleg: A sokarcú isten: keresése és tagadása A. istenes verseiben (1908—1909). ItK 204—210.
 Scheiber Sándor: A.-dokumentumok. Alf 9. sz. 67—68.
 Tropea, Caterina: Bibliografia Italiana di A. ALitt 372—378.
 Varga József: Horváth János levele A. Lajoshoz. ItK 364—365.
 Vezér Erzsébet: A. E. alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 243 p.
 Vezér Erzsébet: Az A.-mű néhány tanulsága. Kr 6. sz. 21—25.
 Alszeghy Zsolt
 Holl Béla: A. Zs. nyolcvan éves Vig 123—124.
 [— —]: [A Zs. nyolcvan éves]. ItK 271.

Ambrus Zoltán

Gyergyai Albert: A. Z. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 9—86. [három tanulmány A.-ről]
 Áprily Lajos
 N. Csép Ibolya: A. L. Alf 3. sz. 43—51.
 Kemény János: A. L. Galonyán. Utunk Évk 48—50.
 Kemény János: Találkozások A. L.-sal. IgSzó II. 343—352.
 Poór Bertalan: „A kor falára.” Emlékezés A. L.-ra. Vig 381—384.
 Vita Zsigmond: Sipoš Domokos levelei A. L.-hoz és Kuncz Aladárhoz. NyItudK 329—335.

Babits Mihály

Gál István: B. és Bartók. Kort 798—808.
 Gál István: B. és Szabó Ervin barátsága. Jkor 1008—1013.
 Gyergyai Albert: B. M. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 87—131. [Öt tanulmány]
 Láng Gusztáv: B. M. költői pályája. IgSzó I. 284—290.
 Németh G. Béla: Egy B.-vers tanulságai [Hasonlóság, hasonlat, példázat]. Kr 9. sz. 18—26.

Bajcsy-Zsilinszky Endre

Vigh Károly: B. Zs. E. harca a magyar függetlenségért és szuverenitásért a második világháború alatt. Száz 1311—1356.

Balázs Ferenc

Mikó Imre: Egy este B. F.-nél. Utunk Évk 70—72.

Bálint György

Markovits György: Elfelejtett B. Gy.-cikk egy elfelejtett irodalmi lapban. Kr 4. sz. 25—29. [A cikk B. Gy. írásának szövegközlésével kezdődik, 25—28.]

Bánfi Florio

V. Kovács Sándor: B. F. középkori kutatásai. ItK 269—271.

Bányai Kornél

Bata Imre: B. K. Alf 7. sz. 51—58.

Baranyi Imre

Rigó László: B. I. ItK 607. [Nekrológ]
 [— —]: B. I. Alf 9. sz. 3—4. [Nekrológ]
 [— —]: B. I. Jkor 948. [Nekrológ]
 [— —]: B. I. Ttáj 967.

Bárdosi Németh János

B. N. J.: Vázlat egy önéletrajzhoz. Életünk 3. sz. 106—110.

Barta János

B. J.: Magyar irodalomtörténet a változó világban. MTud 609—615.

Barta Lajos

Stenczer Ferenc: B. L. és a Pécsi Független Újság. Jkor 344—349.
 Stenczer Ferenc: B. L. öröksége. Jkor 941—942.

Bartalis János

Balogh László: A teljesedő látomás. Kort 1660—1662.
 Varró János: B. J. hetvenöt éves. IgSzó II. 115—120.

Békássy Ferenc

Syposs Zoltán: „És hát nem lesz idő!” Életünk 1. sz. 103—108.

Benedek Elek

Bartalis János: Látogatás B. E.-nél. Utunk Évk 41—43.
 Kovács Agnes: Egy „román ifjú” levele B. E.-hez. Ethn 430—431.
 Kozma Dezső: B. E. — az elbeszélő. NyItudK 269—277.

Benedek Marcell

Gyergyai Albert: B. M. köszöntése. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 320—328.

Benjámin László

Illés László: Eszméink „fogságában”. B. L. költői újtjáról. TársSz 6. sz. 74—81.

Berda József

Kovalovszky Miklós: Barátunk, B. Jóska. Jkor 1033—1035.

Bóka László

Gyergyai Albert: B. L. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 349—364. [Két tanulmány]

Bölnöni György

Tasnádi Attila: B. Gy. a kritikus. Kort 829—832.

Csanádi Imre

Féja Géza: „Ki old föl engem?” Kort 975—980.

Császy László

Kiss Ibolya: Cs. L. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 33—40.

Csészy Imre

Bodri Ferenc: Cs. I. Budapest 7. sz. 22—23.

Cseres Tibor

Földes Anna: A nemzeti önvizsgálat regénye. — A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 401—415.
Pomogáts Béla: Cs. T. Jkor 250—256.

Csontos Vilmos

Turczel Lajos: Köszöntjük a 60 éves Cs. V.-t. ISz 817—818.

Darkó István

Turczel Lajos: A novellista D. I. ISz 896—899.

Darvas József

Földes Anna: A felelősség dokumentumai. — A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 356—376.

Déry Tibor

Bán Anna: Nyílt levél D. T.-hoz. Kort 1510—1512.
Földes Anna: A befejezetlen mondat-tól a Felelet-ig. A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 45—67.
Földes Anna: D. realizmusának új arca. — A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 68—96.
Pomogáts Béla: D. T. két évtizede. Jkor 641—651.
Pomogáts Béla: D. T. lázadó éveit. Híd 419—436.

Dormándi László

Gyergyai Albert: D. L. Nagyv 154. [Nekrológ]

Dsida Jenő

Láng Gusztáv: D. J. két írói álneve. NyitudoK 287—291. [Zólyomi László, Fedor Jenő]
Gy. Szabó Béla: D. J. rögtönöz. Utunk Évk 64—66.
Szemlér Ferenc: Egy kis filológizálás. IgSzó II. 752—753.

Erdélyi Ágnes

Mikó Ervin: Kórus három hangra. Utunk Évk 86—91.

Erdélyi József

Pomogáts Béla: E. J. Alf 8. sz. 33—41.

Erg Ágoston

Santelli Éva: E. Á. Ttáj 340—344.

Endre Károly

Bodor Pál: Konok hűség. IgSzó I. 971—972.

Fábry Zoltán

[Balogh Edgár] B. E.: Gaál Gábor levelei F. Z.-hoz. Korunk 134—141.

Paku Imre: F. Z. igaza. Látóhatár 1089—1095.

Farkas László

Pásztor József: F. L. ISz 650—654.

Farkas Ödön

Lakatos István: Ady első megzenésítője. Korunk 765—766.

Fehér Ferenc

Székelyhídi Ágoston: F. F. delelője. Kort 1159—1163.

Fejes Endre

Földes Anna: A „hábetlerizmus” felfedezése és kritikája. — A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 318—335.

Fekete Gyula

Földes Anna: Hétköznapi hősköltemény. A. Húsz év—húsz regény c. kötetben. 336—355

Fenyő Miksa

Dévényi Iván: F. M. kilencven éves. Látóhatár 139—162.

Fodor József

Vajda Endre: Homérosi pillanat. F. J. hetven évére. Látóhatár 727—732.

Forbáth Imre

Varga Rózsa: F. I. utolsó verse. ISz 51—57. [Szövegközléssel]

Földes Sándor

Csanda Sándor: F. S. Ttáj 344—348.
Györy Dezső: Bácsú F. S.-tól. ISz 635.

Földessy Gyula

Tóth Endre: F. Gy. levelei Oláh Gáborhoz. Déri MűzÉvk (Debrecen) 621—625.

Franyó Zoltán

Rónay György: A nyolcvan éves F. Z. Uf 2. sz. 105—106.

Füst Milán

Bán Anna: Nyílt levél Déry Tiborhoz. Kort 1510—1512.

Galsai Pongrácz: F. M. tanár úr. Uf 6. sz. 93—96.
R. Kocsis Rózsa: A drámaíró F. M. Jkor 148—154.

Orbán Ottó: F. M. Vság 5. sz. 61—68.
Somlyó György: Az arckép változatai. Uf 8. sz. 96—103.

Somlyó György: F. M.-i szituáció irodalmunkban. Kr 12. sz. 8—23.

Somlyó György: M. F., Poet (1888—1967), NHQu No. 31. 164—169. [Edwin Morgan fordításával]

Gaál Gábor

[Balogh Edgár] B. G.: G. G. levelei Fábry Zoltánhoz. Korunk 134—141.

Marosi Péter Kronosz és fia. Utunk Évk 73—75.
Szilágyi András: Michel Gold és G. G. Korunk 1688—1689.

Gábor Ignác

Gáldi László: Egy nagy magyar verskutató emlékére. Nagyv 633—635.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Eötvös Loránd levele G. I.-hoz. MTud 655—658.

Vargyas Lajos: A magyar verstan forradalmára. Kort 821—822.

Gábor István

Kéri József: G. I. ébresztője. Korunk 1143—1151.

Gara László

Gyergyai Albert: G. L. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 339—348.

Garai Gábor

Kovács Sándor Iván: G. G. Ttáj 955—965.

Gellért Oszkár

Gyergyai Albert: G. O. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 154—174. [három tanulmány]

Simon Endre: G. O. és Pável Ágoston levelezése. Életünk 3. sz. 71–79.

[— —]: G. O. halálára. Nagyv 317.

Gereblyés László

[Illia Mihály] (im): G. L. Ttáj 1164–1165. [Nekrológ] [— —]: G. L. Nagyv 1915. [Nekrológ]

Gerézdí Rabán

Bán Imre: G. R. ItK 119. (Nekrológ)
[Tarnai Andor] T. A.: G. R. MKsz 93. [Nekrológ]
Tárnóc Márton: G. R. tudományos munkássága. —
A G. R.: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig c.
kötetben. 513–520. [bibliográfia]
Varjas Béla: G. R. Kr 2. sz. 64. [Nekrológ]

Goda Gábor

Földes Anna: Vita és vallomás. — A Húsz év—
húsz regény c. kötetben. 289–303.

Goór Pál

Izsák László: Ki az a G. P.? Korunk 1262–1263.
[Ady első méltatója ma is él Temesvárott. Pol-
gári neve: Bürger Ernő]

Gömöri Jenő Tamás

Dobossy László: A szerkesztő halála. ISz 108–109.
[— —]: G. J. T. Nagyv 320. [Nekrológ]

Gulyás Pál

Szj Rezső: G. P. és Ottó Ferenc kapcsolata. Déri
Műzsvk (Debrecen) 637–663.
Sziklay László: G. P. levelezéséből. StudLitt VI.
(Debrecen) 109–127.

Gyergyai Albert

[— —]: Gy. A. 75 éves. Nagyv 311.

Hajnal József

F. Tóth Pál: H. J. kecskeméti munkásiró életútja.
Ttáj 938–941.

Halász Gábor

Batári Gyula: Emlékezés H. G.-ra a könyvtárasra.
Ktáros 236.

Heltai Jenő

Gyergyal Albert: Álmodháza. — A Nyugat árnyé-
kában c. kötetben. 403–414.
[— —]: A Néma levente angolul. Nagyv 1757. [Sán-
dor György prologusa Várady Szabolcs fordításá-
ban]

Hernádi György

Fáy Árpád: H. Gy. Kort 1793–1796.

Horváth János

Gyergyal Albert: H. J.-ről. — A Nyugat árnyékában
c. kötetben. 286–295.
Korompay János: Kéziratok és Ady-levelek H. J.
hagyatékából. ItK 352–364.
Varga József: H. J. levele Ady Lajoshoz. ItK 364–
365.

Horváth Ödön von

Krammer Jenő: Ö. v. H. Nagyv 1053–1055.
Krammer Jenő: Ö. v. Hs Romane. ALitt 95–109.
Sós Endre: Ö. v. FK 138–145.

Horváth Zoltán

Spira György: In memoriam Z. H., Writer and His-
torian. NHQu No. 29. 142–143.
[— —]: H. Z. Nagyv 155.

Ignotus

Komlós Aladár: I. MMűhely 25. sz. 25–43.

Illés Béla

Földes Anna: Ahogy a kortárs — regényben látta. —
A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 144–165.
Illés Béla: Képek. Budapest 11. sz. 35. [Vallomás]
Pomogáts Béla: I. B. pályája a felszabadulás után.
Jkor 846–851.

Illés Endre

Féja Géza: I. E. szépprózája. Kort 1960–1964.
Gyergyai Albert: I. E. — A Nyugat árnyékában c.
kötetben. 246–268. [három tanulmány]

Illyés Gyula

Csanýi László: Egy I.-vers olvasás története. Jkor
590–592.
Csóóri Sándor: I. Gy.-ról. Kort 981–984.
Földes Anna: A költő prózája. — A Húsz év—húsz
regény c. kötetben. 14–44.
Hermann István: I. Gy.: A kegyenc. Kr 7. sz. 3–9.
Hornik Miklós: A viláosság szürrealistája. Híd
806–834.
Illyés Gyula: Kik vagyunk, mik vagyunk? Kr 3. sz.
3–9.
Pomogáts Béla: Józanság és költészet. Életünk
1. sz. 76–89.
Zsilka Tibor: A képvers és az olvasó. ISz 924–929.
[Az „Újévi ablak” c. vers elemzése]

Jankovich Ferenc

Pomogáts Béla: A Kenyérsegestől a Parázs-ig.
Látóhatár 336–343.

Jász Dezső

Kövendi Judit: J. D. a forradalmár publicista.
Budapest 2. sz. 12–14.

Jócsák Kálmán

Gecsényi Lajos—Kende János: A munkásmozgalom
kezdetei Szatmáron. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz.
30–32.

Józsa Béla

Jordáky Lajos: J. B. irodalmi és publicisztikai
munkássága. Korunk 1628–1634.

József Attila

Balogh László: A „meglett ember”. Alf 4. sz. 56–63.
Boldizsár Iván: Emlék-szilánkok J. A.-ról. Uf 4. sz.
102–105.
Darvas József: Emlékbeszéd J. A.-ról. — Az író
vizsgálja c. kötetben 71–76.
Darvas József: J. A.-ról emlékezve... — Az író
vizsgálja c. kötetben. 401–418.
Egri Péter: Some Modern Tendencies in Twentieth
Century Hungarian Poetry, Painting and Music.
ALitt 129–163.
Gáldi László: J. A. trocheusairól. ItK 420–428.
Gyergyal Albert: J. A. franciául. — A Nyugat ár-
nyékában c. kötetben. 426–431.
Kardos Pál: Énekek fiatalasszonya. Alf 6. sz. 91.
[Vö. Péter László, uo. 4. sz. 64–68.]
Kurucz Gyula: Nem tudok mást, mint szeretni. (J. A.:
Eszmélet). StudLitt VI. (Debrecen) 79–91.
Levendel Júlia: Ha féltém is, a helyemet megálltam...
J. A. költői világképéről. Vil 658–663.
Nagy Ágnes: J. A. román műfordításal. NyItudK
1967. 307–317.
Ottó Ferenc: Emlékezés J. A.-ra. Alf 10. sz. 58–60.
Péter László: Fiatalasszonyok éneke. Alf 4. sz. 64–68.
[Vö. Kardos Pál, uo. 6. sz. 91.
Somlyó György: J. A. sírjánál. Uf 1. sz. 88–90.
Szabolcsi Miklós: Egy kései J. A.-vers megfejtése
Uf 12. sz. 103–106.
Салойлов, Д.: Атилла Йозеф, — Родина мая. Сти-
хи (Москва) c. kötetben. 3–13.
Субиженко, Л. М.: А. Й. — найманальная гордость
венгерской литературы. Вестник Ленинград-
ского Универсета. Но 2. История, язык, или-
тература. вып. I. 94–104.
Субиженко, Л.: А. Й. в русском переводе. —
AnnalUnivScient Br. (Br.) Sectio Phil. VIII.
151–157.
Tamás Attila: J. A. költészetével rokon sajátosságok
Radnóti Miklós lírájában. AHistLitt Hung VIII.
(Szeged) 37–42.
Timár György: A „Kláriskok” és magyarázatai. Jkor
1022–1032.
Török Gábor: J. A.-kommentárok. MNyr 188–194,
301–307, 423–426.

Vass Péter: A tartalom és forma kérdései J. A. Késeli sírató-jában. ItK 449—455.

Vértés György: Akl J. A.-nak öt forintot küldött. Látóhatár 355—358. [Kocsis Ilona párizsi munkásnő]

Wacha Imre: J. A. páncélvonat-ának forrásához. ItK 78—80.

Zatykó Mária: J. A.: Az a szép, régi asszony. MNy 49—53.

Juhász Ferenc

Bonyhai Gábor: A Szarvas-ének szerkezetelemei. Kr 1. sz. 29—41.

Тилевс-и, П.: Ф. J. Пагледи, (Скопје) No. 5. 629—631.

Kassai Kelemen János: „Antropológia” megjegyzések J. F. néhány verséhez. Ttáj 1045—1049.

Rosszijanov, Oleg: Három költő (Egyéniségek a mai magyar irodában). Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 73—85.

Juhász Géza

Balogh László: Búcsú J. G.-tól. Kort 1497.

Barta János: J. G. ItK 727—728 [Nekrológ]

Kovács Kálmán: J. G. Alf 8. sz. 3. [Nekrológ]

Kardos Pál: J. G. Nagy 1436. [Nekrológ]

[—]: J. G. Ttáj 870. [Nekrológ]

Juhász Gyula

Andrássy Antal: Újabb adalékok J. Gy. munkásmozgalmi szerepléséhez. Ttáj 1026—1027.

Farkas László: Irók, barátaim... J. Gy. Kort 1991—1992.

Fenyő József: Egy ismeretlen J. Gy.-kéziratról. Ttj 349—350.

Ilia Mihály: J. Gy. Tömörkény-kultusza és Tömörkény-életrajzának kiadástörténete. AHistLit-Hung VIII. (Szeged) 27—36.

Komlóssy Ákos: Kiss József és J. Gy. költészetének rokonságai. ItK 679—681.

Szende Tamás: Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, J. Gy. és Szabó Lőrinc költeményei alapján. MNy 287—300.

Tüskés Tibor: J. Gy.: Tápal lagzi és Falusi lakodalom. Mtanítás 62—66.

Vargha Kálmán: J. Gy. Bp. 191 p.

Kafka Margit

Fóris László: Az uzsonna. Látóhatár 549—551. [Ady és K. M.]

Kardos Tibor

Sallay Géza: K. T. tudományos munkássága. (Lényegi bibliográfia). FK 281—285.

Szabó György: K. T. hatvan éves. Nagy 1278. [Szerkesztőség]: Köszöntjük a 60 éves K. T.-t. FK 277—280.

Karinthy Ferenc

Földes Anna: Történelmi regény — jelenidőben. — A Hús év—hús regény c. kötetben. 182—197

Pomogáts Béla: K. F. Jkor 180—186.

Karinthy Frigyes

R. Kocsis Rózsa: A magyar groteszk tragikomédiát megteremtő K. Fr. ItK 555—560.

Vihar Béla: K. Fr. szülőháza. Budapest 3. sz. 43.

Kassák Lajos

Csuri Károly: A jó meghal a madarak kirepülnek c. K.-költemény embléma-szerkezete. INyK 2. sz. 129—153.

Gyergyai Albert: K. L. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 203—245. [két tanulmány]

Nádass József: K. L.-sal az emigrációban. Kort 1626—1632.

Paslakova, Jaroslava: Rejtély vagy tudatlanság. ISz 556—558.

Kelen László

Bódor Sándor: K. L. Szabolcs-Szatmári Sz 2. sz. 96—99.

Kemény János

Szemlér Ferenc: K. J. köszöntése. IgSzó II. 427—428.

Király György

Gyergyai Albert: A filológus. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 329—334.

József Farkas: Újabb dokumentumok K. Gy. 1919-20-as állásfoglalásáról. ItK 89—91.

Király István

Gyergyai Albert: K. I. Mikszáthja. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 386—402.

L. Kiss Ibolya

Csanda Sándor: Köszöntjük K. I.-t. ISz 244—245

Kodolányi János

Bata Imre: K. J.-ról. Uf 12. sz. 107—118.

Komját Aladár

Waldapfel József: La place d' A. K. dans le développement de notre littérature. — A travers siècles et frontières c. kötetben. 404—438.

Komlóssy Aladár

Fábray Zoltán: K. A. 75 éve. ISz 179—180. [—]: K. A. 75 éves. Nagy 152.

Kós Károly

Aprily Lajos: Az író. IgSzó II. 643—647.

Bajor Andor: Ki mondjon igazat, ha nem az ember? IgSzó II. 635—641.

Balogh Edgár: K.-köszöntő. Korunk 1762—1766

Debrecenti László: A graffikusművész IgSzó II. 650—665.

Lacsó Sándor: Irói valóság. IgSzó II. 623—625.

Kemény János: Nyílt levél a jubiláló K. K.-hoz. IgSzó II. 676.

Kós Károly: Vallomás. Önéletrajzom. IgSzó II. 627—682.

Krizsó Kálmán—Muzsnay Árpád—Nagy András: Feljegyzések K. K.-ról, Benedek Elekről és Bitay Árpádról. Korunk 1257—1262.

Molter Károly: Két nemzedék nagyja. IgSzó II. 675—676.

Salvanu, Virgil: A műtéptész. IgSzó II. 648—649.

Szemlér Ferenc: K. K. tanítása. IgSzó II. 676—678.

Kosztolányi Dezső

Baránszki Jób László: K. és a német irodalom. ItK 310—332.

Gyergyai Albert: K. D. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 175—202. [három tanulmány]

Horváth Mária: K. D. zsengelhez. FK 220—237.

Kiss Ferenc: A „Szeptemberi áhítat.” Jkor 257—265.

Kiss Ferenc: K. magyarság-élménye. Kort 293—304.

Simanovszky Zoltán: K. D.: „Ősz reggeli.” MNy 194—196. [elemzés]

Krúdy Gyula

Barta András: Az Asszonyságok díja. ItK 685—690.

Barta András: Egy határtalan életmű határai. Vság 9. sz. 90—96.

Barta András: K. Gy. Látóhatár 1133—1142.

Féja Géza: K. a lángelme. Kort 215—235.

Harsányi Zoltán: K. Gy. (A magyar költői próza). Mtanítás 266—271.

Hegedűs Sándor: Egy ismeretlen K.-regény. ItK 77—78.

Katona Béla: K. és az 1918—19-es forradalmak. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 47—55.

Krúdy Zsuzsa: Emlékezés K. Gy.-ra. Jkor 943—947.

Major Sándor: A nagy varázsló. Híd 396—418.

Kun Béla

Dersi Tamás: K. B. Petőfiről és Aranyról. Kort 558—564.

Dersi Tamás: K. B. publicisztikája 1917—1918-ban. Vság 9. sz. 79—85.

Trus, I. M.: Lenin levelei K. B.-hoz. Jkunság 1. sz. 1—7.

Kuncz Aladár

Jancsó Elemér: K. A. Utunk Évk 51—53.
 Pomogáts Béla: K. A. Bp. 193 p.
 Pomogáts Béla: K. A. Látóhatár 566—573.
 Pomogáts Béla: K. A. az Ellenzék szerkesztőségében
 Korunk 1201—1207.
 Vita Zsigmond: Sipos Domokos levelei Áprily Lajos-
 hoz és K. A.-hoz. NyitudK 329—335.

Kürtli Pál

Gyergyal Albert: Egy „literátor” halálára. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 335—338.

Lengyel Géza

[Gyergyal Albert] Gy. A.: L. G. Nagyv 153—154. [Nekrológ]

Lengyel József

Földes Anna: A jórátörekvő író. — A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 304—317.

Major Ottó: A kegyetlen humanista. Budapest 9. sz. 35.

Pomogáts Béla: A teljesség nyomában. Ttáj 1027—1031.

Lesznay Anna

Földes Anna: Hazajáró regény. — A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 198—205.

Ligeti Károly

Terba Lajos: L. K. „Végrendeletem” c. verse kiadásainak és fordításainak történetéhez. MKsz 373—376.

[— —]: L. K. versei egy szibériai antológiában. Ttáj 1018.

Lukács György

Csehi Gyula: A fiatal L. Gy. és a századelő társadalmi problémái. Korunk 193—199.

Fehér Ferenc: Irodalomtörténeti belügy vagy nemzeti önnelvelés kérdése? Kr 11. sz. 50—54.

Keresztury Dezső: L. Gy. Budapest 7. sz. 8—9.

Lukács György: Utam Marxhoz. Vság 9. sz. 67—69.

Pándi Pál—Rényi Péter: At Home with Gy. L. NHQu no 29. 74—82.

Simon István—Gyertyán Ervin: L. on Coexistence. NHQu No. 32. 166—179.

Sóter István: Közbeszólás. Kr 10. sz. 28—31.

Vitányi Iván: L. Gy. esztétikája és a zeneesztétika. Vság 4. sz. 54—64.

Mácza János

Botka Ferenc: M. J. Nagyv 1223—1225.

Madzsar József

Lázár Vilmos: M. J.-ről szólva. Vság 9. sz. 70—78.

Mándy Iván

Rónay László: Valóságtól a valóságig. Jkor 452—458.

Markovits Rodion

Kubán Endre—Szekernyés János: M. R. hagyatékából. Korunk 1244—1248.

Mátrai László

Fukács György: M. L. hatvan éves. MKsz 384—385.
 Kóhalmi Béla: M. L. hatvan éves. MKsz 383—384.

Máthé Elek

[— —]: M. E. Nagyv 479. [Nekrológ]

Melich János

Angyal Endre: J. M.-s Lebensbahn und Schaffen. Slavica VIII. (Debrecen) 7—23.

Drahos József: Slavica VIII. (Debrecen) 45—48.

Mijatev, Peter: J. M., Mitglied der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften. Slavica VIII. (Debrecen) 169—170.

Újváry Zoltán: M.-s ethnographische Studien. Slavica VIII. (Debrecen) 239—245.

Merényi Gyula

Csanda Sándor: M. Gy. ISz 272—274.

Mikes Lajos

Illés Ilona [szerk.] M. L. levelesládájából. Bp. 203 p.
 Kunszergy Gyula: M. bácsi nem fedezett fel. Látóhatár 574—576.

Móricz Zsigmond

Áfra János: M. Zs., a debreceni újságíró. (1900 január—június). ItK 682—685.

Darvas József: M. Zs. halálának tizedik évfordulójára. — Az író vizsgája c. kötetben. 338—368.

Farkas László: Írók, barátaim... M. Zs. Kort 1993—1994.

Gyergyal Albert: Rokonok. — A Nyugat árnyékában c. kötetben.

Kántor Lajos: Vallomásos M. Zs. Bukarest, 176 p.
 Kaposvári Gyula: M. Zs. szerkesztői leveleiből. Jkun-ság 2. sz. 94—96.

Kós Károly: Ady és M. IgSzó II. 667—674.
 Réthy Andor: M. Zs. románul. NyitudK 109—112. [bibliográfia]

Schelber Sándor: M. Zs. négy levele. ItK 571—572.
 Умякова, Е. В.: Новелистика Морица 1900—1914. г. — Писатель и жизнь. Сборник историко-литературных, теоретических и критических статей. Вып. 5. Москва, 173—196.

Varsányi Péter: M. Zs. ismeretlen levele kezdő korából. ItK 92.

Veres András: Adalék a Tündérvkert értelmezésének kérdéséhez. ItK 445—448.

Moldova György

Kun András: Vázlat M. Gy.-ól. Alf 11. sz. 55—62.

Molnár Ferenc

Deák Tamás: M. F. évfordulója után. Korunk 712—713.

Vargha Kálmán: A Pál utcai fiúk. Látóhatár 187—189.

Murányi-Kovács Endre

[— —]: M. K. E. Nagyv 799. [Nekrológ]

Nagy István

Nagy István: Amlkor Fényes Aliznak udvarolgtam. Utunk Évk 80—82.

Nagy László

Kiss Ferenc: „Káromkodásból katedrális.” Vság 11. sz. 43—56.

Pásztor Bertalan: N. L. költészetének tanítása. Mtanítás 33—41.

Széles Klára: N. L. himnusza. Alf 2. sz. 44—51.

Nemes Nagy Ágnes

Pomogáts Béla: Rend és indulat. MMűhely 29. sz. 54—68.

Taxner-Tóth Ernő: Jegyzetek N. N. Á. költészetéről. Jkor 1057—1062.

Németh László

Béládi Miklós: N. L. első regénye. Kr 2. sz. 14—22

Földes Anna: N. L. kariatidái. — A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 97—143.

Hornylk Miklós: Találkozás N. L.-val. Híd 495—515.

Sipka Sándor: Újabb vizsgálódások N. L. idéző mondatai körül. MNY 40—49.

Veress Dániel: Műhely, modell, mű. Korunk 76—87.

Oláh Gábor

Bakó Endre: Egy fejezet O. G. életéből. Déri MűzÉvk (Debrecen) 627—636.

Harsányi Zoltán: O. G. Debrecenben emléktáblát kapott. Köz 586.

Tóth Endre: O. G. a pesti egyetemen. 1900—1904. StudLitt VI. (Debrecen) 45—77.

Tóth Endre: O. G. gyermekora és ifjúsága. Alf 12. sz. 63—76.

Tóth Endre: Földessy Gyula levelei O. G.-hoz. Déri MűzÉvk (Debrecen) 621—625.

Osvát Ernő

Gyergyal Albert: Emlékezés O. E.-re. — A Nyugat árnyékában c. kötetben 300—304.

Gyergyai Albert: O. ünneplése. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 296—299.
Paku Ernő: O. E. és az aforizma. Látóhatár 745—752.
Ottlik Géza
Földes Anna: Légy hűtlen önmagadhoz. — A Hűz év—hűz regény c. kötetben. 276—288.
Örkény István
Roy, Claude: Ö. a Paris. NuovObs No. 204. 40—41.
Örley István
Pergel Ferenc: Bevezető a „Flocsek bukása” (Bp. 412 p.) c. kötethez.
Veress Dániel: Egy nagy kritikus mítosza és valósága. IgSzó 11. 880—887.
Pákás Zs. Endre: Imre Lajos: P. E. hagyatéka. Jkun-ság 2. sz. 128—135.
Pákozdy Ferenc
Juhász Béla: Egy különös sorsú költő esthajnalja. Alf 9. sz. 61—66.
Pálma László
Érsekújváry Lajos: Egy P. L. kézirat. Életünk 1. sz. 121—123.
Pap Károly
Deme Zoltán: Huszonöt év után ismét színpadon P. K. Mózese. SoprSz 170—171.
Papp Dániel
Ficzay Dénes: Adalék P. D. irodalmi kísérletéhez. ItK 88—89.
Kiss Albert: Adatok P. D. életrajzához. ItK 339—342.
Pável Ágoston
Simon Endre: Gellért Oszkár és P. Á. levelezése. Életünk 3. sz. 71—79.
Pilinszky János
Bori Imre: P. J. versvilága Híd 1050—1067, 1178—1196.
Hornó Miklós: A kopárság szépsége. Híd 391—395.
Cs. Szabó László: Beszélgetés P. J.-sal. MMűhely 30. sz. 33—45.
Rab Zsuzsa
P. Szőke Mária: R. Zs. Jeszenyin-fordításai. Életünk 3. sz. 99—105.
Ráczy Olivér
Egri Viktor: R. O. 50 éves. ISz 242—243.
Radnóti Miklós
Botka Ferenc: Egy elfeledett R.-fordítás. ItK 235—236.
Мальхина, Е.: Миклош Радноти. Bevezető a Стуху (Москва) kötethez.
Molnár Ferenc: R. M. pályakezdesének körülményeiről. ItK 343—349.
Z. Szabó László: A Hetedik ecloga avagy beszámoló a másvilágról. Életünk 3. sz. 61—68.
Tamás Attila: József Attila költészetével rokon sajátosságok R. M. lírájában. AHistLittHung VIII. (Szeged) 37—42.
Reményi József
Reinelt János: Adalék. (R. J. tanulmányai és cikkei amerikai és angol lapokban). ISz 907—908.
Révai Károly
Stan, Helena: Az első magyarra fordított G. Cosbuc kötet. NyitúdK 1967. 25—32.
Riedl Frigyes
Gyergyai Albert: R. Fr. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 279—285.
Rozsondai Károly
Kélfényi Ferenc: R. K. SoprSz 382—384. [Nekrológ]

Sáfary László
Görömbel András: A Verhovina költője (S. L. 1910—1943.) ISz 845—849.
Salamon Ernő
Baróti Pál: Gondolatok a költő utóéletéről. Korunk 6—10.
Dános Miklós: Egy ismeretlen S. E.-elbeszélés. Korunk 11—14.
Dános Miklós: Hol van S. E. sírja? Utunk Évk 106—109.
Dános Miklós: „Jön a halál, jön a tél.” IgSzó 1. 187—201. [S. E. Ukrajnában]
Marosi Péter: Boldog ének. Korunk 15—22.
Marosi Péter: Példa a hangszerfáról. IgSzó 1. 181—186.
Sánta Ferenc
Béla Miklós: Vázlat S. F.-ről. Kort 1826—1831.
Földes Anna: A Sokan voltunk-tól a Hűz órá-ig. — A Hűz év—hűz regény c. kötetben. 377—400.
Sánta Ferenc: Olvasmányaim. Kort 449—453.
Zimierski, Jan: F. S. — pisarz swego czasu. Zycie literackie (Warszawa) No. 33. 14.
Sarkady Imre
Földes Anna: A gyáva és a többiek. — A Hűz év—hűz regény c. kötetben. 228—245.
Pomogáts Béla: S. I. Jkor 1121—1130.
Sárkány Oszkár
Gál István: S. O. a cseh—magyar irodalmi kapcsolatok története. ISz 148—150.
Schöpflin Aladár
Gyergyai Albert: Sch. A. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 132—153. [két tanulmány]
Vargha Kálmán: A modern kritika klasszikusa. Látóhatár 1123—1132.
Sík Sándor
Kardos Klára: S. S. belső fejlődése. Vig 582—595.
Rónay László: A fiatal S. S. Vig 597—606.
Simándi Pál
Szalattnai Rezső: S. P. ISz 649—650.
Simon István
Kovács József László: Vallomás szülőföldről. Életünk 1. sz. 124—131.
Rosszljánov, Oleg: Három költő (Egyéniségek a mai magyar lírában). Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 73—85.
[— —]: S. I. versei külföldön. Nagyv 1918.
Sinkó Ervin
Mellusz József: S. E.-től búcsúzva. Híd 271—301.
Szeli István: S. E. In memoriam. Godisnjak Filozofskog Fakulteta (Novi Sad) 557—560.
Sipkay Barna
Margócsy József: Egy szerény író halála. Uf 4. sz. 113—114.
Margócsy József: S. B.-ra emlékezünk. Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 107—109.
Somlyó Zoltán
Somlyó György: Séta S. Z. Budapestjén. Budapest 2. sz. 20—22.
Supka Géza
Kukán Géza: Károlyi Mihály kiadatlan levele S. G.-hoz. Ttáj 914.
Szabédi László
Balogh Edgár: Kiegészítésül az új Sz.-értelmezéshez. Korunk 602—606.
Kántor Lajos: A ráció romantikusa. Korunk 1484—1498.
Lászlóffy Aladár: Szemináriumi dolgozat Sz. L.-nál Utunk Évk 97—98.
Szilágyi Domokos: Vázlat egy arcképhez. IgSzó 11. 453—456.

Varga József: Sz. L. költészete. Kort 1654—1657.
Veress Dániel: Kései megkövetés. Korunk 1174—1176.

Szabó Ervin

Arató Antal: A közművelődési könyvtárak szépirodalmi könyvanyagának kialakítása Sz. E. korában. Szabó Ervin Kt Évk XIII. 137—142.
Csendes Katalin: Sz. E. a képviselőház könyvtárában. Ktáros 520—521.

Duczynska Ilona: Mesterünk: Sz. E. Kort 1619—1626.
Gál István: Babits és Sz. E. barátsága. Jkor 1008—1013.

Gál István: Sz. E. elfelejtett cikke. Uf 2. sz. 92—94.
Jernitz János: Sz. E. és a nemzetközi munkásmozgalom új jelenség. 1914 előtt. MTud 735—745.
Jernitz János: Sz. E. és Victor Adler levelezéséből. ParttK I. sz. 168—172.

Kovács Máté: Sz. E. a magyar szocialista művelődéspolitikában és könyvtári kultúrában 1877—1918. Ktáros 507—514.

Kőhalmi Béla: Pillanatképek Sz. E. élete utolsó éveiből. MKsz 237—245.

Litván György: Sz. E. 1918-ban. Budapest 2. sz. 9—11.

Mucsi Ferenc: Sz. E. politikai tevékenysége az első világháború idején. ParttK 4. sz. 71—103.

Remete László: Sz. E. és a decimális rendszer. Ktáros 515—519.

Remete László: Sz. E. szocialista könyvgyűjteménye a Fővárosi Könyvtárban. Szabó Ervin Kt Évk XIII. (Bp.) 104—120. [A tanulmány első része uo. Bp. 1966. 104—123.]

Schlett István: Sz. E. és az „etikai idealizmus” vitája 1918-ban. Vság 10. sz. 95—101.

Szabó Lőrinc

Dombi Erzsébet: Az intellektuális stílus néhány eszköze Sz. L. „A huszonhatodik év” című versciklusában. NyitudK 67—76.

Ferenczi László: The Poet as Egoist. L. Sz. (1900—1957). NHQu No. 29. 156—160.

Kabdebő Lóránt: A pályakezdő Sz. L. költői világa. ItK 49—64.

Kabdebő Lóránt: Két Sz. L.-vers története. BorsSz 3. sz. 58—69.

Kabdebő Lóránt: Társadalomábrázolás és képalkotás Sz. L. A sátán műremekai c. kötetében. Jkor 350—359.

Kabdebő Lóránt: Tíz éve halt meg Sz. L. Uf 1. sz. 98—100. [Kötetben meg nem jelent versekkel]

Kabdebő Lóránt: Sz. L., a Nyugat kritikusai. (1920—1922). ItK 659—671.

Ligetiné Verebély Anna: Két verselemzés és néhány tanulság az esztétikai nevelés számára. MPed 348—366.

Szende Tamás: Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Sz. L. költeményei alapján. MNy 287—300.

Szabó Antalné: Sz. L. ismeretlen verse. ItK 236—237.

Sz. Zsuzsika Mária: Az expresszionizmus a fiatal Sz. L. költészetében. Jkor 62—69.

Szabó Magda

Földes Anna: Feminea comedia. — A Hűz év—hűz regény c. kötetben. 246—275.

Kardos Tibor: Szabó Magda szerzői estjén. INyK 1. sz. 135—150.

Nácsa Klára: A fantázia buktatói. Kr 3. sz. 47—50.
Taxner-Tóth Ernő: Sz. M. Jkor 362—369.

Szabó Pál

Földes Anna: Falu, 1945. — A Hűz év—hűz regény c. kötetben. 166—181.

Szántó György

Órosz Irén: Mit adunk a világnak? Utunk Évk 61—62.

Szécsi Margit

Pomogáts Béla: Sz. M. Jkor 80—83.

Szemlér Ferenc

Izsák József: A megörzö. IgSzó II. 543—547.

Szende Pál

Horváth Zoltán: Sz. P. (1879—1935). Budapest 3. sz. 22—25.

Szentimrei Jenő

Kovács György: A fákllya másnak lángol. Utunk Évk 57—60.

Szent-Iványi Béla

[— —]: Sz.-I. B. 60 éves. ItK 609.

Szerb Antal

Fenyő József: Mi történt Balfon 1945. március 31-én? Soprsz 372—375.

János házy György: Élmény és értékrend. IgSzó II. 584—588.

Molter Károly: Egy irodalomtörténeti történet. Utunk Évk 54—56.

Szerb Antal hagyatékából. Nagyv 1550—1552. [Gondolatok Jules Renard naplójából. Szöveg.]
Szerb Antalné: Emlékeimből. Uf 1. sz. 114—117.

Tabéry Géza

Kemény János: Emlékezés T. G.-ra. IgSzó I. 133—134.

Simon Magda: Egy felejthetetlen délután. Utunk Évk 99—101.

Takáts Gyula

Csányi László: A boldog költő. Jkor 902—908.

Pomogáts Béla: Otthon a világban. Látóhatár 1079—1088.

Rónay György: T. Gy. költészet. Jkor 58—61.

Tamás Mihály

Fábray Zoltán: T. M.-ra emlékezve. ISz 97—98.

Tamási Áron

Izsák József: T. Á. — Vázlat a felszabadulás előtti pályaképehez. — IgSzó I. 378—401.

Jancsó Elemér: T. Á. levelei Jancsó Bélához. NyitudK 321—329.

Kacsó Sándor: Székely mitológia. Utunk Évk 67—69.

Nagy Pál: Lira a színpadon. IgSzó I. 966—968.

Sütő András: Abel kacagása és szomorúsága. Korunk 1010—1017.

Tersányszky Józsi Jenő

Csurka István: Amulás T. stílusa fölött. Uf 9. sz. 107—109.

Devecseri Gábor: T. J. J. köszöntése. Nagyv 1435.

Féja Géza: A nyolcvan éves T. Kort 1415—1423.

Kerékgyártó István: T. J. J. Látóhatár 928—940.

Tompa László

Tamás Gáspár: A költő és udvara. Utunk Évk 83—85.

Tóth Árpád

Kiss Ferenc: Az áhítat költője. Kort 1958—1960.

Szende Tamás: Szóstatistikai vizsgálatok T. Á., Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. MNy 287—300.

Trencsényi-Waldapfel Imre

Erki Edit: T.-W. I. 60 éves. Vil 432—436.

R. Szalay Ágnes: Die literarische Tätigkeit von I. T.-W. AAnt 465—475.

[— —]: T.-W. I. hatvan éves. AntTan 177—179.

Tömörkény István

Ilia Mihály: Juhász Gyula T.-kultusza és T.-életrajzának kiadástörténete. AHistLittHung VIII. (Szeged) 27—36.

Török Sophie

Gyergyai Albert: Asszony a karosszékben. — A Nyugat árnyékában c. kötetben. 377—379.

Váci Mihály

Kovács Sándor Iván: V. M. Ttáj 831—838.

Ligetiné Verebély Anna: Két verselemzés és néhány tanulság az esztétikai nevelés számára. MPed 348—366.

Rosszijanov, Oleg: Három költő (Egyéniségek a mai magyar lírában). Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 73–85.

Vajda László

Varga Imre: V. L. és a debreceni „Holnap.” Alf 11. sz. 51–55.

Vinkler László: V. L. Ttáj 870–871. [cím nélkül utána: Fenákel Judit megemlékezése V. L.-ről.]

Varga László

Borzák István: V. L. AntTan 264. [Nekrológ]

Várnai Zseni

Várnai Zseni: „Katonafiainak...” Budapest 10. sz. 10–11.

Vas István

Rónav László: A megtalált bizonyosság. Jkor 887–898.

Vass László

Krammer Jenő: V. L. ISz 454–458.

Veres Péter

Földes Anna: V. P. új utakon. — A Húsz év—húsz regény c. kötetben. 206–227.

Vészi Endre

Vas István: V. E.-ről. Úf 3. sz. 105–108.

Vető Miklós

Markovits Györgyi: V. M. ismeretlen versei. ItK 573–574.

Vietórisz József

Margócsy József: Száz éve született V. J. Szabolcs-Szatmári Sz 2. sz. 75–78.

Waldapfel József

Horváth Károly: W. J. ItK 395–396. [Nekrológ]

Molnár Ferenc: W. J. Nagy 639. [Nekrológ]

Pálmái Kálmán: W. J. emlékére. Köz 169. [Nekrológ]

Szaunder József: W. J. MTud 570–576. [Nekrológ]

Tolnai Gábor—Köpeczi Béla—Pándi Pál: Búcsú

W. J.-től. MTA 1. OK 293–297.

Weber Antal: W. J. Kr 4. sz. 64.

Weöres Sándor

Bata Imre: Egy versmodell természetrajza. W. Merülő Saturnus-ának néhány formai vonása. Vság 8. sz. 41–48.

Szilágyi Vilmos: Elvek és eszmék. W. S. költészetben. Alf 6. sz. 60–65.

Zalka Máté

Мате Залка — писатель, генерал, человек. Вспоминация. Сборник. Москва, 259 стр.

Nyékí Károly: Adatok Z. M. első nyomtatásban megjelent írásához. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 63–65.

Rosszijanov, Oleg: Z. M. Bp. 159 p.

Zelk Zoltán

Juhász Ferenc: Egy költő kortársai közt és a szívében. Úf 6. sz. 78–80.

VI.

(Függelék. 1968-ban ismertett művek)

A cenzúra árnyékában. Bp. 1966. — *Ism.* József Farkas, ItK 710–711.

Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae. VII–IX. köt. 1965–1967. — *Ism.* Hopp Lajos, Hel 308–309.

Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 1–2. köt. (Herepei János cikkek). Bp.—Szeged 1965–1967. — *Ism.* Kriza Ildikó, Ethn 132.

A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve Debrecen. 1966. — *Ism.* Dankó Imre, Alf 6. sz. 86–88.

Ady Endre összes prózai művei. 7. köt. Bp. 1967. — *Ism.* Bessenyei György, TársSz 5. sz. 121–123.

Ady Endre: Poémes. Bp.—Paris, 1967. — *Ism.* Dohossy László, Nagyv 618–619.

A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Bp. 1965. — *Ism.* Holl Béla, MKsz 123–124.

A Korunk költészete. Bukarest, 1967. — *Ism.* Krajkó András, ItK 479–483. — Vajda György Mihály, Nagyv 620–621.

A magyar irodalom története. 1–6. köt. Bp. 1964–1966. — *Ism.* G. F. Cushing, SlavEERev No. 107. 511–513. — Ján Mišianik—Rudolf Chmel, SlovLit 376–389.

A magyar nyelv története. Bp. 1967. — *Ism.* Deme László, MNY 14–23.

A magyar nyelv története és rendszere. Bp. 1967. — *Ism.* Jelenits István, ItK 382–384.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1. köt. A–GY. Bp. 1967. — *Ism.* Nyíri Antal, MNY 129–144. — Hadrovics László, MNY 144–154. — Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter, MNY 347–353.

A magyar valóság versei. 1–2. köt. Bp. 1966. — *Ism.* Somlyó György, Úf 3. sz. (Vő. Csanádi Imre, Kort 838–840. — Somlyó György, Kort 1005–1006. — Simon István, Kort 1006–1007.)

A naturalizmus. Bp. 1967. — *Ism.* Imre László, Jkor 761–763. — Kovács Győző, ISz 364–365. — Szabó Ede, Úf 8. sz. 123–124. — Varga József, Vság 4. sz. 109–111. — Weber Antal, Kr 9. sz. 45–50.

Andritsch, Johann: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz.

(1586–1782.) Graz, 1965. — *Ism.* Kovács Endre, Száz 1203–1204. — Mezey László, MKsz 226–227.

Arcképek a magyar szocialista irodalomból. Bp. 1967. — *Ism.* Bessenyei György, ItK 709–710.

Fenyő István, TársSz 1. sz. 103–105.

A szocializmus irodalma. Bp. 1966. — *Ism.* Szabolcsi Gábor, Kort 481–484.

Balogh Edgár: Toll és emberség. Bukarest, 1965. — *Ism.* Say István, ItK 394.

H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Bp. 1967. — *Ism.* Mályusz Elemér, Száz 1365–1370.

Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. 1–2. köt. Bp. 1966. — *Ism.* Filep Antal, Ethn 275–277. — V. Kovács Sándor, ItK 716–717.

— Lajta Edit, MűvtÉrt 291–293.

Bányai Kornél: Vasének testvéreim. Bp. 1967. — *Ism.* Sinka Erzsébet, ItK 722–723.

Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. 2. kiad. Bp. 1966. — *Ism.* Szabó T. Attila, NyItudK 1967. 349–352.

Barta János: Költők és írók. Bp. 1966. — *Ism.* Németh G. Béla, ItK 471–473.

Batsányi János: Der Kampf. Bp. 1967. — *Ism.* Kovács Győző, ItK 386–387.

Beér János—Cszimadia Andor: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Bp. 1966. — *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 485–486.

Békés István: Magyar ponyva pitalav. Bp. 1966. — *Ism.* [Csatkaí Endre] Cs. E., Soprsz 94.

Benedek Elek: A százestendő jóvendőmondó. Bukarest, 1967. — *Ism.* Korompay János, ItK 491–492.

Benedek Elek: A táltos asszony. Bukarest, 1967. — *Ism.* Kovács Ágnes, Ethn 290–291.

Berde Mária: Tüzes kemence. Bukarest, 1967. — *Ism.* Farkasházi Zoltán, ItK 115–116.

Bibliotheca Corviniana. Bp. 1967. — *Ism.* Borzák István, MKsz 221–223.

Bibliografia przekładów z literatury węgierskiej w Polsce. 1918–1960. Warszawa, 1967. — *Ism.* Hopp Lajos, ItK 494. — Sziklay László, Hel 306–307.

- Bori Imre: Eszmék és látomások. Novi Sad, 1965. — *Ism.* Béla Miklós, ItK 117.
- Bori Imre: Két költő. Novi Sad, 1967. — *Ism.* Rónay György, Vig 347—348.
- Bori Imre—Körner Éva: Kassák festészete és irodalma. Bp. 1967. — *Ism.* Béla Miklós, Kr 7. sz. 53—55. — Kovács Tibor, MMűhely 28. sz. 69—75. — Németh Lajos, Kr 7. sz. 56—57. — Sükösd Mihály, Vság 4. sz. 104—105. — Timár Árpád, TársSz 4. sz. 104—105. — Rónay György, Vig 344—347.
- H. Boros Vilma: Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Bp. 1967. — *Ism.* Suhai Pál, ItK 600—601.
- Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Bukarest, 1968. — *Ism.* (V. D.), IgSzó II. 759.
- Böllöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikába. Bukarest, 1966. — *Ism.* Gál István, ItK 487—488.
- Böllöni György: Képek között. Bp. 1967. — *Ism.* Szabó György, TársSz 106—108.
- Büky Béla: A Jankovich Miklós-féle katalógusgyűjtemény. Székesfehérvár, 1966. — *Ism.* Holl Béla, ItK 112—113.
- Büky Béla—Hajnal Gáspár: Három színműfordítás az első magyar színműtársulatok korából. Székesfehérvár, 1967. — *Ism.* Kötő József, Korunk 1738.
- Celtis, Konrad: Opuscula. Lipsiae, 1966. — *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 256—257.
- Czigány Lóránt: The Béla Iványi—Grünwald collection of Hungarica. London, 1967. — *Ism.* Szentmihályi János, MKSz 106—108.
- F. Csanak Dóra: Balázs Béla hagyatéka az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában. Bp. 1966. — *Ism.* Ruzsnyák Márta, ItK 259—260.
- Csanda Sándor: Első nemzedék. Bratislava, 1968. — *Ism.* Fogarassy László, ISz 946—948.
- Csanda Sándor: Hidak sorsa. Bratislava, 1966. — *Ism.* Dallos István, Életünk 1. sz. 159—160.
- Csaplári Ferenc: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollegiuma. Bp. 1967. — *Ism.* Szij Rezső, Alf 3. sz. 82—84.
- Csaplári István: Sprawy polskie w literaturze węgierskiej epoki oświecenia. Warszawa, 1961. — *Ism.* Hopp Lajos, ALitT 217—218.
- Csapódi Csaba: A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának ősnymtatványgyűjteménye. Bp. 1967. — *Ism.* Kulcsár Péter, ItK 720.
- Csatári Dániel: A Vásárhelyi Találkozó. Bp. 1967. — *Ism.* Varga Rózsa, ItK 601—602.
- Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967. — *Ism.* Boronkai Iván, ItK 97—103.
- Csomasz Tóth Kálmán: A humanista metrikus dalmak Magyarországon. Bp. 1967. — *Ism.* Bán Imre, ItK 374—377.
- Csúry István: A bibliográfia helye és szerepe az ismeretközlés rendszerében. Debrecen, 1967. — *Ism.* Zsidai József, Alf 11. sz. 93—94.
- Dante a középkor és a renaissance között. Bp. 1966. — *Ism.* Kovács Sándor Iván, ItK 595—596.
- Deák Gábor—Gyimesi Sándor: Olvasókönyv Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc, 1965. — *Ism.* Hegyi Klára, Száz 1208—1209.
- Dénes Zsófia: Élet helyett órák. Bp. 1967. — *Ism.* Széles Klára, ItK 391.
- Der Münchener Kodex. II. Wiesbaden, 1966. — *Ism.* Imre Samu, NyK 263—267. — Papp László, ALingu 454—457.
- Dersi Tamás: A rejtélyes doktor. Bp. 1965. — *Ism.* Ferenczi László, ItK 390.
- Devesceri Gábor: Lágymányosi istenek. Bp. 1967. — *Ism.* Szerb Antalné, ItK 393—394.
- Dienes András: A fiatal Petőfi. Bp. 1968. — *Ism.* Szappanos Balázs, Köz 671—672.
- Diószegi András: Megmozdult világban. Bp. 1967. — *Ism.* Greza Ferenc, Tjtj 855—856. — Kovács Kálmán, Kr 2. sz. 42—46. — Mezei József, Kort 1163—1166. — Németh G. Béla, TársSz 7. sz. 104—106.
- Dsida Jenő: Versek. Bukarest, 1966. — *Ism.* Rónay György, ItK 106—107. — Simon Zoárd, Jkor 186—187.
- Dugonics András: A-mi vót vittatni. Szeged, 1968. — *Ism.* Fazekas István, Tjtj 1153—1155.
- Emlékezők. Szerk.: Vezér Erzsébet. Bp. 1967. — *Ism.* Dezsényi Béla, MKsz 386—388. — [Ilia Mihály] (l. m.), Tjtj 478—479.
- Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriuma. Szeged, 1966. — *Ism.* Bodri Ferenc, Alf 1. sz. 91—92.
- Fábián Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Bp. 1967. — *Ism.* Szemere Gyula, MNy 236—239. — G. Varga Györgyi, MTud 722—723.
- Fábrzy Zoltán: Európa elrablása. Bratislava, 1966. — *Ism.* Diószegi András, Kr 9. sz. 41—44.
- Fábrzy Zoltán: Hazánk, Európa. Bratislava, 1967. — *Ism.* Diószegi András, Kr 9. sz. 41—44. — Földvári László, Tjtj 850—851. — Pomogáts Béla, Nagy 1254—1257.
- Fábrzy Zoltán: Valóságirodalom. Bratislava, 1967. — *Ism.* Pomogáts Béla, Nagy 1254—1257. — Szabó Zoltán, ItK 724—725.
- Falvy Zoltán: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik. Bp. 1968. — Bárdos Kornél, MKSz 291—292.
- Fehér M. Jenő: Képek a magyar sámán-inkvizíciók történetéből. Warren Ohio, 1967. — *Ism.* Schramm Ferenc, Ethn 281—284.
- Fenyvesi István: Az orosz és szovjet kultúra a szegedi lapokban. Szeged, 1967. — *Ism.* Sziklay László, Hel 298—299.
- Földes László: A lehetetlen ostroma. Bukarest, 1968. — *Ism.* Kántor Lajos, Korunk, 1793—1796.
- Füst Milán: Emlékezők és tanulmányok. Bp. 1967. — *Ism.* Varga József, ItK 261—262.
- Gárdonyi Géza: Versek — drámák. Bp. 1966. — *Ism.* E. Nagy Sándor, ItK 389.
- Gergely Sándor: Valami készül. Bp. 1967. — *Ism.* Lőrinczy Huba, ItK 602—603.
- Gerstinger, Hans: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus. Wien, 1965. — *Ism.* Benda Kálmán, Száz 1202—1203. — Boronkai Iván, AntTan 168—169.
- Gespräche mit Lukács. 1967. — *Ism.* Vajda Mihály, Kr 7. sz. 29—32. — Kenyeres Zoltán, Kr 7. sz. 33—35.
- Gombó Pál: Bevezetés a sajtóismeretbe. Bp. 1967. — *Ism.* Dezsényi Béla, MKsz 289—291.
- Gyertyán Ervin: József Attila. Bp. 1967. — *Ism.* Földényi László, ItK 250—251.
- Györi János: Aprily Lajos alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1967. — *Ism.* Nagy Sz. Péter, ItK 603—604. — Rayda Frigyes, Vság 4. sz. 107—109.
- Halász de Beky, I. L.: Bibliography of Hungarian Dictionaires 1410—1963. Toronto, 1966. — *Ism.* Pogány Irén, FK 268—270.
- Hatvány Lajos: Így élt Petőfi. 1—2. köt. Bp. 1967. — *Ism.* Martinkó András, ItK 587—590.
- Hegyi József: Tinódi Lantos Sebestyén. Szigetvár 1967. — *Ism.* Péczy László, Jkor 1160—1162.
- Heller Ágnes: A reneszánsz ember. Bp. 1968. — *Ism.* Sarkadi László, Vság 8. sz. 97—99.
- Hermann Eva: Die Buchstadt Leipzig und ihre Rolle bei der Vorbereitung der bürgerlichen Revolution von 1848 in Ungarn. Leipzig, 1965. — *Ism.* Fekete Sándor, ItK 258—259.
- Horvát István: Mindennapi. Bp. 1967. — *Ism.* Fenyő István, ItK 377—379. — Julow Viktor, Alf 7. sz. 88—90.
- Horváth Zoltán: Irodalom és történelem. Bp. 1967. — *Ism.* [—], Vság 6. sz. 103—104.
- Horváth Zoltán: Teleki László. 1—2. köt. Bp. 1964. — *Ism.* Diószegi István, Száz 1370—1373.
- Illés Béla: Lovászárokban... Bp. 1967. — *Ism.* Seres József, ItK 725—726.
- Illés Béla: Pipafüst mellett... Bp. 1967. — *Ism.* Stenczer Ferenc, ItK 116—117.
- Illés Endre: Írók, színészek, dilettánsok. Bp. 1968. — *Ism.* Egri Viktor, ISz 660—664. — Pályi András, Tjtj 851—853. — Rigó László, Nagy 1574—1576. — Sándor Iván, Kr 10. sz. 54—57. — Solymos Ida, Életünk 3. sz. 157—159. — Varga József, Kort 1156—1158.
- Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. 4. köt. Bp. 1966. — *Ism.* Szász Zoltán, Száz 714—715.

- Italia ed Ungheria. Bp. 1967. — *Ism.* Szabó György, ALitt 193—218.
- Izsák József: Asztalos István. Bukarest, 1967. — *Ism.* Sóni Pál, NyitudK 1967. 352—354.
- Jákó Zsigmond: Codice latine medievale din biblioteca lui Timotej Cipariu. Bucuresti, 1967. — *Ism.* Csapodi Csaba, MKsz 292—293.
- Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966. — *Ism.* Hopp Lajos, Hel 168. és ALitt 408—409. — Szigeti József, NyitudK 1967. 186—187. — Weber Antal, ItK 372—374.
- Jókai Mór: Cikkek és beszédek. I. köt. Bp. 1965. — *Ism.* Dezsényi Béla, MKsz 118—123.
- Jókai Mór: Följegyzések. 1—2. köt. Bp. 1967. — *Ism.* H. Törő Györgyi, ItK 582—587.
- Jókai Mór összes művei. 26, 38, 44, 50. köt. Bp. 1966. — *Ism.* Szakács Béla, ItK 246—249.
- Jókai Mór összes művei. 35, 51, 52—53, 56. köt. Bp. 1967. — *Ism.* Katona Béla, ItK 711—715.
- József Attila: Irodalom és szocializmus. Bp. 1967. — *Ism.* Kaposi Márton, ItK 113—114. — Szilágyi János, Száz 1199.
- József Attila összes művei, 4. köt. Bp. 1967. — *Ism.* Koczás Sándor, Uj 11. sz. 114—118.
- Jöjj el szabadság! Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1968. — *Ism.* Simon Zoltán, Kort 1658—1660.
- Juhász Gyula: Aká bola. Bratislava, 1966. — *Ism.* Szalatnai Rezső, ISz 86—87.
- Juhász Gyula: Összes művei. 5. köt. Fp. 1968. — *Ism.* Csaplár Ferenc, Ttáj 1148—1150.
- Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből. Pécs, 1967. — *Ism.* Degré Alajos, LK 148—149.
- Kabdebő Lóránt: Szabó Lőrinc a lázadás kezdetén. Miskolc, 1966. — *Ism.* Kiss Sándor, ItK 392—393.
- Kántor Lajos: Vallomások Móricz Zsigmond. Bukarest, 1968. — *Ism.* (V. D.), IgSzó II. 599.
- Kardos Tibor: Az Árgirusz-széphistória. Bp. 1967. — *Ism.* Antal Árpád, NyitudK 369—372. — Borzák István, AntTan 148—151. — Dobrovics Aladár, Nagyv 139—141. — Falus Róbert, MTA I. OK 397—404. — Katona Imre, Ethn 123—126. és AEthn 393—397. — Szauder József, ItK 93—96.
- Károlyi Sándor: A Bécsi Kódex nyelvtana. Morfológiai rész. Bp. 1965. — *Ism.* Kósa Ferenc, NyitudK 164—165.
- Keresztury Dezső: „S mi vagyok én...” Bp. 1967. — *Ism.* Csukás István, Ttáj 553—555. — Nagy Miklós, ALitt 197—200.
- Kemény Zsigmond: Gyulai Pál. 1—2. köt. Bp. 1967. — *Ism.* Rigó László, ItK 575—581.
- Kemény Zsigmond összegyűjtött művei. 1—2. köt. Bp. 1967. — *Ism.* Nagy Miklós, ALitt 409—412. — Rigó László, ItK 575—581.
- L. Kiss Ibolya: Az asszony tragédiája. Bratislava, 1966. — *Ism.* Scheda Mária, ItK 722.
- Komlós Aladár: Táguló irodalom. Bp. 1967. — *Ism.* Rigó László, Alf 5. sz. 85—87.
- Kortársak szemével. Bp. 1967. — *Ism.* Angyal Endre, Jkor 380—381. — Dévényi Iván, Vig 279. — Réz Pál, Vság 4. sz. 106—107.
- Kozoca Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1959. Bp. 1966. — *Ism.* Kőhegyi Mihály, Ethn 140—141. — Zemplény Ferenc, ItK 605—606.
- Kőhalmi Béla: A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945—1965. Bp. 1967. — *Ism.* Csűrű István, Ktáros 108—111. — Szentmihályi János, MKsz 113—116.
- Kristó Gyula: Koral leltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Szeged, 1966. — *Ism.* Komjáthy Miklós, Száz 1201.
- Kriza Ildikó: A halálra táncoltatott leány. Bp. 1967. — *Ism.* Küllös Imola, Ethn 607—609.
- Krúdy Gyula. 1878—1968. Nyíregyháza, 1968. — *Ism.* Sárdi Béla, Szabolcs-Szatmár Sz 4. sz. 108—109.
- La presse ouvrière 1819—1850. Paris, 1966. — *Ism.* S. L., PártK 2. sz. 257—259.
- László Gyula: Hunor és Magyar nyomában. Bp. 1967. — *Ism.* Dankó Imre, Ethn 285—287.
- László Gyula: Lehel kurtje. Jászberény, 1965. — *Ism.* Kőhegyi Mihály, Ethn 289.
- László Lajos: Sorsunk. Pécs, 1966. a *Ism.* Merhán Miklós, ItK 114—115.
- Látogatóban. Bp. 1967. — *Ism.* Bozóky Éva, Ktáros 690—691. — Földes Anna, Kort 1831—1833.
- Levelek Hatvany Lajoshoz. Bp. 1967. — *Ism.* Dévényi Iván, ItK 483—484. — Feja Géza, Kort 823—826. — Varga József, Kr 6. sz. 54—55.
- Lipták Gábor: Jókai Balatonfüreden. Bp. 1967. — *Ism.* Nagy Miklós, ItK 488.
- Littérature et réalité. Bp. 1966. — *Ism.* Horváth Károly, Nagyv 782—783.
- Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 1—2. köt. Bp. — *Ism.* Hermann István, TarsSz 2. sz. 73—80.
- Lukács László—Polgár László: Documentana Romaniaa. 1—3. Roma, 1959—1967. — *Ism.* Domokos Pál Péter, ItK 486—487, 597—598, 720—721. — Alexandru Tonk, StudUnivB—B S. Hist fasc. 2. (Cluj) 134—136.
- Madzsar József válogatott írásai. Bp. 1967. — *Ism.* Katona Jenő, Ktáros 496—498. — Kende János, PártK 1. sz. 243—245. — Réti Endre, ÖrvtK 45. sz. 166—167. — Ruszoly József, Ttáj 556—557.
- Magyar életrajzi lexikon I. köt. Bp. 1967. — *Ism.* Pálvölgyi Endre, Ktáros 117. — Schram Ferenc, Ethn 126—128. — Szentmihályi János, MKsz 223—226.
- Magyar Könyvészet. 1966. Bp. 1967. — *Ism.* Pálvölgyi Endre, Ktáros 567.
- Magyar széphistóriák. Bp. 1965. — *Ism.* Gerézi Rabán, ItK 111—112.
- Makay Gusztáv: Tóth Árpád. Bp. 1967. — *Ism.* Kocztur Gizella, Kr 6. sz. 57—58. — Szmodits Anikó, ItK 490—491.
- Mályuszné Császár Edit: Színház-történetünk társadalomtörténeti összefüggései. Bp. 1965. — *Ism.* Jelenits István, ItK 493—494.
- Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel élete és művei. Bp. 1966. — *Ism.* V. Szenderi Júlia, NyitudK 1967. 354—355.
- D. Mervyn Jones: Hungarian Writers. Bp. — *Ism.* Kolozsvári Grandpierre Emil, Kr 4. sz. 9—20.
- Mikes Kelemen összes művei 1—2. köt. Bp. 1966—1967. — *Ism.* Kókay György, MKsz 116—117. — Szabó T. Attila, NyitudK 365—369. — Szigeti József, Korunk 290—295. — Varga Imre, MTA I. OK 405—412.
- Mikes Kelemen: Épisztolák. Bp. 1967. — *Ism.* Geynis Vilmos, ItK 238—243.
- Mikszáth Kálmán összes művei 55—56. köt. 1966—1967. — *Ism.* Csaplár Ferenc, Ttáj 1147—1148.
- Mindenki újakra készül. 4. köt. Bp. 1967. — *Ism.* Hajdú Tibor, PártK 2. sz. 246—249.
- Molter Károly: Szellemi háború. Bukarest, 1968. — *Ism.* Polgár István, IgSzó I. 948—951.
- Móricz Miklós: Móricz Zsigmond érkezése. Bp. 1966. — *Ism.* Gergely Gergely, ItK 591—595.
- Móricz Virág: Móricz Zsigmond szerkesztő úr. Bp. 1967. — *Ism.* Beke Albert, Kort 1662—1667. — Simon Zoárd, Jkor 377—378. — Vargha Kálmán, Uj 11. sz. 119—121.
- Nagy Dániel: Cirkusz. Bukarest, 1968. — *Ism.* Kovács János, IgSzó II. 552—565.
- Nagy Iván verses naplója a szabadságharc korából. Balassagyarmat, 1967. — *Ism.* Tamás Anna, ItK 721—722.
- Nagy Miklós: Jókai. Bp. 1968. — *Ism.* Téglás Tivadar, Kozn 956.
- Nagy Péter: Táguló Világ. Bp. 1968. — *Ism.* Gyergyai Albert, Nagyv 1736—1738. — Kardos József, Ttáj 1145—1146.
- Németh László: Kiadatlan tanulmányok. 1—2. köt. Bp. 1968. — *Ism.* Csukás István, Ttáj 1141—1145. — Sükösd Mihály, Uj 11. sz. 106—111.
- Ninon Leader: Hungarian Classical Balads and their Folklore. Cambridge, 1967. — *Ism.* Perényi Erzsébet, FK 252—254.
- Nowak, Jerzy Robert: Új tendenciák a magyar irodalomban. Varsó, 1967. — *Ism.* Bojtár Endre, Kr 4. sz. 62—63.
- Nyirő Lajos: Irodalomelmélet — korszerű művészet Bp. 1967. — *Ism.* Csetri Lajos, Kort 2006—2007. — Nagy Ilona, MFILSz 796—798.
- Nyolc mártír költő. Bp. 1966. — *Ism.* Iszlai Zoltán Ktáros 247.

- Olvasókönyv Békés megye történetéhez. 1. köt. Békéscsaba, 1968. — *Ism.* Szegő László, Ttáj 1163.
- Ortutay Gyula: Halhatatlan népköltészet. Bp. 1966. — *Ism.* Dömötör Tekla, AEtn 189—191.
- Palágyi Lajos: Parittya. Bp. 1966. — *Ism.* Láng József, ItK 489—490.
- Pálfi Miklós: Bibliographische Seltenheiten der Halleser Ungarischen Bibliothek. Halle, 1967. — *Ism.* Borsa Gedeon, MKsz 405—406.
- Papp János: A békéscsabai színeszet története. 1—4. köt. Békéscsaba, 1961—1967. — *Ism.* Gáborosi Vass István, Ttáj 412—413.
- Pest-budai hétköznapi egykorú naplók és emlékiratok tükrében. 1805—1848. Bp. 1966. — *Ism.* Heverdi László, ItK 599.
- Péter László: Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965. — *Ism.* József Farkas, Száz 1198—1199.
- Péter László: Orosz és szovjet kultúra szegedi lapokban. Szeged, 1968. — *Ism.* H. Zs., Ttáj 383.
- Pók Lajos: Babits Mihály alkotásai és vallomási tükrében. Bp. 1967. — *Ism.* Kardos Pál, ItK 391—392. — Rába György, Kr 7. sz. 58—59. — Rayda Frigyes, Vszág 4. sz. 107—109.
- Pomogáts Béla: Kuncz Aladár. Bp. 1968. — *Ism.* Fried István, ISz 955—956.
- Prazák, Richard: Josef Dobrovsky als Hungarist und Finno-ugrist. Brno 1967. — *Ism.* Fried István, Hel 166—168. — Rudolf Chmel, SlovLit 301—304.
- Radnóti Miklós. (Bibliográfia). Bp. 1966. — *Ism.* Reguli Ernő, ItK 723—724.
- Radnóti Miklós: Odsudeny. Bratislava, 1967. — *Ism.* Csukás István, Ttáj 257—258.
- Rakos, Petr: Rhythm and Metre in Hungarian Verse. Praha, 1966. — *Ism.* Kecskés András, ItK 107—111.
- Réval József válogatott történelmi írásai. 1—2. köt. — *Ism.* Tolnai Gyula, MFILSz 401—405. — Varga Rózsa, ItK 260—261.
- Rónay György: Fordítás közben. Bp. 1968. — *Ism.* Jelenits István, ItK 718—719.
- Rónay László: Az Ezüstkor nemzedéke. Bp. 1968. — *Ism.* Csaplár Ferenc, Ttáj 557—558. — Dévényi Iván, Jkor 569—570. — Tűskés Tibor, Életünk 2. sz. 152—153.
- Salamon Ernő: Mindmálg békétlenül. Bp. 1966. — *Ism.* Rónay László, Kort 484—486.
- H. Sas Judit: Emberek és könyvek. Bp. 1968. — *Ism.* Csőregh Éva, Vszág 12. sz. 111—112. — Kamarás István, Ktáros 750—751. — Kozma Tamás, Kőzn 833.
- Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Bp. 1965. — *Ism.* Szabad György, Száz 276—279.
- Schöpflin Aladár: Válogatott tanulmányok. Bp. 1967. — *Ism.* Krajko András, Ttáj 371—373. — Varga József, Kort 315—318. — Végh Ferenc, Vszág 5. sz. 101—103.
- Sex ungerska poeter. Stockholm, 1968. — *Ism.* Závodszy Ferenc, Kort 1839—1840.
- Silagi, Gabriel: Untersuchungen zur Deliberatio supra hymnum trium puerorum des Gerhard von Csanád. München, 1967. — *Ism.* Redl Károly, ItK 384—386.
- Somlyó György: A költészet évadai. 2. Bp. 1967. — *Ism.* Fülöp László, Kr 9. sz. 56—58.
- Sóni Pál: Művek vonzása. Bukarest, 1967. — *Ism.* Izsák József, IgSzó 1. 945—947.
- Studia Litteraria. 1—5. köt. Debrecen, 1963—1967. — *Ism.* Rigó László, Hel 307—308.
- Studia Slavica XII. köt. Bp. 1966. — *Ism.* M. Hayeková, SlovLit 202—205.
- Studi de istorie. Bucuresti, 1968. — *Ism.* Gheorghe I. Bodea, Korunk 1558—1561.
- Südostdeutsche Bibliographie, 1—4. köt. München, 1956—1962. — *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 117—118.
- Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján. Bp. 1967. — *Ism.* Rigó László, ItK 473—476.
- Szabó Ede: A műfordítás. Bp. 1968. — *Ism.* Réz Ádám, Nagyv 1094—1096. — (TL), Híd 1318—1319.
- Szabó Lőrinc: A költészet dícsérete. Bp. 1967. — *Ism.* Kabdebó Lóránt, Kort 1633—1638. — Kiss Ferenc, Vszág 5. sz. 103—105. — Kovács Kálmán, Kr 8. sz. 48—53. — Rónay György, Vig 417—419. — Varga József, Kort 477—481.
- Szalatnai Rezső: Magyar írók nyomában. Bp. 1967. — *Ism.* Dorogi Zsigmond, Kort 1670. — Kajtár Mária, ItK 604—605.
- Szalay Károly: A magyar szatíra száz éve. Bp. 1966. — *Ism.* Kovács Győző, ItK 104—108.
- Székesfehérvár évszázada. 1. köt. Székesfehérvár, 1967. — *Ism.* Filep Antal, Ethn 308—309. — Kurcz Ágnes, ItK 596—597.
- Tamási Áron: Vadrózsa ága. Bp. 1967. — *Ism.* Fazekas István, Ttáj 284—285. — Keszthely Rezső, Kr 7. sz. 59—60. — Réti Tamás, ItK 492—493. — Rónay György, Vig 56—58. — Tóth János, UI 4. sz. 117.
- Tompa Mihály: Szőlőhegyen. Bp. 1967. — *Ism.* Pór Péter, ItK 599—600.
- Török Gábor: A líra logika. Bp. 1968. — *Ism.* Széles Klára, ItK 476—479. — Tamás Attila, Ttáj 274—276.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1966. — *Ism.* Gerézy Rabán, ItK 380—382.
- Trócsányi Zolt: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. — *Ism.* Otványi Ambrus, ItK 243—246.
- Turczel Lajos: Két kor mezsgyéjén. Bratislava, 1967. — *Ism.* Fogarassy László, ISz 852—854. — Fried István, Hel 305—306. — Görömbel András, Alf 5. sz. 87—88. — Kovács Győző, ItK 726. — Kákos Péter, ISz 275—278. — Szalatnai Rezső, Kort 1833—1835.
- Ungvári Tamás: Poétika. Bp. 1967. — *Ism.* Bata Imre, Vszág 5. sz. 105—107. — Benkő Ákos, Jkor 570—571. — Katona Jenő, Ktáros 176—177. — Szell István, Híd 254—256. — Tamás Attila, UI 4. sz. 126—128.
- Vajda György Mihály: Állandóság a változásban. Bp. 1968. — *Ism.* Hegedűs Géza, ALitt 412—415.
- Vargha Kálmán: Juhász Gyula. Bp. 1968. — *Ism.* Illa Mihály, Ttáj 1150—1152. — Rónay György, Vig 561—563.
- Vargha Kálmán: Móricz Zsigmond. Bp. 1967. — *Ism.* Kenyeres Zoltán, Kr 4. sz. 58. — Rayda Frigyes, Vszág 4. sz. 107—109.
- Vargyas Lajos: Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad. Bp. 1967. — *Ism.* Voigt Vilmos, ItK 251—256.
- Veszprém megye irodalmi hagyományai. Veszprém, 1967. — *Ism.* V. Busa Margit, MKsz 399—400. — Palkó István, Életünk 1. sz. 157—158.
- Virág Ferenc: Krónikák és törtéris énekek a török kori Körös—Maros közéről. Békéscsaba, 1961. — *Ism.* Kovács Sándor Imre, Ttáj 413—415.
- Vita az ifjúsági irodalomról. Bp. 1967. — *Ism.* Bozóky Éva, Ktáros 433—434. — Hallama Erzsébet, Jkor 763—765. — (K.), Ttáj 567.
- Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest, 1968. — *Ism.* (V. D.), IgSzó II. 909.
- Vörösmarty Mihály: Czillei és a Hunyadiak. Bp. 1966. — *Ism.* Fehér Géza, ItK 387—389.
- Vörösmarty Mihály válogatott lírai költeményei. Bukarest, 1966. — *Ism.* Tóth János, ItK 257—258.
- Zalka Máté: A bolgyók visszatérnek. Bp. 1967. — *Ism.* Takács Péter, Alf 11. sz. 89—90.
- Zalka Máté: Az énekek börtön. 1—2. köt. Bp. 1967. — *Ism.* Kovács József, ItK 260.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. IX. 13 — Terjedelem: 12,95 (A/5) ív

70.68302 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A legújabb magyar irodalom folyamatának jelenségeit, egyes kérdésköreit történeti-kritikai eszközökkel vizsgáló tanulmányok gyűjteménye az

ÉLŐ IRODALOM

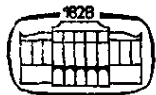
(Tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből)
című tanulmánykötet

Szerkesztő: Tóth Dezső

A tartalomból:

SZABOLCSI MIKLÓS:	Húsz év magyar költészete
B. NAGY LÁSZLÓ:	Sarkadi Imre
HERMANN ISTVÁN:	Magyar dráma 1953–56
BÉLÁDI MIKLÓS:	Vázlatok a mai magyar regényről

Irodalmunk két évtizedes fejlődését műfajonként végigkísérő írások, az 1949—1956 közötti próza- és drámai irodalom egyes kérdéseit áttekintő, valamint a magyar irodalom 1957 utáni mozgásáról képet adó tanulmányok kaptak helyet a kiadványban.



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Хопп, Л.</i> : Келемен Микеш как художественный переводчик	643
<i>Лукачи, Ш.</i> : Асимметричное вдохновение	658
<i>Суроми, Л.</i> : Симультанный ритм стихотворений Эндре Ади	671

Краткие сообщения

Документация

<i>Эрдейи, П.</i> : Письма Шандора Добокан Петеру Мелиту	718
<i>Шейбер, Ш.</i> — <i>Жольдош, Й.</i> : Два письма Яноша Вайда	721
<i>Маркович, Дьёрдьи</i> : Исчезнувшая литература	724

Обзор

Ханкиш, Элемер: От народной песни до абсурдной драмы (<i>Четри, Л.</i>)	742
Козма, Дежё: Новеллист из Трансильвании (<i>Пастор, Б.</i>)	744
Кодекс Корнидеса (<i>В. Ковач, Ш.</i>)	747
Второе Гельветическое Вероисповедение в Венгрии и деятельность Мелиуса (<i>Пирнат, А.</i>)	751
Фонадь, Иван—Магдич, Клара: Мелодия венгерского языка (<i>Боньхай, Г.</i>)	754

TABLE DES MATIÈRES

<i>Hopp, L.</i> : Kelemen Mikes, le traducteur	643
<i>Lukácsy, S.</i> : Inspirations asymétriques	658
<i>Szuromi, L.</i> : Cadence simultanée d'Ady	671

Notes

Documentation

<i>Erdélyi, P.</i> : Les lettres de Sándor Dobokai écrites à Péter Melith	718
<i>Scheiber, S.</i> — <i>Zsoldos, J.</i> : Deux lettres de János Vajda	721
<i>Markovits, Gy.</i> : Littérature engloutie	724

Revue

Hankiss Elemér: Du chant populaire au drame absurde (<i>Csetri, L.</i>)	742
Kozma Dezső: Un nouvelliste de Transylvanie (<i>Pásztor, B.</i>)	744
Codex Cornides (<i>V. Kovács, S.</i>)	747
La Deuxième Confession Helvétique en Hongrie et le bilan de la vie de Méliusz (<i>Pirnat, A.</i>)	751
Fónagy Iván—Magdics Klára: La mélodie du langage hongrois (<i>Bonyhai, G.</i>)	754

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlap üzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizelési lapon (Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egy számlájára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010,
Csekk számlaszám: 05.915.111-46, MNB egy számlaszám: 46, és
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

Ára: 8,— Ft
Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

Az Irodalomtörténeti Könyvtár

című sorozat újabb kötetei:

Martinkó András: A prózaíró Petőfi Akadémiai K., Bp. 1965.	634 l.	80,— Ft
Komlós Aladár: Gyulaitól a marxista kritikáig Akadémiai K., Bp. 1966.	306 l.	45,— Ft
Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel Akadémiai K., Bp. 1966.	472 l.	65,— Ft
Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században Akadémiai K., Bp. 1967.	683 l.	87,— Ft
Horváth Károly: A klasszikából a romantikába Akadémiai K., Bp. 1968.	463 l.	62,— Ft
Mezei József: A szimbolista élmény kialakulása (Reviczky Gyula) Akadémiai K., Bp. 1968.	423 l.	60,— Ft
Rába György: A szép hűtlenek (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai) Akadémiai K., Bp. 1969.	465 l.	65,— Ft

